ماڙين ماريس ڪينڪي

عبدالواحد آريسر

ماڙين ماريس ڪينڪي

(جيل ڊائري)

عبدالواحد آريسر

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد، سنڌ.
2003ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ٻه سئو ستيتاليهه

ڇپائيندڙ   نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد. حيدرآباد. سنڌ.

ڇپيندڙ   ذڪي پرنٽنگ پريس، ڪراچي.

ٻيو ايڊيشن   مئي 2003ع

قيمت   100/- روپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

MARYAN MARIS KEEN'A KEE. Written by ABDUL WAHID ARISER. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammad, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition August 1989. Second Edition May 2003. Price Per Copy Rs. 100/-
Book No. 247

هن ڪتاب جو پهريون ايڊيشن رني ڪوٽ پبلڪيشن، حيدرآباد. آگسٽ 1989 ۾ شايع ڪيو.

بنگلاديش جي آزاديءَ جي علمبردار،
سونار بنگلہ جي عظيم سپوت، شهيد،
شيخ مجيب الرحمان جي نالي! — **آريسر**

هيءُ گهاءُ ڏس جبين تي، هو خون ڏس سنگين تي،
تکبير جا هي هُوڪرا، هُو لاش ڏس زمين تي،
ڪَسين ۾ جَرَ جي جاءِ تي خون آ وهي هليو،
گلابُ هن زمين جو ڪو هتِ ڪريو، ڪو هُتِ ٽنگيو! — **(حليم باغي)**

جهروڪن جهوريو هِنيون، ڪوڙين آءُ ڪُنياس،
مارُن مُنجهه مُياس، نَہ تہ ماڙين ماريس ڪينڪي!

— شاهه.

تاريڪ دور جي روشن ڪهاڻي

هي منهنجو ڪتاب ’ماڙين ماريس ڪينڪي‘ ضياء دور ۾ جيل اندر منهنجي ذهني روشنائين جو سفر آهي. هن ڪتاب جا ٻہ حصا هيا، جن مان هڪڙو جيل اندر مون تي گذرندڙ ڪيفيتن جي داستان جو ۽ ٻيو حصو جيل ڪان محترم جناب پروفيسر عالماڻي جي مهرباني سان اسپتال منتقل ٿيڻ ڪانپوءِ اسپتال اندر محسوس ۽ پڙهيون ويندڙ شين جو عڪس هو.

مونکي افسوس سان چوڻو ٿو پوي تہ جيل اندر مون جيڪو بہ مواد لکيو اهو گم ٿي ويو ۽ اسپتال اندر جيڪي لکيم سوئي ماڙين ماريس ڪينڪي جي نالي سان شايع ٿيو هو. هاڻ محترم فيروز احمد هن ڪتاب جو ٻيو ايڊيشن ڇپائي رهيو آهي. ان ڪان بہ وڌيڪ مواد جيل اندر لکيل ڪتاب ۾ هيو، جيڪو محترم رسول بخش ٿيبي جي هٿان گم ٿي ويو. مثال طور هن ڪتاب ۾ مونکي ڦتڪا لڳڻ جو ذڪر نہ آهي. جيڪو هُن حصي ۾ هيو. مونکي 11 فيبروري 1981ع تي ڏهہ ڦتڪا هنيا ويا، جيڪي ايڏا تہ زوردار هيا جو ستين ڦتڪي تي ڦتڪو ٽٽي پيو. انهيءَ جي جاء تي ٻيو آڻيو پيو. ان جي باوجود بہ ٽڪٽڪيءَ تان لهڻ ڪانپوءِ مون اسٽريچر تي اسپتال وڃڻ ڪان انڪار ڪيو. آرمي ميجر جي سامهون آئون زور سان پير هڻندو اسپتال ڏانهن روانو ٿيس ۽ مونکي اسپتال ۾ معمولي ملم پٽي ڪانپوءِ پنهنجي وارڊ ۾ وٺي آيا. جتي آئون اونڌو ستو هيس. جو تہ سنئين سمهڻ جي گنجائش نہ هئي. ان وقت منهنجو ادبي هم ذوق رسول بخش پليجو مونسان ملڻ آيو ۽ مونکان پڇڻ لڳو تہ ڦتڪن لڳڻ وقت ڇا محسوس ڪئي. ڪيس ٻڌائيم تہ ذادي تڪليف ٿي پر دانهن انڪري نہ ڪيم جو اُن وقت مونکي نهرو

ياد اچي ويو. جنهن لکيو آهي تہ سائمن ڪميشن جي بائيڪاٽ وقت لکنوءَ ۾ جلوس جي اڳواٽي مون پئي ڪيئي ۽ گهوڙي سوار پوليس لٺيون وسائڻ شروع ڪيون ۽ هڪڙي لٺ منهنجي مٿي ۾ ايڏو زور سان لڳي جو مٿو ڦاٽي پيو ۽ رت ريلا ڪري وهڻ لڳو. دل چاهيو تہ پوليس جي لٺين کان ٻچي وڃان پر سوچيم تہ، نهرو جي تون اڄ ڀڄئين تہ هندستان جو مستقبل صديون پوئتي هليو ويندو. اها ڳالهہ مون بہ ذهن ۾ رکندي رڙ نہ ڪيئي تہ آريسر تو اڄ ڏک تي دانهن ڪئي تہ اها سنڌ جي سمورن سياسي قيدين جي دامن تي ڪارو داغ بڻجي ويندي ۽ هر حال ۾ مونکي پنهنجي سنڌ سياست جي عظمت برقرار رکڻي هئي، ان ڪري سڀ سور پي ويس.

(2) اُن ڪتاب ۾ جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي هڪڙي خوبصورت ۽ پياري ورڪر سڪندر اعظم مگسي جو بہ ذڪر هو، جيڪو اسان جي قومي تاريخ ڏانهن عبدالله مگسي جو ننڍو ڀاءُ هو، جنهن کي ٽارچر سيل مان جيل ڏانهن آندو ويو هو. هو ايڏو تہ خوبصورت هو جڻ تہ چاچري جي صبح ۾ روهيڙي جو گل. هن روئيندي مونکي ٻڌايو سائين پيو تہ نهيو منهنجي ويهڪ جي جاءِ تي سگريٽ جي ڏنين سان لکيو آهي تہ لو سنڌو ديش. پوءِ وري هفتيوار گڏجاڻي تي پليجو صاحب مون وٽ آيو تہ مون ڪيس اها وارتا ٻڌائي ۽ پليجي صاحب مونکي چيو تہ مونسان هڪرو معاهدو ڪيو جنهن ۾ اِهيو هيو تہ پاڻ اُن جو انتقام ان طرح وٺنداسين جو انهن ايذاءُ ڏيندڙن جي بہ ساڳين جاين تي .... ۽ مونکي افسوس آهي تہ اسين ان تي عمل نہ ڪري سگهياسين.

اُن حصي ۾ مانيٽي اوني جي آپگهات جو بہ ذڪر آهي. مانيٽو ٿر واسي هجڻ جي حيثيت سانِ منهنجو ويجهو ۽ وڏي ڳالهہ تہ جڏهن هو ميرپور خاص ۾ شاگرد هو، ان وقت هن جي شاعري پيغام رسالي ۾ مون شايع ڪئي هئي. مانيٽي تي مون تفصيلي لکيو هو. اُن مان مونکي اجان بہ هڪڙو جملو ياد آهي تہ مانيٽا پاڻ ٿري ايڏا تہ ڪمزور ناهيون جو هڪ ڇوڪري جي مرڪ رسڻ سان آپگهات ڪري ڇڏيون. پاڻ تہ

اُن راڻي جا وارث آهيون جنهن جي رسڻ تي مومل چڪيا چاڙهيندي آهي.

(3) مون 1978ع ۾ شادي ڪئي هئي ۽ سهاڳ آئون ماڻي نہ سگهيس جو 1978ع ۾ آئون زندان جي حوالي ڪيو ويس. اهي سڀ ڪيفيتون مون پنهنجي اُن ڪتاب ۾ لکيون هيون ۽ پتائي جون هي سٽون انهن جون عنوان هونديون هيون.

ڪوئي سي راتڙيون، جي پريانڙي پيون
تارا تر تلو ڪئيون مٽن ڦلسٽويون.

ان ڪانسواءِ هڪڙو مذاڃ واقعو بہ ان ۾ هيو تہ صمد ڪانڌڙي جيڪو سنڌ يونيورسٽي جساب جو صدر رهيو هو. ان کي رحمت الله هيسباڻي ٻئي وارڊ مان چٺي موڪلي تہ پيارا ورزش ڪندو ڪر. ڇو تہ مضبوط جسم ۾ مضبوط ذهن رهي ٿو. صمد مونکي اِها چٺي پڙهائي ڇيو تہ جواب ڪهڙو لکان. مون ڇيو تہ لک پيارا، پڙهڻ جي ڪوشش ڪر. پڙهڻ سان ئي مضبوط ذهن ٺهندا آهن. جيڪڏهن مضبوط جسمن سان مضبوط ذهن ٺهن ها تہ هندستان جو ليڊر مهاتما گانڌي نہ. گاما پهلوان هجي ها. ان ڪانپوءِ وري رحمت الله ڪڏهن بہ ان کي چٺي نہ لکي. هتي هڪڙي تاريخي حقيقت ٻڌائيندو هلان تہ ذوالفقار علي ڀٽو جون ٽي خواهشون هيون.

(1) نيوز ويڪ جي ٽائيٽل تي منهنجو فوٽو اچي.

(2) ڪراچي هاءِ ڪورٽ جي بار کي خطاب ڪريان.

(3) سنڌ يونيورسٽي ۾ شاگردن کي آرٽس فئڪلٽيءَ جي آڊيٽوريم ۾ مخاطب ٿيان.

۽ هي حيرت انگيز ڳالهہ آهي تہ ان جون ٽئي خواهشون پوريون نہ ٿيون ۽ جڏهن هو اقتدار تان لٿو تڏهن هن ڇيو، جوڏري .... ڪراچي يونيورسٽي ۾ خطاب ڪري سگهي ٿو تہ آءٌ سنڌ يونيورسٽي ۾ خطاب ڪري سگهان ٿو. ان وقت صمد ڪانڌڙو جساف سنڌ يونيورسٽي جي صدر جي حيثيت ۾ بيان ڏنو هو تہ ڀٽا صاحب تو ڇيو هو جيڪو ڍاڪا جي اسيمبلي جي اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ويندو آئون ان جون ٽنگون ٽوڙي ڇڏيندس ۽ اها تنهنجي

تاريخي ۽ سياسي اقتدار جي حوس جي غلطي هئي ۽ آئون توکي وارننگ ڏيان ٿو تہ جيڪڏهن تون سنڌ يونيورسٽي آئين تہ جساف تنهنجون ٽنگون ٽوڙي ڇڏينديءَ نتيجي طور پٽو يونيورسٽي نہ آيو. برحال هن جون اهي تئي خواهشون پوريون نہ ٿيون. جيکي ماڻهو پنهنجي قومن سان رشتا ٽوڙيندا آهن تن جو اِهڙو ئي حشر ٿيندو آهي. بحرحال جيڪڏهن منهنجي ڪتاب جو اهو حصو ڪتي بہ ڪنهن وٽ هجي تہ ظاهر ڪري تہ آئون شڪر گذار رهندس.

نوٽ:

مٿي سڪندر اعظم مگسي جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ڪجهہ ڏينهن ڪانپوءِ جيل مان آزاد ٿيو هو ۽ پوءِ گم ٿي ويو يا اڳهات ڪري ڇڏيائين يا وري ايجنسين مارائي ڇڏيو.

عبدالواحد آريسر

15-4-2003

ڦاسي سر جي وات ۾ گلاب جا ٻوٽا!

مون پنهنجيءَ مختصر ڄمار ۾ ادب، تاريخ، سياست ۽ ٻين موضوعن تي لا تعداد ڪتاب پڙهيا آهن، پر مونکي سڀ کان وڌيڪ آتم ڪهاڻين ۽ جيل ۾ سرجيل ادب خاص ڪري جيل- يادگيرين متاثر ڪيو آهي. شايد ان ڪري به جو انهن لکڻين ۾ اڪثر ليکڪن پنهنجي زندگيءَ جي سمورين ڪارگذارين، مشاهدن، تجربن ۽ تجزين مان حاصل ٿيل نتيجن کي ڪنهن حد تائين سچائيءَ سان بيان ڪيو آهي. ممڪن آهي سيني سؤ سيڪڙو سچ ڪٿي نه به لکيو هجي، پر جهڙيءَ طرح تاريخ جي ڪتابن جو حليو، حڪمرانن جي خوشنودي حاصل ڪرڻ واري جذبي هيٺ مؤرخن بگاڙيو آهي، گهٽ ۾ گهٽ آتم- ڪٿائن ۽ جيل ڊائرين يا جيل- يادگيرين ۾ اها ڳالهه نظر نه ايندي. آءٌ سمجهان ٿو ته دنيا جي ادب جو هڪ وڏو حصو، ان قسم جي ادب تي مشتمل رهيو آهي. خاص ڪري جيلن، انڌارپورن، ٽارچر سيلن، تشددي ڪئمپن ۽ سوريءَ جي پاڇن ۾ سرجيل ادب، پوءِ اهو شاعريءَ، جيل ڊائريءَ، خطن، ناٽڪن يا زندگيءَ جي يادگيرين، واقعن يا سياسي مواد جي صورت ۾ موجود آهي، پڙهندڙن جي ذهن کي سڀ کان وڌيڪ متاثر ڪيو آهي.

اها به حقيقت آهي ته دنيا جو بهترين ۽ شاهڪار ادب جيلن ۾ ئي تخليق ٿيو آهي. ناظم حڪمت، نذر الاسلام، شيخ اياز ۽ ٻين جي شاعري، ابوالڪلام آزاد، گانڌيءَ، روسو، نهرو، جولس فيوچڪ، چي گويرا، ڄيٺمل پرسرام، مائون جي. ايم. سيد، رشيد ڀٽي، شورش ڪاشميري، عبدالواحد آريسر ۽ ٻين جون جيل ڊائريون، جيل جي يادگيرين تي مشتمل ڪتاب يا جيلن ۾

نظربندين ۾ تصنيف ڪيل سياسي ۽ ادبي تصنيفون، دنيا جي شاهڪار ادب ۾ جاءِ والارين ٿيون. انهن تصنيفن جو مطالعو، انساني من ۾ جتي زندگيءَ ۽ آزاديءَ جو چاهه پيدا ڪري ٿو، اتي انسانيت ۽ انساني قدرن ۾ پختو ويساهه به پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بڻجي ٿو.

سنڌ جي نوجوان تاريخدان، دانشور، اديب ۽ سياست دان عبدالواحد آريسر به جيل ۾ ڪيترا ڪتاب لکيا آهن، جهڙوڪ: ”جي. ايم. سيد“، ”ٿي نه محبت مات“، ”ترم ياترا“، ”رڃ جهڙيون راتيون ڏونگر جهڙا ڏينهن“ وغيره. انهن ۾ ”ترم ياترا“ سنڌس جيل يادگيرين تي مشتمل ڪتاب آهي، جيڪو ١٩٧٦ع ۾ جيل دوران هن لکيو ۽ ١٩٨٥ع ڌاري ڇپجي، مقبوليت ماڻي چڪو آهي. هيءُ ڪتاب ”ماڙين ماريس ڪينڪي“ پڻ سندس جيل ڊائري آهي، جيڪا هن ٨٠-١٩٨١ع ۾ ضيا شاهيءَ جي قيد ۾ تصنيف ڪئي آهي. ”ترم ياترا“ ۾ آريسر صاحب تاريخ وار ڊائري لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ پنهنجي من جا احساس بيان ڪيا آهن. پر ”ماڙين ماريس ڪينڪي“ روزنامچي نما ڊائري نه آهي. جيتوڻيڪ ان ۾ جيل ۽ جيل ۾ بيمار ٿيڻ دوران اسپتال ۾ پوليس جي پهري هيٺ پيش آيل ڪيترن واقعن جو ذڪر آهي، پر انهن تي ڪا تاريخ نه آهي ۽ نه ئي اهي ترتيبوار لکيا ويا آهن. ڪٿي واقعو، ڪٿي ياد، ڪٿي احساس، جڏهن سندس من چاهيو آهي، هن پنهنجي سگهاري قلم سان لکي ورتو آهي. ”ماڙين ماريس ڪينڪي“ آريسر صاحب جي ادب، سياست، انساني نفسيات، سنڌي سماج، سنڌ، برصغير ۽ دنيا جي سياسي واقعن، ذاتي من پيڙائن، احساسن، قومي خيالن بابت گهري مشاهدي، مطالعي ۽ تجربن تي مشتمل تصنيف آهي، جيڪا سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ وڏو درجو حاصل ڪري سگهي ٿي.

عبدالواحد آريسر، سنڌ جي نوجوان ۽ ارڏي شاعر،

حليم باغيءَ جي شاعريءَ تـي تبصرو ڪندي لکيو آهي تہ "سندس شاعريءَ کي پڙهي محسوس ٿيندو آهي تہ امرڪوٽ جي زاهن ۾ ناز ٻوءِ جا ٻوٽا ڦٽي پيا آهن" — پر آءٌ عبدالواحد آريسر جي هر لکڻي ۽ خاص ڪري هن جيل ڊائريءَ کي پڙهي محسوس ڪريان ٿو تہ "هامي سر جي واٽ تي گلاب جا ٻوٽا ڦٽي پيا آهن" —

ذڪر "هامي سر" جو نڪتو آهي تہ ذهن سنڌ جي تاريخ ۾ ٽپي هئي، ماضيءَ ۾ جهاتي پائڻ تـي مجبور ڪري رهيو آهي. هامو سوڍو، سنڌ جـي محب وطن حاڪم، دودي سومري جو پڳ مٽ يار هو. جنهن رات هامي سوڍي جي شادي هئي ۽ هو هندو روايتن موجب ڪنوار سان پلو ٻڌي ويڙهيءَ جا ڦيرا ڏيئي رهيو هو تہ کيس ڪنهن رڙ ڪري چيو: "هاما! تنهنجي دوست دودي تي دهليءَ جو حاڪم فوجون وٺي ڪاهي آيو آهي، ۽ تون هتي سهاڳ رات مائڻ جون تياريون پيو ڪرين؟" هامو سوڍو سنڌ جو سچو پٽ ۽ دودي جو دلي دوست هو. هن ستن ڦيرن پورن ڪرڻ کان اڳـ ڪنوار سان ٻڌل پلوَن کي تلوار سان ڪٽي، وٺيءَ مالهان کي مٺي ڏئي چيو: "پياري! جيئرو موٽيس تہ ملنداسون نہ تہ گهوري جان سنڌ ۽ دودي تان —" ۽ تاريخن ۾ اچـي ٿو تہ هامو سوڍو، دودي سومري سان گڏ سنڌ تان گهورجي ويو هو.

— "هامي سر" ان سورهيہ سوڍي جـي نالي پٺيان ٿرپارڪر ضلعي جي هڪ ڳوٺ جو نالو آهي. ماضيءَ ۾ اتان هامي سوڍي جنم وٺي، سنڌ جي آزاديءَ جي تحفظ لاءِ ڌارين ڌاڙيلن سان جنگ ڪئي هئي ۽ اڄ جي هامي سوڍي "عبدالواحد آريسر" جي جنم ڀومي بہ ساڳي ڌرتي آهـي ۽ هامي سوڍي وارو ساڳيو جهنڊو اڄ عبدالواحد آريسر جي هٿ ۾ آهي ۽ هو پنهنجي قومي رهبر سائين جي. ايم. سيد سان گڏ وقت جي خلجين سان سنڌ جي آجپي جـي جنگ جوٽيو بيٺو آهي.

ڪلهه ٻه دودي ۽ هامي موڙي سنڌ جي لڄ بچائي هئي، ۽ اڄ ٻه دودو (جي. ايم. سيد) ۽ هامو موڙو (آريسر) آرٽ ۾ ٻيهي، للڪاري رهيا آهن ته سنڌ جي سينڌ ميري ٿيڻ نه ڏينداسون:

ڪڏهن سنڌ جي سينڌ ميري نه ٿئي،
ڪڏهن موڙ تنهن جا نه مرجهائجن!

عبدالواحد آريسر جتي سياسي ميدان جو شهسوار آهي، اُتي سنڌس ادبي تخليقن ۽ تاريخي تصنيفن، سنڌ جي دستاربند عالمن، اديبن ۽ مؤرخن کان ڇرڪ پرائي ڇڏيا آهن. آريسر جي لکيل ڪتابن مان ”وريا واهرو“ ۾ شاهه لطيف جي شاعريءَ تي نئين رخ کان روشني وڌل آهي، ”سر ۾ سانجهيءَ وير“ ۾ سنڌ جي مغل دور جي تاريخ ۽ قومي هيرن جي خوبصورت انداز ۾ چنڊڇاڻ ڪيل آهي. ”ٿي نه محبت مات“ آريسر صاحب جو عالمانه ”عدالتي بيان“ آهي، (جيڪو ڪورٽ هن کان نه ورتو) جنهن جي دنيا جي مشهور سياسي اڳواڻن ابوالڪلام آزاد، فيڊرل ڪاسترو، خان غفار خان ۽ نيلسن منڊيلا جي بيانن وانگر وڏي اهميت آهي. پر جيئن ته عبدالواحد آريسر، چوٿين دنيا يعني غلام دنيا جو هڪ پورهيت گهر ۾ پيدا ٿيل سياستدان آهي، اُن ڪري سندس شايع ٿيل ڪورٽ بيان کي آها شهرت ملي نه سگهي آهي. ليڪن اُن جو ترجمو ڪيو وڃي ته مون کي پڪ آهي ته هيءَ بيان دنيا ۾ وڏي حيثيت ماڻي سگهي ٿو. ”جي. ايم. سيد“، ”قومي تحريڪ“ ۽ ”پٿو ۽ مجيب“ هن جي سياسي سوچ ۽ بصيرت جا ٽي شاهڪار ڪتاب آهن. پهرئين ڪتاب ۾ هن پنهنجي قومي رهبر جي فڪر، نظرين ۽ جدوجهد جي جنهن انداز ۾ تشريح ڪئي آهي، اُن کي سائين جي. ايم. سيد جي ڪتاب ”پيغام لطيف“ سان پيٽي سگهجي ٿو. ”پيغام لطيف“ ۾ پهريون ڀيرو سائين جي. ايم. سيد، شاهه لطيف جو اعلي، عوامي ۽ سنڌي چهرو ۽ پيغام سنڌي ماڻهن اڳيان پيش ڪيو

هيءَ ساڳيءَ طرح سائين جي- ايم- سيد جي جدوجهد کي سمجھڻ لاءِ آريسر جو ڪتاب ”جي- ايم- سيد“ پڙهڻ هر سنڌي لاءِ لازمي آهي. ”قومي تحريڪ“ ۾ آريسر صاحب قومي آزاديءَ جي تحريڪن جو تجزيو، جنهن نموني ڪيو آهي، اهڙو تجزيو هن کان اڳ گهٽ پيش ڪيو ويو آهي. ”پڙهو ۽ مجيب“ ڪتاب ۾ برصغير جي ٻنهي اهم سياستدانن جي جدوجهد ۽ زندگين جي ڀيٽ ڪيل آهي. هنن ٽنهي ڪتابن جي مطالعي، ان ڳالهه کي وڌيڪ واضح ڪري ٿو ته ”سنڌ برصغير جو اهو خطو آهي، جتان سياسي انقلابن جي شروعات ڪتابن جي ذريعي ٿي آهي ۽ اُن جو سهرو سائين جي- ايم- سيد جي سر ٿي اهي“. اها هڪ حقيقت آهي ته سنڌ جي پاڪستان کان اڳ ۽ پوءِ واري سياست ۾ ڪتابن ۽ ادبي تحريڪن جو وڏو ڪردار رهيو آهي ۽ هن وقت سنڌ ۾ هلندڙ قومي آجپي ٽوڙي طبقاتي نجات وارين تحريڪن جا سمورا اڳواڻ خوش قسمتيءَ سان اديب ۽ دانشور آهن. سنڌ جي قومي تحريڪ جي سرواڻ، سائين جي- ايم- سيد ۽ اُن جي سچي پيروڪار عبدالواحد آريسر، شايد ٻين سمورن سياستدانن کان وڌيڪ ڪتاب لکيا آهن. اهو ئي سبب آهي جو سنڌ تحريڪ جا ڪارڪن نظرياتي طرح ٻين کان وڌيڪ پختا آهن. اها جدا ڳالهه آهي ته اُها عملي طرح ڪين وڌيڪ جدوجهد جي ضرورت آهي.

عبدالواحد آريسر جي جيل- يادگيرين تي مشتمل هيءُ ڪتاب ”ماڙيءَ ماريس ڪينڪي“، منهنجي خيال ۾ سنڌ لکڻين جو ڦوهه جوڀن ظاهر ڪري رهيو آهي. جنهن تخليقي سگهه ۽ موڪهن سان هيءَ ڊائري لکيل آهي، جيڪا ڊائري گهٽ، آريسر جي سياسي بصيرت، سياسي ۽ ادبي واقعات نگاري ۽ من- پڙاڻن جو تخليقي روپ لڳي ٿي. آءٌ سمجهان ٿو ته سنڌ جي ادبي ۽ سياسي حلقن ۾ وڏو

غوغاءُ پيدا ڪندي. آريسر ”مارڙيسن ماريس ڪينڪي“ ۾ پنهنجي ادبي مطالعي ۽ قومي ۽ سياسي نڪته نظر تــوڙي انساني من- پيڙائن ۽ ڪيفيتن جو ڪليل اظهار ڪيو آهي ۽ پڻ ٿي سائين جي- ايم- سيد وانگر ”ڪليل ڪتاب“ ضرور پيش ڪيو آهي.

”مارڙيسن ماريس ڪينڪي“ ۾ ضياءَ شاهيءَ (فوجي آمريت) خلاف جيڪا نفرت، ڌڪار ۽ ڇڪتاڻ آريسر جي لکڻيءَ ۾ نظر اچي ٿي، اها شايد ئي ڪنهن پاڪستاني اديب ۽ سياستدان جي تصنيف ۾ موجود هجي. نذير عباسيءَ تي لکيل نثر ”هيءَ لاش ڪنهن جو آهي؟“ (ص ٢٦ کان ٢٩) ۽ ص (٥٠ د) تي فوجي اداري خلاف لکيل تاثر ثابت ڪن ٿا ته فوجي اداري سان ان کان وڌيڪ نفرت جو اظهار شايد ئي ممڪن آهي. مثال طور هي ڪجهه جملا پڙهي ڏسو:

”اهو لاش، هر انهيءَ باضمير اديب، شاعر، دانشور ۽ سياسي ڪارڪن جو آهي، جنهن جي روح فوجي جنتا جي تشو پيرن جهڙن فرمانن مطابق سجدن ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي، ۽ جنهن جا سجدا صرف پنهنجي ماءُ وطن جي عوام جي خوشحاليءَ ۽ خوشيءَ لاءِ وقف رهيا آهن:“ (ص ٢٧- ٢٨)

”توهان جي وردين تي انساني رت جا ڦڙا لڳل آهن ۽ اوهان جا بلا انساني گوشت جا ٽڪر آهن.... توهان جي ذات بيغيرتي آهي. توهان جي قوم پاڙي جا قاتل آهي ۽ توهانجو نسل تاريخ جي لعنت جو مجسم قتڪار آهي.... توهان جو ڌنڌو، بندوق جي ناليءَ جي زور تي عوامي اقتدار تي قبضو ڪرڻ آهي. توهان جو شوق انسانيت جي عظيم معمارن کي قتل ڪرڻ آهي ۽ توهانجو مقصد عالمي سطح تي پنهنجي سامراجي آقائن جا بوٽ چٽڻ آهي“. (ص ٥٠ د- ٥١ د)

آريسر، سنڌ ۽ پاڪستان جو اهو پهريون سياستدان آهي، جنهن ضياءَ دور ۾ ڏهه ڪوڙا کاڌا، ۽ آءٌ سمجهان ٿو ته

ضياءَ شاهيءَ سميت ڪان وڏيڪ ڪوڙا جيئي سنڌ جي ڪارڪن ڪي ٿي هنيا هئا. آريسر ڪان سواءِ ٻين قومپرست ڪارڪنن ۾ رسول بخش ٿيبو، ڊاڪٽر دودو مهيري ۽ ٻيا ڪيترا شامل آهن، جن ڪوڙا کاڌا، پر نه حڪمرانن آڏو جهڪيا ۽ نه وڪيا، سندن حوصلي ۽ سچائيءَ جي ڪري اڄ سنڌ جي قومي تحريڪ، پنهنجي منطقي منزل ڏانهن گامزن آهي.

جيترو منهنجو اندازو آهي ته آريسر اهو پهريون سياستدان آهي، جنهن سڀ کان اڳ سنڌ جي قومپرست ڌرين کي هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪئي، جنهن بابت هن تفصيل سان پنهنجي هن ڊائريءَ ۾ لکيو آهي (ص ١٠٤) ۽ ان لکيت تي هن ١٩٨٤ع ۾ عمل به ڪري ڏيکاريو، جڏهن هن سنڌي عوامي تحريڪ، سنڌ نيشنل ڪانگريس ۽ سنڌ وطن دوست انقلابي پارٽيءَ سان گڏجي "سنڌ قومي محاذ" کي تشڪيل ڏني ۽ "سنڌ جي آجپي" بابت هڪ متفقه دستاويز تيار ڪرايو، پر پوءِ ڪجهه غلط فهمين ۽ ڪجهه غلط پروپيگنڊا ان اتحاد کي قائم رکي نه سگهيا. ان بعد ٢٠ مئي ١٩٨٨ع تي سائين جي. ايم. سيد جي رهبريءَ ۾ جيڪو "سنڌ قومي اتحاد" قائم ٿيو، ان جي تشڪيل ۾ به عبدالواحد آريسر جو اهم ڪردار رهيو آهي. اهڙيءَ طرح سندس ڪوششون سنڌي ماڻهن کي سنڌ جي آجپي لاءِ هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪرڻ جي ڏس ۾ جس جوڳيون رهيون آهن.

آريسر صاحب، سائين جي. ايم. سيد جو سچو پوئلڳ ۽ سندس فڪر جو صحيح شارح رهيو آهي. سائين جي. ايم. سيد، مهاتما گانڌيءَ جي عدم تشدد واري فلسفي جو حامي رهيو آهي، ۽ سموري دنيا اها حقيقت تسليم ڪري چڪي آهي، ته "جنگ" ۽ تشدد ذريعي دنيا جا اختلاف ۽ جهيڙا ختم نه ٿا ٿي سگهن، پر "امن" اڄ دنيا جي وڏي ۾ وڏي ضرورت آهي ۽ امن، "عدم تشدد" وسيلي ئي حاصل ٿي سگهي ٿو. اڄ دنيا

ساڳو صفت گانڌي جيءَ جي عدم تشدد واري فلسفي جي اهميت کي شدت سان محسوس ڪري رهي آهي. "گانڌي ازم ۽ اهنسا جي اهميت" تي آريسر صاحب، هن ڊائريءَ ۾ جنهن مدلل ۽ مفصل انداز ۾ روشني وڌي آهي، آئون نه ٿو سمجهان ته ان کان بهتر "عدم تشدد" جي تشريح ڪنهن ڪئي هوندي. ان لاءِ "ماڙين ماريس ڪينگي" جو مطالعو پڙهندڙ پاڻ ڪن، آءٌ سندن وچ ۾ رڪاوٽ بنجڻ نه ٿو چاهيان.

ٻولي، آريسر جي گولي آهي. پر هن ڊائريءَ ۾ هن جنهن سگهه ۽ سونهن واري ٻولي ڪم آندي آهي، منهنجي نظر ۾ اها آريسر جي ٻوليءَ جي ڦوهه جوڀن جي علامت آهي ۽ مون کي پڪ آهي ته آريسر جي ٻوليءَ جو اهو جوڀن هميشه قائم رهندو.

— تاج جويو

●

— رات جو آٺيں، دل چاهيو تہ ڄامشوري جي رات پوري طريقي سان ڏسان. ڪو وقت هو جڏهن ڀهريون ڀيرو مون ڦليليءَ جي ڪپ تي بيهي، حيدرآباد جي منگهن کي آخري ڀيرو پاٺيندڙ، لهندڙ سج جي لالاڻ اکين ۾ قيد ڪرڻ چاهي هئي. نتيجي طور ڦليليءَ جي ڪپ تي بيهي، حيدرآباد جا منگهہ چمندڙ لهندڙ سج جي لالاڻ تہ آءٌ پنهنجي اکين ۾ قيد ڪري نہ سگهيس، پر پاڻ اُن حيدرآباد جي الفت جي اسيرن ۾ شامل ٿي ويس ۽ حيدرآباد جي عشق جا ڏاونڻ مون کي هميشہ لاءِ ونگي ويهي رهيا.

اڄ رات ٢٧ آگسٽ جي رات آهي ۽ ڪلهہ ٢٦ آگسٽ هئي. ٢٦ آگسٽ – جڏهن هڪ سال اڳي، آءٌ پنهنجيءَ پونءِ جي چاندوڪين کي چمي، جيل پيڙو ٿيو هوس. اڄ هڪ سال ڪان پوءِ، ٢٧ آگسٽ جي رات اداڻي وڳي منهنجي اک کُلي. آءٌ اسپتال جي بستري تان اٿيس ۽ اسپتال جي پٽ کي لڱل ڄارين مان ٻاهر چنڊ کي ڏسڻ لڳس. مون کي چنڊ، بيمار محبوب جي زخمي مرڪ وانگر بيجان ۽ پيلو لڳو. آءٌ سمجهان ٿو، اياز ڪٿي لکيو آهي:

”اڙي چنڊ! اڙي چنڊ! پرين تو تہ ڏٺو ناهہ،
سندس انگ، سندس رنگ، ائين آهہ، جيئين تون!“

جيڪڏهن اياز جي پرينءَ جو انگ ۽ رنگ چنڊ جهڙو آهي، تہ پڪ ڪيس يرقان جي بيماري آهي. جيسين تائين منهنجو مطالعو آهي تہ لطيف، چنڊ کي پرينءَ جي پير جي پدم برابر بہ نہ سمجهيو آهي، ۽ سندس ساريءَ ڄمار جي جلوي کي،

دوست جي هڪ دم جي ديدار برابر به نه سمجهيو آهي. هاڻي خبر نه آهي ته حسن جي باري ۾ حقيقت پسند ڪير آهي، اياز يا لطيف؟ — ۽ هن رات جي پوئين پهر ۾ مون کي چنڊ جو چهرو، مرندڙ بيمار جي چهري جهڙو لڳو. خبر ناهي ڇو؟

— ”اسان جي شاعري، رت جا درياهه اُڪري رهي آهي. اڄ اها صرف هٿيارن جي ڳالهه ڪري ٿي، ته جيئن اها ڪڏهن گلن جي ڳالهه ڪري سگهي. اسان جا سورما، جڏهن ميدان جنگ ۾ ويندا آهن، ته ماڻهو نظم سپاهين جي کيسي ۾ وجهي ڇڏيندا آهن، ۽ اسان انهن کيسن جي تحفظ لاءِ دعا گهرندا آهيون ته اڄ جيڪڏهن اسان اهي نظم بچائي ورتا ته ڄڻ انسان کي بچائي ورتو.“

— ويتنامي شاعر، چي لين دن.

— منهنجي ڌرتيءَ جي پٽڪي - پڌ ماڻهوءَ کي تاريخ جي هر دور ۾ ايترو ته دٻايو ويو آهي، جو هن وقت جي هن نازڪ موڙ تي فرزندان زمين جي هر انسان جي بي دردانه قتل تي پنهنجا پٽي هٽ پٽڪي ۾ وجهي، گهر جي ڪنڊ ۾ ويهي رهي ٿو. اهڙي وقت ۾، اي وقت جا بي رحم مورخ! هن ڳالهه کي نه وسارجانءِ ته منهنجي ڌرتيءَ جي ماڻن جي مقدس هنجن مان پارڙا نڪري، ”وطن بچايو!“ جا نعرا هڻندا، ميدان ۾ ڪاهي آيا آهن. انهن جي پٺن تي جلادن جا ڪوڙا، جسمن تي دکندڙ سگريٽن جا داغ ۽ رانن تي لوهي سيخن جا ڏنڀ، اهڙو چمن پيدا ڪري رهيا آهن، جنهن کي دشمن جي سوڙن اُجاڙي ڇڏيو آهي. اسان جو شاعر ۽ اديب، پڙهندڙ هاڻ جسمن

۽ چهرن تي خاڪن لکڻ کان واندو ناهي. اهڙي وقت ۾ آءٌ اها دعا ٿو گهران ته: ”اي وقت جا ديوتا! تون مائرن جون آهي هنجون سلامت رکجان، جن مان هرهڪ، هڪ اهڙي عيسيٰ کي اڳتي وڌائي ٿي، جيڪو نه صرف ٻاروڌ ۾ ڳالهائي ٿو، پر پتر ۽ گولي هٿبنڌ هٿ جي سامهون پنهنجو سينو ساهي بيهي ٿو. اي وقت جا ديوتا! تون اهي ڪوڙن جا داغ، گولين جا سوراخ، سگريٽن جا داغ ۽ لوهي سيخن جا ڏنڀ، برقرار رکجان، جيئن انهن جي ذريعي اسان نئين سنڌ جي شفق ۾ لالاڻ ۽ ايندڙ سڄ جي راسن کي گلابي رنگ ڀري سگهون، ۽ اونداهين راتين ۾ چانڊاڻا ۽ مانڊاڻا آباد ڪري سگهون.

اي وقت جا ديوتا! تون انهن مائرن جي هنجن کي سلامت رکجان. اهي اسان جا ڪعبا ۽ سجده گاهون آهن، جن ۾ ايندڙ سنڌ جا ارڏا قلم سجدا ڪندا. هي اهي گود آهن، جن پنهنجا نئڙا عيسيٰ ڪيا، سنڌ جي ساک سلامت رکي آهي. ويتنامي شاعر، انهن سپاهين جي ڪيسن جي سلامتيءَ جي دعا گهري هئي، جن ۾ ويتنامي شاعري پيل هئي ته جيئن انهيءَ شاعريءَ جي سلامتيءَ ذريعي هو مستقبل جي انسان کي سلامت ڏسي سگهي. پر منهنجي ملڪ ۾ جتي هر وڏي شاعر جو شعر ڏهن روپين ۾ حاڪمن وٽ وڪامي ٿو، اتي آءٌ انهن قلمن جي سلامتيءَ جي دعا نه ٿو گهران، پر آءٌ انهن هنجن جي سلامتيءَ جي دعا گهران ٿو، جن مان خليفي نبي بخش جي ڪيڏاري جا جيڏرا جاڳندا بيت جنم وٺي نڪرن ٿا.

— علي بابا آيو ۽ ٻڌايائين ته ”آءٌ سنڌ نيوز کي انٽرويو ڏئي رهيو آهيان، جنهن جا سوال - جواب به پاڻ پيو ترتيب ڏيان. ان انٽرويوءَ ۾ مون هڪ سوال پڻ ڪاڻ پڇيو آهي ته تنهنجو پسنديده سياستدان ڪهڙو آهي؟

جواب: سنجي گانڌي مرحوم!

سوال: سنجي گانڌيءَ جي اوچتي پرلوڪ پڌارڻ سان برصغير جي سياست تي ڪهڙو اثر پوندو؟

جواب: سنجي جي شهادت کان پوءِ انـدرا جا، روايتي ايشيائي عورت جي مامتا جا جذبا سنڌوءَ جي لهرن وانگر اٿلي پيا هوندا ۽ هاڻي هوءَ عالمي امن جي باري ۾ جواهر لال نهروءَ جي سياستدان ڌيءَ جي بدران مرحوم سنجي جي ماءُ ٿي سوچيندي ۽ ڪيس هن وقت صحيح خبر پئي هوندي ته جنگ جو ديوتا جڏهن هڪ ماءُ جي جهولي خالـي ڪندو آهي، تڏهن سندس حالت ڇا ٿيندي آهي؟ مختصر ته هاڻي اندرا، عالمي امن بابت سياستدان جي بدران هڪ ماءُ جي حيثيت ۾ سوچيندي."

علي بابا جو جواب پڙهي سوچيم، اهڙو فڪري جملو سارتر به شايد سوچي نه سگهي ها ـ ۽ ان کـان بنهه گهٽ معيار وارو جملو جيڪڏهن ڪو يورپي دانشور چوي ها ته عالمـي اخبارن جو موضوع بنجي وڃي ها. پر علي بابا سنڌي آهي ۽ سنڌ جو رهاڪو آهي!

●

ـــ جيڪڏهن دولهه دريا خان انگريزي پڙهيل هجي ها تـه؟ پنهنجي سوانح عمري لکي ها يا سنڌ نيـوز ۾ ڪالم نگاري ڪري هـا، يا مدد علي سنڌيءَ جهڙيون بـي سروپا ڪهاڻيون لکي ها!

●

ـــ اي دوست! تو ڪي جيتوڻيڪ مايا جو موهه ڇڪي، مون کان پري گهلي ويو آهي، ۽ آءٌ شايد تنهنجي لاءِ ان گناهه جي بار وانگر ٿي ويو آهيان، جنهن کي ڪابه جوانڙي پنهنجي وجود تان ميسارڻ لاءِ بات روم جو رخ ڪندي آهي. پر مون

ڪي پنهنجو پاڻ تي اعتماد آهي ته تنهنجي ذهن ۽ ضمير تي منهنجي پيار ۽ خلوص جا چتيل لفظ، پڪاسو جي مصوريءَ وانگر ڪڏهن به ميٽجي ۽ ميسارجي نه سگهندا. منهنجو هيءُ به ايمان آهي ته روح جا رشتا ڪڏهن سڙي قلهار نه ٿيندا آهن، ان ڪري، زندگيءَ جي ڪنهن موڙ تي منهنجي روح جا رشتا تنهنجي تن لاءِ زنجيرون بنجي، تو کي چڪي سون وٽ وٺي ايندا. روح جا رشتا صرف ان وقت ٽٽندا، جڏهن هن وشال ڪائنات ۾ نه تون هوندين ۽ نه مان! پر هڪ سائنس جي شاگرد جي حيثيت ۾ تون اهو سمجهي سگهين ٿو ته مادو فنا نه ٿيندو آهي. نه پاءُ نه! مادو فنا نه ٿيندو آهي، صرف صورتون ۽ شڪليون تبديل ڪندو رهندو آهي. تي سگهي ٿو ته هن پرٿوي ۽ آڪاش جي وايو منڊل ۾ اسان وري به ڪنهن جڳ ۾ مايا جي موهه کان آزاد ٿي، پڪيئڙن جي صورت ۾ ملون، ۽ ان وقت ڪاش! تنهنجي ذهن ۽ ضمير تان پراڻيون يادون نه ڏنيون هجن! — (صرف ان جي سمجهڻ لاءِ)

●

— جڏهن به ڪو فاتح ڌرتيءَ جي ڪنهن ٽڪري تي پير رکندو آهي، ان وقت سڀ کان پهرين ان ڌرتيءَ جون لائبرريون ڏکي ويندي آهن، پر جڏهن به ڪو شاعر، اديب ۽ دانشور ڪنهن ڌرتيءَ تي پير رکندو آهي ته ان ڌرتيءَ جون لائبرريون وسيع ٿي وينديون آهن.

— هنگرين شاعر، هاربيلا

●

— پنجاب جي جيلن ۾ اڄ تائين قيدين کي نالن جي بدران ڪين مليل نمبر تي سڏيو ويندو آهي، ۽ اهو نمبر هر قيديءَ جي قميص جي پٺيءَ تي ڇاپيو ويندو آهي.

اج امرتا پريتم جي ڪتاب ”رسيدي ٽڪٽ“ پڙهندي خبر پيم تہ روس ۾ بہ قيدين کي نمبر سان سڏيو ويندو هو. انهيءَ سلسلي ۾ ميڪسم گورڪيءَ کي زار جي جيل ۾ ٩-٦٨٩ نمبر مايل هو. ان وقت دنيا کي شايد ئي خبر هجي تہ هيءُ اهو شخص آهي، جنهن جي نالي جي شهرت، عظمت ۽ بلنديءَ کي ڪمپيوٽر بہ ڪنٽرول ڪري نہ سگهندو.

❁

— هن انتهائي حقارت سان مون ڏانهن ڏسندي چيو: ”آخر تون آهين ڪير؟ تنهنجي حيثيت ڇا آهي؟ تون هڪ ٽرياٽي ٻيرون چونديندڙ ماڻهو جو پٽ آهين. پهرين پنهنجي حيثيت بيان ڪر! جواب ڏنم: ”آئون سنڌي آهيان ۽ سنڌ جي ان ڌرتيءَ سان واسطو رکندڙ آهيان، جنهن کي تمام تورو فاتحن جي گهوڙن جي سنبن لتاڙيو آهي. آءٌ اهو ٿر آهيان، جنهن مان ڪڏهن توهڙ آس نہ پلي آهي. آءٌ مارئيءَ جي لوئيءَ جي اها ليڙ آهيان، جنهن کي عمر جو هٿ ڪڏهن بہ رسي نہ سگهيو. آءٌ اهو جهانگين جو جهوپڙو آهيان، جيڪو ماڙين سان مٽايو نہ ويو آهيان. آءٌ اها ڪتي آهيان، جنهن منجهہ رهندي، مارئيءَ ”مارو چام ملير جو“ ڪتيو هو. آءٌ انهن رت ڦڙن جو رابيل آهيان، جيڪي مها راجا ڏاهيرسين جي نڙ گهٽ مان سنڌ جي مٽيءَ تي ڪريا هئا. آءٌ اهو اروڙ جو دروازو آهيان، جيڪو سنڌ جي سلامتيءَ جو ضامن بڻيو رهيو. آءٌ دريا خان جي حب الوطنيءَ جي سڏ جو پڙاڏو آهيان. آءٌ مخدوم بلاول جي گهاڻي ۾ پيڙيل هڏين جو گودو آهيان. آءٌ ٺٽي جي مرڪ آهيان. آءٌ گهوڙن جي پچن ۾ ٻڌي گهلي ماريل انهن سنڌياڻين جي اکين جا الا آهيان، جيڪي بغداد جي گهٽين ۾ وڪيون ويون هيون. آءٌ انهن سنڌي گوريلن جي گهوڙن جي سنبن جو آواز آهيان، جيڪي هڪ صديءَ تائين مغل سامراج جي لشڪر تي ٽوبن جي گولن وانگر ڪرندا رهيا. آءٌ روپلي جو

روحاني اولاد آهيان. مون هوشوءَ جي لفظن کي پنهنجو ايمان بڻايو آهي. آءٌ غلام محمد لغاريءَ جي هنن لفظن کي گيتا، قرآن ۽ انجيل سمجهان ٿو ته:

”اين سر زمين سنده، مادر ما بلوچان است“
(هيءَ سنڌ جي ڌرتي اسان ٻروچن جي ماءُ آهي)

منهنجي خواهش آهي ته منهنجي جنازي تي ’ياسين‘ پڙهڻ بدران شهيد سنڌ الهه بخش جي اها تقرير پڙهي وڃي، جيڪا هن دهليءَ جي ’آزاد مسلم ڪانفرنس‘ ۾ ڪئي هئي. مون جي-ايم. سيد تي ان وقت ايمان آندو هو، جڏهن منهنجو وار وار مذهبي ڪٽرپڻي ۾ ٻڏو پيو هو. مطلب ته آءٌ اهو سامي آهيان. جنهن چاچڙي تي مدد خان جي حملي کان اڳ، چاچڙي جي تباهيءَ بابت رڙيون ڪيون هيون.

●

— اي بلبل! جيڪڏهن تنهنجيءَ نڙيءَ مان گيت ختم ٿي وڃن، ته منهنجن دلي جذبن مان گيت ڻاهجاڻ، جن جذبن کي آئون ڪوبه روپ ڏيئي نه سگهيو آهيان! (نامعلوم)

— اسان ماڻهو جيل جي ماحول ۾ انساني مرڪ لاءِ ايڏو سڪي ويندا آهيون، جو ان ماحول کان ٻاهر اسان کي ڪو ماڻهو ٿورڙي به مرڪ جي روشني ڏيندو آهي ته اسان زندگيءَ جي سيني گهرائين ۽ سچائين سان ان تي نڇاور ٿيڻ لڳندا آهيون. جڏهن ڪو ماڻهو مرڪندو آهي ته ان وقت مون کي پرهه ڦٽڻ جو احساس ٿيندو آهي، ۽ جڏهن ننڍڙو ٻار مرڪندو آهي ته ڪائنات جي مستقبل جي ٻاري ۾ اونداهي دور جون سموريون ۽ سڀ طرفيون ڏند ڪڪڙيون ڪرنديون نظر اينديون آهن. آءٌ

سمجهان تو ته جوهري جنگ کي صرف دوشيزه جو ڳوڙهو ئي بار جي مرڪ ئي روڪي سگهن ٿا.

●

— ڪنهن وقت مون اهڙا چهرا تلاش پئي ڪيا، جن جي چپن تي مرڪ ائين ريلا ڪري وهندي هجي، جيئن نئڏي ٻار جي راڻن مان ماءُ جي ٿڃ ريلا ڪري نڪرندي آهي. پر آءٌ چريو هوس، مون کي خبر نه هئي ته هن ڌرتيءَ تي انسان جي چهري تان آخري پيرو مرڪ تڏهن غائب ٿي، جڏهن ڀٽائيءَ جي جيئري جاڳندين آڱرين ۾ تنبوري جي تارن ڪسي ڇهڻ جي طاقت نه رهي. ۽ ان ڪان پوءِ سنڌ جو ماڻهو ته هميشه روئندو رهيو آهي. ايتري قدر جو اڄ هن جي اکين مان ڳوڙهن جو پاڻي به سڪي ويو آهي ۽ هو روئي به نه ٿو سگهي. هن جي ڳل تي اهو ڳوڙهو به نظر نه ٿو اچي، جنهن ۾ هڪ ئي وقت زندگيءَ جي حرارت هجي ۽ ايتم جي تباهي پڻ. اهو ڳوڙهو اهڙو ته گرم هجي، جو ڪنهن اڻ ڇهيل جسم تي ڪرڻ سان ان جون لونڊڙيون به گرم ٿي وڃن. اڄ ته سنڌ جي ماڻهوءَ جي چهري تي ڪاوڙ جي بجاءِ ڏک رهجي ويو آهي. سنڌ سڄي ڏکويل چهرا!

●

— تنهنجي وارن جي
بدليل ربن ڏسي سمجهيم،
تون رات ڊيوٽيءَ تان غير حاضر هئينءَ،
۽ تنهنجي چال ڏسي سوچيم،
تو رات ڪتي گذاري!

— اڄ دنيا جي اسرندڙ ملڪن جا اڳواڻ ڪوشش پيا ڪن ته ڪين عالمي اداري ۾ باوقار حيثيت ملي، يعني اقوام متحده ۾ پنجن وڏين طاقتن جي وڏيرپ ختم ٿئي. عين ان وقت منهنجي ملڪ جو وڏيرو ۽ ڪي سياستدان ڪوشش ڪري رهيا آهن ته ڪين حد جي ٽاٽي جو ننڍو صوبيدار پڳلي بينچ يا مير علي مراد جي دور جي ٽٽل ڪرسيءَ تي ويهاري ته ڪـر مان ۽ شان سان موتي وچي هارين نارين تي رعب رکان!

●

— جيڪڏهن اوهان کي غريب جي طاقت جو اندازو نه آهي ته ان ڪوڏر کان پڇو، جنهن زمين کي چيري انسان کي مهذب بنايو. جيڪڏهن توهان کي اميرن جي زوال تي يقين نه آهي ته تباهه ٿيل کنڊرن کان پڇو، اهي توهان کي جواب ڏيندا ته ڪيتريءَ مدت کان اسان جـي پرسان بينل جهوپـڙا اجا موجود آهن، پر اسان کنڊر بنجي ويـا آهيون. جهوپـڙيءَ ۾ ٻرندڙ ڏيئو اجا موجود آهي، پر اسان ۾ ٻرنـدڙ فانوس جي ٽڪرن جو نشان ئي نه آهي.

●

— جڏهن ١٨٧٦ع ۾ يوگوسلايائي عوام، ترڪ سامراج خلاف آزاديءَ جي جدوجهد شروع ڪئي ته ترڪ سامراج عوام کي قتل ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو. ان وقت طبق نالـي ڳـوٺ جي هڪ چرچ ۾ ٻن هزارن ٻارن ۽ عورتن پناهه وچي ورتي. ترڪن انهيءَ چرچ جو پاڻي بند ڪري ڇڏيو. ان وقت انهن ٻارن ۽ عورتن، هٿن جي ننهن سان هڪ ڏوهه کوٽي پاڻـي حاصل ڪيو. اهو اجا اتي موجود آهي ۽ انساني جدوجهد جي عظيم علامت ۽ قومي يادگار طور محفوظ ڪيو ويو آهي. پر افسوس ترڪ مسلمانن انهن ٻن هزارن عورتن ۽ ٻارن مان ڪنهن هڪ

ڪي به زنده نه ڇڏيو.
— (امرتا پريتم جي ڪتاب ”رسيدي ٽڪٽ“ تان ورتل)

●

— گهڻو وقت اڳي جڏهن مون سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ سان گڏ سنڌي جديد شاعري پڙهڻ شروع ڪئي هئي، ان وقت مون دوستن کي چيو هو ته هڪ نئي شيءِ آهي، جنهن ۾ اسان خود ڪنيل آهيون، ۽ ٻين ملڪن کي برآمد ڪري سگهون ٿا، ۽ اها آهي شاعري - ! اسان جي قديم يا جديد شاعري، مڪمل ترقي پسند آهي ۽ ان ۾ انساني آزاديءَ، مساوات امن ۽ عالمي ڀائيچاري جو ڀرپور پيغام موجود آهي. ان معنيٰ ۾ اسان جو قديم ترين شاعراڻو ورثو انتهائي شاندار ۽ ترقي پسند آهي. ان ڪري قديم جي اها معنيٰ هرگز نه آهي ته جيڪا شيءِ قديم آهي، سا لازمي طرح رجعت پسند آهي. البت هن دور ۾ اسان جي ڪجهه سنڌي شاعرن جي شاعري پڙهندي مون کي ذري گهٽ الٽي اچي ويندي آهي. هن دور ۾ ڪو سٺو سنڌي شعر پڙهڻ لاءِ طبيعت ايڏي ماندي آهي، جهڙي چانڊوڪي رات ۾ ڪارن وارن جي چانو ۾ ڪنهن چانديءَ جهڙي ڇهري تي چمي ڏيڻ لاءِ طبيعت ۾ تانگهه هوندي آهي. اسان جي شاعريءَ جو عظيم ۽ شاندار ورثو ١٩٧٢ع تائين آهي. ١٩٧٢ع کان پوءِ (١٩٨٠ع تائين) اسان وٽ ڪيترن شاعرن پنهنجي شعر کي ٽي- وي ۽ ريڊيو جي معيار ۽ معاوضي مطابق لکڻ شروع ڪيو آهي، ۽ اهو لاڙو خبر ناهي سنڌيءَ شاعريءَ جو ڪهڙو حشر ڪندو؟ ١٩٧٢ع کان پوءِ (١٩٨٠ع تائين) اسان وٽ صرف چار طاقتور شاعريءَ جا آواز پيدا ٿيا آهن: ادل سومرو، اياز گل، مختيار ملڪ ۽ حليم باغي. ڀهريان ٽي شاعر ڇپجي ويا آهن، باقي باغي اڃا ڪنهن رسالي ۾ ڇپيو ڪونه آهي.

●

— امر جليل، فن ۽ فنڪار جو طبقاتي تجزيو ڪندي لکيو آهي ته ٽئگور جيئن ته وڏو سرمائيدار هو، ان ڪري ڪيس پنهنجي فن کي شهرت ڏيڻ جو موقعو مليو ويو ۽ هن يورپ جا سير ڪري، پنهنجو فن اتي متعارف ڪرايو. ان ڪري ڪيس نوبل پرائيز مليو، ورنه چيٽرجي، بنگال جو وڏو فنڪار ۽ ڪهاڻيڪار هو.

انهيءَ ڳالهه ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته فن ۽ فڪر جي طبقاتي حيثيت ضرور اثر انداز ٿيندي آهي، جنهن جو مثال اسان وٽ سنڌ ۾ ڪيترن پيرن، مخدومن ۽ سيدن جو شاعر جي حيثيت ۾ تعارف آهي. پر هرويرو ٽئگور کي نوبل پرائيز سندس طبقاتي حيثيت ڪونه ڏياريو هو. جيسين تائين منهنجو مطالعو آهي ته ٽئگور جي ڪتاب ”گيتا نجلي“ جي مقابلي ۾ خليل جبران جو ڪتاب ”پيغمبر“ آيو هو. ”پيغمبر“ نثر ۾ هو ۽ ”گيتا نجلي“ نظم جو ڪتاب هو. وڏي چٽاپيٽيءَ ۽ ڏي وٺ کان پوءِ ڪاميٽيءَ، ٽئگور جي حق ۾ فيصلو ڏنو هو. هونئن انهيءَ لاءِ ٽئگور پنهنجو ڪوبه اثر رسوخ استعمال نه ڪيو هو، نه ئي ڪيس اهڙي ڪا ضرورت ئي هئي. تي نوبل پرائيز جي حصول لاءِ ڪوشش ڪرڻ ۽ اثر رسوخ استعمال ڪرڻ جو الزام ائين آهي، جيئن ڪو لطيف تي الزام هڻي ته هو علامه اقبال اوپن يونيورسٽيءَ مان عربي سبق تيار ڪرڻ واري شعبي جي چارج امر جليل کان ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي.

هونئن به عالمي شهرت ۽ فني مقبوليت، رکو عهدي، دولت، شڪل صورت ۽ سرڪاري اثر رسوخ جي ڪري حاصل ٿئي ها. ميونخ ۾ ٿيل ”دراما فيسٽيول“ جي عالمي مقابلي ۾

علي بابا جي ڊرامي کي ٽيون نمبر نہ مليو ها. ڇو تہ هن وٽ نہ پورو پاڙو هوندو آهي، نہ پيسو. ويندي سندس مسڪينيءَ جو حال اهو آهي، جو ونس هڪ دفعو ڪنهن ڊرامي لکڻ لاءِ پين ۾ نب ڪانہ هئي، ۽ هو نياز همايونيءَ کان منهنجي موجودگيءَ ۾ ڏڄن کن نب ڪٺي ويو هو. هرو ڀرو پين جو نب نہ هجڻ، ڪنهن کي عالمي شهرت کان روڪي نہ تو سگهي. علي بابا جي وار وار مان تخليق جا سر چشما ڦٽي نڪرڻ لاءِ آتا هوندا آهن. اڳتي هلي ڇا ثابت ٿئي، پر اڄ عالمي ادب ۾ ڪرشن چندر کان منشي پريم چند اردو ادب جي حوالي سان وڌيڪ عالمي شهرت يافتہ آهي، جيتوڻيڪ هو پرائمري ماسٽر هو.

●

— ١٩٢٦ع ۾ ٽئگور رومونيا ويو. اتي هڪ ڍنڍ جي ڪناري تي هن ٦- نومبر تي هڪ وڻ پوکيو ۽ هڪ نظم لکيائين تہ:

"مان جڏهن هن سر زمين تي نہ هوندس، ان وقت بہ منهنجو هي وڻ توهان جي بهار کي نوان گونچ ڏيندو ۽ واٽهڙن کي چوندو تہ هڪ شاعر هن سر زمين کي پيار ڪيو هو!"

— (رسيدي ٽڪٽ تان ورتل)

●

— هوءَ جڏهن بہ مون کي انجيڪشن هڻڻ ايندي هئي تہ سندس ڪورا پلڪ جهڪيل هوندا هئا، سندس چپڙن جي ڪنارن تي مرڪ جي باک ڦٽندي رهندي هئي ۽ زبان جي چوٽي ٻاهر نڪتل هوندي هئس. هوءَ ڪافي وقت انهيءَ ڪيفيت ۾ منهنجي مٿان جهڪي رهندي هئي. هڪ ڏينهن اوچتو پڇي ويٺي، "توهان ڪي ٻار ٻچا آهن؟" ورائيم تہ

”اولاد ته ڪونهي، پر زال ضرور اٿم.“ پڇيائين: ”ٻچڙ ڇو نه ٿيندي آهي؟“ مون اصلي سبب لڪائي چيو: ”هوءَ گهر کان ٻاهر نه نڪرندي آهي.“ پڇيائين: ”ڇو؟“ ورندي ڏنم: ”اسان جون روايتون اهڙيون آهن.“ چيائين: ”تو اهڙين روايتن واري ڇوڪريءَ سان شادي ڇو ڪئي، جيڪا روايتن جي زنجيرن ۾ ايتري جڪڙيل هجي، جو بيماريءَ جي بستري تي بيمار مڙس کان پڇڻ لاءِ به نه اچي سگهي!“ چيم: ”بي بي توکي ڪهڙي خبر ته وڇوڙو ۽ فراق ڇا ٿيندو آهي؟ توکي ڪهڙي خبر ته مهينن تائين اڱڻ جي چانڊوڪي تي اکين جي چاهت جا ڇاڙا رڄائڻ ۾ ڪيڏي لذت هوندي آهي، جيڪا جسم جي ڪشش کان گهڻو مٿي ڪٿي ويندي آهي. اهو ان ڪري، جو تو لطيف جو سر سامونڊي نه پڙهيو آهي. تو ڪڏهن سمنڊ جي ڪناري ڏياريءَ جا ڏيئا نه ٻاريا آهن. تو ڪڏهن اکا نه وڌا آهن. تو ڪڏهن پيڙيءَ جي ونجهه کي پاڪر وجهي رنو نه آهي ۽ تو ڪڏهن سامهون ايندڙ سياري ۾ اڏارا آٿي آونگ. نه چاڙهيا آهن. تو ڪڏهن اتر لڳڻ تي پرينءَ جي اچڻ جي آس نه ڪئي آهي. تو ڪانگ جي موٽڻ لاءِ سهسين سڪائون نه ڪيون آهن. تو سرن جي چوٽين تي، سنڌي پٽڪي جي طرن جهڙا گل ناهن ڏٺا. تو ڪيهل لوهيڙن جي سونهن تي سوچيو ئي ناهي.“

ان ڏينهن کان پوءِ هوءَ مون کي مهربان نرس جي بجاءِ خمينيءَ وانگر روڌ لڳندي آهي.

●

— رات سويل اک کلي پئي، تقريبن ڇئين وڳي. سوچيم، مولانا آزاد جي سنت تازي ڪريان. ان ڪري اٿيس، ڏندڻ ڪري ۽ غسل مان واندو ٿي آيس. ڊيوٽي ڏيندڙ پوليس واري ڪي غائب ڏٺم. خيال هوم، ته پوليس واري کي چوان ته

سليماني چانهه جو ڪوپ نـاهي ڏڙڌـي تہ ويهي ڪجهہ لکان.
انهيءَ خيال سان دروازو کوليم تہ سامهون نرس مرڪندي آئي
۽ ايندي شرط چوڻ لڳي: ”توبہ اتني گهري نيند سوتي هو،
صرف اپني لکني ڪي وقت جاگتي هو، باقي ڪمري سي
باهر ڪڇ بهي هوتا رهي آپ ڪو ڪڇ معلوم نهين!“ چيم:
”ڪمري جي باهران تہ نهيو، پر پوري دنيا ۾ جيڪي ڪجهہ
ٿيندو رهي ٿو، ان جي بہ ٿوري خبر پوندي رهي ٿي.“ ”اڇا!
تو ڪيا هوا هي اس وارڊ مين؟“ وارڊ ۾ ڇا ٿيندو آهي،
سر سوچي، مان صرف مرڪيس. نرس ٺهڪ ڏيندي چيو تہ:
”خدا ڪي قسم! جو آپ سوچ رهي هين، اس ڪي علاوه
ڪڇ هـوا هي.“ آءٌ حيران ٿـي ڪيس ڏسڻ لڳس. ”ايڪ
عورت جو سنڌ ڪي ديهات سي آئي ٿـي، مـر گئي.“ هن
ڏاڍي سڪون سان مرڪندي چيو. آءٌ ڏڪي ويس. الاجي ڇو،
مون هميشہ هن ڪائنات کي عورت جي روپ ۾ ڏٺو آهي، ۽
جڏهن بہ ڪا عـورت مرندي آهـي، تڏهن آءٌ ائين سمجهندو
آهيان، ڄڻ ڪائنات جي واڌاري جي رفتار رڪجي ويندي ۽
زندگيءَ جو عمل، جيڪو عورت سان وابستہ هو، سو هڪدم
بيهي ويندو. منهنجي خيال ۾، ڪائنات جي تخليق جي باري
۾ قديم سنڌين جو نظريو حقيقتن کي وڌيڪ ويجهو هو يا نہ،
پر ان ۾ عورت جي خلقڻهار واري حيثيت تسليم ڪئي وئي
هئي. چيو وڃي ٿـو تہ موهن جـي دڙي وارن ڪائنات کي
اگهاڙي عورت جي روپ ۾ پيش ڪيو هو، جيڪا پلٿي ماريو
ويٺي آهي ۽ سندس ٻئي نظرون پنهنجي خاص عضوي تي ڄميل
آهن، جتان ڪڻڪ جو هڪ سلو نڪري، وڌي رهيو آهـي.
عورت جون اکيون خماريل آهن ۽ سندس مک تـي اطمينان
واري ابدي مرڪ ڇانيل آهي. چيو ويو آهـي تہ سنڌين جي
نظر ۾ اها ڪائنات آهي. ان ڪري جڏهن مون هـن عورت
جي مرڻ جي خبر ٻڌي تہ ائين سمجهيم تہ تخليق جـو پوٽو

سگھي ويو ۽ ڪائنات جي واڳ رکجي ويندي.

آءٌ دوست محمد (سپاهيءَ) کي سليماني چانهه جو چئي، واپس اچي لکڻ ويٺس ته روم جو دروازو ٺڪاءَ سان کليو. مون ڊائريءَ تان نظرون هٽائي ڏٺو ته دروازي ۾ ساڳي نرس ٻنهي ڪيسن ۾ هٿ وجهي، انتهائي دلڪش انداز ۾ مرڪي رهي هئي. نرس کي مرڪندو ڏسي، آءٌ به مرڪي پيس ته هن چيو: "دروازو زور سان کولڻ لاءِ معافي ٿي وٺان." آءٌ ان طرح دروازي کولڻ جو مطلب نه سمجهي به چئي ويٺس ته: "نه، ڪا ڳالهه نه آهي. دروازي زور سان کلڻ سبب گهٽ ۾ گهٽ مون اهو سمجهيو ته ڪائنات پنهنجيءَ پوريءَ رفتار سان اڳتي وڌي رهي آهي، ۽ ٻاهر زندگي سنڌوءَ جي رفتار سان جاري آهي." نرس، منهنجي ڳالهه نه سمجهندي، هڪ انداز سان مرڪندي ٻاهر نڪري ويئي. مون کي پنهنجا لفظ ائين ضايع ٿيندا ڏسي، ابوالڪلام آزاد ياد آيو، جنهن چيو هو ته "آءٌ اهڙي دور ۾ پيدا ڪيو ويو آهيان، جنهن دور جو ماڻهو نه آهيان!"

●

— "اڄ تيرهين صديءَ جي هڪ گرجا گهر کي ڏسي رهي هيس، جيڪا هڪ پهاڙ جي چوٽي ڪٽي، ٺلي ٺاهي ويئي آهي. مٿاهين ٽلهيءَ کان هڪ ننڍي ڏاکڻ پٿرن جي هڪ غار ۾ ويئي ٿي. غار ۾ هڪ چڪ محسوس ٿي. هٻڪندي ڪنهن کان پڇيم: "ڇا، مان ان غار ۾ وڃي سگهان ٿي؟" اها جڳهه جهڙوڪر زبردستيءَ مون کي ڇڪي رهي هئي. پر پوءِ مون خود ئي هٻڪي سوچيو، "شايد نه!" ان ڪري، جو ڏٺم ته ماڻهو انهيءَ ٽلهي کي چمي رهيا آهن. سو سوچيم، شايد چمڻ واريءَ جاءِ تي پير رکي اڳتي وڃي نه ٿي سگهيس.

۾ مون کي جواب مليو ، ” انهيءَ غار ۾ هڪ طاق رکيل آهي، جتي ڏيئو ٻاري، اسان جا اديب، ڌارين حملي آورن کان لڪي، وقت جي تاريخ لکندا هئا.“

— امرتا پريتم،
آرمينيا
(رسيدي ٽڪٽ تان ورتل)

●

— ڇيو وجي ٿو تہ اسان آزاد آهيون، اسان جدوجهد ڪري آزادي ورتي آهي. نتيجي طور عوام آزاديءَ مان فائدو حاصل ڪري رهيو آهي.

اهڙيون دعوائون سڀ ڪوڙيون آهن، ٺٺاڪون آهن ۽ فريب ڪاريون آهن. حقيقت هيءَ آهي تہ اڄ هن ملڪ تي انگريز جو روحاني اولاد حڪومت ڪري رهيو آهي. هندستان ۾ اهو ماڻهو حڪمران آهي، جنهن جيل، لٺيون ۽ گوليون کاڌيون. ان جي برعڪس اسان وٽ اهو طبقو شروع کان وٺي حڪومت ڪندو رهيو آهي، جنهن عوام تي انگريزن جي چوڻ تي گوليون هلايون. انگريزن جي وفاداريءَ ۾ نہ صرف هتي جي حريت پسند عوام کي قتل ڪيو ويو، پر انهيءَ ٽولي پنهنجين ڏاڙهين سان سامراج لاءِ رستا صاف ڪرايا، ۽ پنهنجي زالن جي ساڙهين ۽ انڊرويئرن سان غير ملڪي آقائن جي بوٽن کي پالش ڪرڻ پنهنجو شان سمجهيو هو. انگريزي سپاهيءَ کي بچائڻ لاءِ ديسي آفيسر، ڇانور انگريزي سپاهيءَ کي ڏيندو هو ۽ پاڻ رڃو پيچ تي گذارو ڪندو هو. جڏهن ١٨٢٩ع ۾ انگريزي فوج، شاهہ شجاع کي تخت وٺي ڏيڻ لاءِ افغانستان ڏانهن رواني ٿي تہ ان وقت بهاولپور مان فوج کي لنگهڻو هو. جنهن جو اطلاع نواب صاحب کي اڳواٽ ڏنو ويو. نواب

صاحب، پنهنجي رياست جي وڏڙن کي حڪم ڏنو، ته جنان، جتان، انگريز فوج مٽي، ان رستي کي ڏاڙهين سان اهڙيءَ ريت ڀڃاريو وڃي، جيئن ان تي ڪوبه ڪن ڪچرو نه رهي. ان سان گڏ اهو حڪم به ڏنائين ته ملڪ ۾ ڳائي، ٻاڪري ۽ ٻڪري مال سان گڏ ڪڪڙ ۽ پکي جيڪي هجن، سي اچي انگريزن جي مهمانيءَ لاءِ موجود ڪريو. نتيجي طور رياست ۾ ڪنهن به غريب ماڻهوءَ وٽ صحتمند جانور نه بچيو. انهيءَ مدد جي آڌار تي انگريزن سنڌ ۽ بلوچستان فتح ڪيا. افسوس اهو آهي ته هوشو ۽ روپلي جي غيرتمند رت تي انهيءَ غدار نواب جي پوٽي جا بوت آهن، يعني نواب جو پوٽو، سنڌ جو، هوشوءَ ۽ روپلي جي ديس جو گورنر آهي، ۽ اسان جي زخمي، مجبور ۽ بيوس حب الوطنيءَ تي ٺهڪ ڏئي رهيو آهي.

— انسان جي عظمت کي ڏسي، چئي سگهجي ٿو ته انسان پنهنجي ڪائنات جا خدا آهن. انسان، انسانيت جي ويرين لاءِ موت جي گجگوڙ آهي. انسان ڪنهن نئين دنيا جو خالق آهي. انسان ڪنهن نئين صبح جو پيغمبر آهي. انسان ڪنهن نئينءَ پرهه جو پيدا ڪندڙ آهي. انسان ڪنهن ازل ۽ ابد جو اهو لافاني گيت آهي، جيڪو ماءُ جي پيٽ ۾ چرندڙ جيو جي اندر ايندڙ انسان جو شعور ڦوڪيندڙ اسرافيل لڳندو آهي.

— منهنجي گهر تي ڪوبه سڃاڻپ نمبر ناهي. پوريءَ سنڌ ۾ اهڙا هزارين گهر آهن، جن جي دروازن تي ڪوبه سڃاڻپ نمبر ناهي، ۽ نه انهن گهرن ڏانهن ويندڙ رستن جا ڪي نالا ۽ نشان آهن.

بي نمبر گهر ۽ بي نام رستا سڀ منهنجا پنهنجا آهن.

انهن سيني گهرن ۽ رستن تي نمبر ۽ نالا هئا، پر هن ڌرتيءَ جي تاريخ جي ڳوڙهن سڀ مٽائي ڇڏيا. هن ملڪ کي سنڌوءَ جي ٻوڏن ايترو مرجهايل نه بنايو آهي، جيترو تاريخ جي ڳوڙهن!

آءٌ جڏهن امڙ کان موڪلائيندو آهيان، تڏهن سندس اکين ۾ آيل ڳوڙها، مون کي سنڌ جي تاريخ جا ڳوڙها ڀاسندا آهن، ۽ پوءِ جڏهن مان سندس سفيد سينڌ ڏانهن ڏسندو آهيان ته ان ۾ مون کي سورج جا سمورا ڪرڻا جرڪندا نظر ايندا آهن. الاجي ڇو؟...........

— (مرڪزي خيال رسيدي ٽڪٽ تان ورتل)

●

— بابا آءٌ سڄي عمر سنڌ جي سلامتيءَ لاءِ وڙهندو رهيو آهيان، ڇو ته منهنجي ٻهرين نظر تنهنجي پٽڪي تي پيئي هئي – ۽ پوءِ جڏهن منهنجي شعور انفراديت جون سرحدون لتاڙي اجتماعيت جي سدا بهار کيتن ۾ قدم رکيو، ان وقت هن ڌرتيءَ جي هر انسان جو پٽڪو مون کي تنهنجو پٽڪو نظر آيو هو. پر خبر ناهي ڇو مون کي اهو پٽڪو ڪجهه ميرو نظر آيو؟ ان ڏينهن مون لطيف جي هن بيت جي معنيٰ سمجهي ورتي ته:

سونهن وڃايم سومرا، ميرو منهن ٿيوم،
وڃڻ ٽت پيوم، جت هلڻ ناهه حسن ري.

ان پڇاڻان مون نه صرف ان تنهنجي پٽڪي جي سلامتيءَ لاءِ وڙهڻ شروع ڪيو، پر ان تان مٽي جا تهه لاهڻ جي به ڪوشش ڪيم، ڇو ته اها مٽي سنڌوءَ جي پاڻيءَ جي موجودگيءَ ۾ مون کي ڪجهه اوپري لڳي هئي. پوءِ سمجهيم ته اها مٽي غلاميءَ ۽ غربت جي آهي، جيڪا هوشوءَ جي شهادت کان پوءِ هر سنڌيءَ جي پٽڪي کي لڳي چڪي آهي، ۽ جيڪا هر حالت ۾ لاهڻي آهي سيني پٽڪن تان!

●

— آءٌ جڏهن به جيلن جي ڊگهي سفر ۾ تڪجي پوندو آهيان ۽ تڪليفن جي اُس منهنجي جسم کي ساڙڻ لڳندي آهي، تڏهن تنهنجي محبت ۽ شفقت اَسوءَ جا اوهيرا بڻجي، آپ کي آسائتو ڪري ڇڏيندي آهي ۽ اَس جي گرميءَ کي ستارن جي چانوري ۾ تبديل ڪري ڇڏيندي آهي. منهنجي من ۾ جڏهن به خيالن جون اونداهيون بسيرو ڪري، ان کي اوجهڙ ۾ اوتڙ لاءِ وٺي وڃڻ جي ڪوشش ڪنديون آهن، ان وقت تنهنجي سيند جا اڇا وار ڏيٺي جي لاٽن وانگر اُڀري، اونداهيءَ کي تڙي ڪيندا آهن، ۽ آءٌ پنهنجيءَ منزل جي سنئين رستي تي اڳتي وڌڻ شروع ڪندو آهيان. پر ان وقت ۾ منهنجو هٿ، تنهنجي هٿ ۾ هوندو آهي ۽ نگاهون تنهنجيءَ سيند جي ڏياتين تي؛ جو نه هيڏي ساري سنسار ۾ تون ئي آهين، جنهن جي آسري تي آءٌ اڳتي وڌي سگهان ٿو، جو نه تون سنڌ جو پيو روپ آهين!

●

— عابد مظهر آيو، ڪتاب "رچنا" ڪٺي.
مٿان لکيل هو:
"علي بابا ۽ عابد مظهر طرفان عبدالواحد آريسر لاءِ ننڍڙو تحفو."
نذرالاسلام کي جڏهن ڪلڪتي جي شهرين گلدستو پيش ڪندي چيو هو ته "اسان هيءُ حقير تحفو ڏيئي رهيا آهيون." ان وقت نذرل چيو هو ته "تحفي کي نه پر ڏيندڙ هٿ کي ڏٺو ويندو آهي. ان ڪري آءٌ وصيت ٿو ڪريان ته جڏهن منهنجي زندگيءَ جو سج اونداهين جي غفائن ۾ گم ٿي وڃي، تڏهن انهن گلن جي خوشبوءِ کي منهنجي ڪفن جي ٽانڪن ۾ سبي ڇڏجو، جيئن خوشبوءِ جو هيراڪ منهنجو ذهن، مٽيءَ ۾ بوساتجي نه وڃي."
آءٌ به علي بابا ۽ عابد مظهر جي تحفي لاءِ ائين ئي

چوندس. عابد منهنجو دوست آهي، ۽ علي بابا، سنڌ جو اهو اڪيلو ڪهاڻيڪار آهي، جنهن سنڌي سماج کي صحيح ريت سمجهيو آهي.

●

— اسپتال جي بستري تي ستل هوس ته ڪجهه دوست آيا، جن ملڪ جي اندروني صورتحال ۽ عالمي سياست تي ڳالهائڻ شروع ڪيو. ڳالهيون هلنديون، حيدرآباد ريڊيي تان عابده پروين جي آواز ۾ خوش خير محمد فقير جو ڪلام ”نت ناز سکيو آهين، نوان نوان!“ شروع ٿيو. اسپتال جي ڪمري ۾ چپ واري ماحول ۾ عابده پروين جي آواز ۾ خوش خير محمد جا لفظ ائين سرهاڻ پکيڙڻ لڳا، جيئن ڪائي چنبيليءَ ول جهڙي چڳ، سيج کي سرهو ڪري ڇڏيندي آهي. مون هٿ جي اشاري سان سياسي گفتگو روڪائي، دماغ جو دريون عابده جي آواز جي سرهاڻ جهڙو لاءِ کولي ڇڏيون. ان آواز منهنجي دماغ تي حسن جي بوند وسائي ڇڏي ۽ منهنجون اکيون بوتجي ويون. اوچتو اکيون تڏهن کليون، جڏهن جلال چانڊيي جي چيڙين ذري گهٽ منهنجي ننڊڙي، نازڪ ۽ نفيس جپاني ريڊيي جي اسپيڪر کي ٽوڙي ٽي ڇڏيو. ريڊيو بند ڪري دوستن ڏانهن ڏٺم، سندن مهاندن تي ڪروڌ جون ريکائون هيون، ان ڪري جو مون سندن محبوب موضوع سياست کان ٻاهر نڪري، وقتي طرح پاڻ کي عابده پروين جي آواز جي پاڪرن ۾ اڇلائي ڇڏيو هو. ڪين ڏکويل ڏسي چيم ته: ”هيءَ خوبصورت يا تلخ، پر آهي حقيقت، ته اسان سياستدان کان وڌيڪ صوفي آهيون. سنڌ جا بهترين محب وطن سياسي ڪارڪن، تاريخ جي هر دور ۾ سياستدان کان وڌيڪ بهترين صوفي هئا، ۽ سنڌ جا ڪيترا بهترين سياستدان هميشه غدار رهيا هئا، ڇو ته آهي صوفي نه هئا. ڪنهن ويتنامي شاعر چيو هو ته ”اسان هميشه

پنهنجي شاعريءَ جي سلامتيءَ جي دعا گهرندا آهيون، جيئن ان شاعريءَ وسيلي اسان انسان ذات کي امن ۽ سلامتيءَ ۾ رکي ۽ ڏسي سگهون." ساڳيءَ طرح اسان پنهنجي شاعريءَ کي آواز جي فرشتي جو روپ ڏيندڙ فنڪارن سان محبت ڪندا آهيون، جيئن ان شاعريءَ جي فرشتي ذريعي اسان پنهنجي مادر وطن سنڌ، ان جي ماڻهن ۽ لوڙهيءَ ۽ لڄ سان لافاني محبت ڪري سگهون، ان کي باقي رکي سگهون ۽ وڌائي سگهون!

●

— سڪل چپ، ڦاٽل ڪپڙا، ڪندريل ڏاڙهي، پيشانيءَ تي ناقابل برداشت پيڙا جا پيرا، لڱ لڙاٽيل، قد سنئون، بت پريل، اکين ۾ گوڙهيءَ جي منڊر ۾ پيل برف جي هيرن وانگر چمڪ، پر ان سان گڏ سندس نگاهن ۾ ڪي صدين جون صدائون، ليئا پائي رهيون هيون. سڪل نوٽ ڪل، ڪل هڏن کان جدا ٿيل، هٿ ۾ لٺ، هو مون کي غلام شاهه ڪلهوڙي جي مقبري جي دروازي تي مليو. مون کي ڏسندي، مون تي هراسيل نگاهن سان نظر وجهي، ڪنهن طرف لوهه پائڻ جي ڪوشش ڪيائين. پر منهنجي آواز "چاچا سائين! ترسجو" تي بيهي رهيو. آءٌ ويس. مون ۾ چتائي ڏسي چوڻ لڳو: "شڪل منهنجي لاءِ اوپري آهي، پر بچڙا! تنهنجو آواز منهنجي لاءِ چاتل سڃاتل پيو لڳي. آءٌ سمجهان ٿو، اهو آواز هن سرزمين تي ڪنهن دور ۾ مون ٻڌو آهي، ۽ اهو مون کي پنهنجي وجود جو ڪو ڀاڃولو نظر پيو اچي يا ڪا صدين جي ٽٽل صدا، جيڪا زماني جي لاهين چاڙهين جي ڪري، پنهنجي ميناج ۽ اثر وڃائي ويني آهي- بلڪل ان ڇوڪريءَ وانگر جيڪا سر بازار ننگي وڪامجي چڪي هجي، پر پنهنجي سرير ۽ سٽ جي زخمن کي رت ۽ پونءِ جي ڪڙين سان ڍڪڻ جي ڪوشش ڪري رهي هجي. آءٌ پانيان ٿو، تنهنجو هيءُ ڍڪڻ

ان صدا ڪي ڪوئي آواز ۽ ساز ڏيئي سگهي. پر اهو آواز ۽ ساز صدين جي امانت اٿئي، ان جي حفاظت ڪجانءِ! پر بنوءِ مون واري حالت ٿيندئي.“ پڇيم: ”سائين! توهان ڪير آهيو ۽ ڪٿان پيا اچو؟ ۽ هي اوهان جي نگاهن ۾ بيقراري ۽ هراس ڇا جو آهي؟“ جواب ڏنائين: ”آءٌ سچ آهيان. مون ڏاهر جي رت ڦڙن مان جنم ورتو. پيتائيءَ جي شاعريءَ جسي تڇ پي وڏو ٿيس. نارو پڳت جي آواز جي ڪلهن تي چڙهي مون راند ڪئي. مون کي ڪنور سان گڏ ڪهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. اتان مون کي الهه بخش جسي جهنڊي سان گڏ اونڌو لٽڪايو ويو. مون سنڌوءَ جي ڪناري هڪ ننڍڙي وستيءَ ۾ پنهنجو ديرو ڄمايو. اڄ رنيڪوٽ ڪان ٿيندو، نيرن جو قلعو ڏسڻ آيس. اتي پيتائيءَ جي ڪوڙن پوئلڳن مون کي منهنجي قلم جا پٽر هنيا. اديبن پنهنجي قلم جي سموري مس منهنجي چهري تي ملڻ جي ڪوشش ڪئي. دانشورن پنهنجيءَ سڪئي سوچ جي تيرن سان منهنجي مهانڊي کي زخمي ڪرڻ چاهيو. شاعرن، پنهنجي دوکيبازيءَ جي لفاظيءَ جسي زنجيرن ۾ جڪڙڻ چاهيو. خواتين مون کي سينٽ جي شيشي سمجهي پنهنجي جسم جي ڪپڙن تي لڳائڻ چاهيو، جيئن سندن آگهوتريءَ ۾ اضافو ٿئي. اخبارن جي ايڊيٽرن منهنجي شڪل پوندي جهڙي ڏهڻ چاهي. آءٌ تنهنجو شهر ڇڏي پڳس تہ جيئن سنڌ جي هن هاڪاري حاڪم غلام شاهہ ۽ محبتي ماڻهوءَ ديدربخش وٽ ڪجهہ وقت ويهي، سنڌين کي پنهنجو وجود ڏيکاريندو رهان. پر مان سمجهان ٿو تہ هاڻي مون کي حيدر چوڪ تي هميشہ لاءِ ڦاسي ڏيئي ڇڏيندا ۽ مون کي ڪوبہ ڪونہ سڃاڻندو. ان ڪري ٻچڙا! دل تي چاهيم تہ هتان هليو وڃان، وڃي ڪليان آڏوائيءَ جي ٻانهن ۾ ٻانهون وجهي گهمان. پر ڊپ ٿو ٿئيم تہ ڏاهر جو رت، جيڪو منهنجي روپ ۾ آهي، سو هتان نڪرڻ وقت وري هارجي نہ وڃي، بابلا!“

— اڄ هڪڙي ڊاڪٽر چيو: ”آءٌ سمجهان ٿو سنڌ ۾ فلسفو موٽي اچي رهيو آهي.“ چيم: ”ها، گهٽ ۾ گهٽ، داخليت جو شڪار سنڌي ڪهاڻي ۽ شاعري پڙهڻ ڪان پوءِ آءٌ سمجهان ٿو ته فلسفي سنڌ ۾ موٽ ڪاڏي آهي.“ هن پڇيو ”ڇو؟“ چيم: ”ان ڪري، جو هڪ دانائي مشرق چيو آهي ته: 'فلسفو شڪ ۽ بي اطمينانيءَ جو دروازو کوليندو آهي، پر ان کي بند ڪري نه سگهندو آهي'— هن دور ۾ سائنس هجي کوجنا، سڀني رازن تان ائين پردو کڻي ڇڏيو آهي، جيئن ڪنوار جي چهري تان گهونگهٽ هٽائبو آهي. اهڙي دور ۾ اسان جو اديب، پنهنجو وجود ۽ قومي وجود، شڪن جي تهن ۾ ويڙهيندو، اڻ چاڻ ٿيڻ جو ثبوت ڏيڻ ۾ پنهنجي قابليت سمجهي رهيو آهي؛ سندن فن ۽ فڪر لفظن جي بي جان تاڃي پيٽي کان سواءِ ڪجهه نه رهيو آهي؛ ان مان سمجهيو اٿم ته گهٽ ۾ گهٽ سنڌ ۾ عربن جي زوال واري دور جو فلسفو موٽي رهيو آهي.“

●

— جيل جي زندگيءَ جي ڪا هڪ گهڙي به منهنجي لاءِ اهڙي نه گذري آهي، جو پاڻ کي تو کان ڌار سمجهيم. هر شام اتر جي هوا، تنهنجي جسم ۽ وارن جي خوشبوءِ کڻي ايندي آهي ۽ موٽ ۾ هوا جو اهو ڪبوتر، منهنجي وڇوڙي جي ڳوڙهن سان پنهنجا پر پسائي تو ڏانهن روانو ٿيندو آهي. هوا جو جهوٽن ۾ مون کي نه صرف تنهنجي وارن جي عنبرين خوشبوءِ ايندي آهي، پر ان ۾ تنهنجو اداس چهرو به ڏسبي ونندو آهيان، جنهن چهري تي ڪنهن آس ۽ اوسيئڙي جي مرڪ هوندي آهي ۽ مون کي پڪ آهي ته منهنجي ڳوڙهن سان پسايل پرن جي ڪبوتر جي نرمائش ۽ ڪوملتا مان تون منهنجي دل جي حالت جو اندازو لڳائي سگهندي هونديءَ! اڄ ڏينهن تائين ڪنهن جي به محبت فرض، جي جنگ ۾ شڪست تسليم

ڪرڻ لاءِ سوچڻ تي مائل بہ ڪري نہ سگهي آهي، پر ٿا!
تنهنجي محبت منهنجي ارادن جي ڪاڪ محل ۾ ڪڏهن ڪڏهن
ڏار وجهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندي آهي، او منهنجي پياري!

●

— جڏهن وقت ۽ تاريخ جو سنجوڳ ٿيو،
ان سنجوڳ کي صديون گذريون.
صدين پڇاڻان
جڳن جي بي پناهہ پيڙا کان پوءِ
تاريخ جي ڪک
وقت جي پٽ کي جنم ڏنو.
اهو اڪيلو پٽ تون هئين!
منهنجو ايمان آهي،
دشمن جي گولي
تنهنجي يقين جي سيني ۾ سوراخ ڪري نہ سگهندي.
اي منهنجا دوست!
ديس جي انڀوهہ ۾ اڻ ڇاتل وانگر ماريل
اي منهنجا پيارا!
مون تو کي هميشه سمجهيو هو،
دل کان ويجهو،
۽ ماڻهن جي نظر ۾ هئين،
پٺاڻڪي جو ڪيڏارو!

●

— هم جو تاريڪ راهون مين مارې گئي
تيري هونٺون ڪي چاهت مين
دار ڪي خشڪ ٽهني پہ واري گئي!   (فيض)

نذير عباسي ماريو ويو. هن ڏرتيءَ جو هڪ اهڙو نوجوان،

جيڪو ماءُ جي ٿڃ وانگر سادو ۽ خالص هو، جنهن جي طبيعت امن جي ڪبوتر جهڙي نرم هئي، ان کي فوجي بوٽن چيپاڻي ڇڏيو. افسوس رڳو اهو اٿم ته نذير جي ساهه جي قيمت سنڌ جي اندر ايتري به اهميت نه رکي، جيتري شيرين جي مغربي زهر آلود جسم جي.

نذير عباسي منهنجو دوست هو، منهنجو ڀاءُ هو، جيل جو ساٿي هو، پر بهادر شخصيت جو مالڪ هو. نذير عباسيءَ کي ڏسي ڇئي سگهبو هو ته هڪ انقلابي نظريو، جنهن قسم جي مثالي شخصيت تعمير ڪندو آهي، سا نذير جهڙي ٿي هوندي آهي. هو چاچي هوچي منه جهڙو سادو هوندو هو. بک ۽ ڏک هن وٽ ڪابه حيثيت نه رکندا هئا. هو پورو هڪ سال جيل ۾ مون سان گڏ رهيو هو. انهيءَ عرصي دوران مون هن کي ڪڏهن به ڪاوڙيل نه ڏٺو. هميشه لطيف جي ڪاهوڙين وانگر غربت ۾ گذاريندو هو. ڪراچيءَ جا ڪميونسٽ سنڌس ڪابه پرگهور نه لهندا هئا. ايتري قدر جو هڪ سال ۾ هن کي هڪ هوائي چپل به وٺي نه ڏنائون. پر هو ڪين پارٽي ۽ نظريي جي عظيم مفاد خاطر ڪجهه به نه چوندو هو، جيتوڻيڪ پناهگير ڪميونسٽ هر شنوائيءَ تي سامان جون پوريون ڀري کڻي ايندا هئا. پناهگير ڪميونسٽ لڏي ۾ نذير عباسيءَ جهڙا سلڇڻا نينگر ائين محسوس ٿيندا هئا، جيئن ڪنگن جي وچ ۾ هنج. شايد ٿورن دوستن کي خبر هجي ته نذير هڪ سٺو طنز نگار ليکڪ به هو، جيتوڻيڪ ان لاءِ هن پنهنجو نالو ڪڏهن به استعمال نه ڪيو. اڄ منهنجو دوست تمام پري هليو ويو آهي، انتهائي بيوسيءَ واريءَ حالت ۾. نذير جي موت جو ٻڌي مون جهڙي اهنسائيءَ جي دل ۾ به هٿيار کڻڻ جو جذبو وقتي طرح پيدا ٿيو آهي.

●

— اسپتال جي سرد خاني ۾ هي چچريل، چيپاتيل ۽ رتو ڇاڻ لاش پيو آهي، جنهن جي چهري تي لانگ بوٽن جي ڪوڪن جا نشان آهن؛ جنهن جي ڇاتيءَ تي ڇرن جا گهاءَ آهن؛ جنهن جو عضوو عضوو چٿيل چيپاتيل ۽ وڍيل آهي. ان لاش جي انهيءَ حالت ۽ ڪيفيت ڪان پوءِ به سنگينون تنبيل رائفلون اپيون آهن ۽ اسپتال جي دروازي تي پوري ڪمپنيءَ جو پهرو آهي.

ها، پر پوءِ به ان لاش جي چهري تي نفرت، عظمت، تقدس ۽ معصوميت جون ريکائون ايري، اونداهيءَ ۾ روشنيءَ جا ڪرڻا پکيڙي رهيون آهن. اهو لاش اڪيلو آهي، مٿس ڪوبه معصوم، 'بابا' چئي ڳوڙها ڳاڙڻ وارو ناهي؛ ڪوبه جوين ڳوڙهن سان ان لاش جي حرارت کي ٿڌاڻ پهچائڻ وارو ناهي. سرد خاني ۾ پيل ان لاش جي گرمي ۽ تپاڻ، ڪولڊ استوريج جي ديوارن کي رجائي رهي آهي. نيٺ اهو لاش ڪنهن جو آهي، جيڪو هيڏي وڏي شهر ۾ اڻين اڪيلو بيوسيءَ واريءَ حالت ۾ ڪنهن جو انتظار ڪري رهيو آهي؛ ڪا صدا ڪري رهيو آهي؟ جنهن جي چپن تي موت ڪان پوءِ به هڪ اهڙي للڪار آهي، جنهن جو تسلسل ڪنهن فرد جي موت سان ٽٽندو نه آهي ۽ نه ڌسي ٽٽو آهي. جنهن جي رت هاڻين اکين ۾ اهڙي جوت جلي رهي آهي، جنهن جي جيت به امر ٿيندي آهي ۽ جنهن جو موت به مات نه ڪائيندو آهي. جنهن جي بيجان جسم ۾ اها حشمت ۽ هيبت آهي، جو ڏانهنس اپيون تيل سنگينون ڪنهن اينڌڙ سمي جي خوف ڪان ڏڪي رهيون آهن. جيڪو سمو، انهن سنگينن جي مالڪن ڏانهن سنڌوءَ جي وهڪري وانگر وڌي رهيو آهي؛ ڪٽڪ جي سلي وانگر وڏي رهيو آهي؛ هماليا جي ڪرنڊڙ ڇپ وانگر تيزيءَ

سان ڀوڙندو پيو اهي. جيڪو طوفان ٻڌجي، وڄ جي روپ ۾ ڪجڪوڙ ڪندو اچي رهيو آهي. سڄ جي سونهري رٿ تي سوار تي، ساڻن جا ڪنڌ مروٽيندو، بادشاهن کي گهٽين ۾ گهليندو اميرن جا اوجهه ڪڍندو ۽ مذهبي مهندارن جا سينا لتاڙيندو، وحشت، جنون، قهر ۽ ڪڙڪات ڪندو اچي رهيو آهي. هن، جي ٻانهن ۾ ديوتائن جا ٻل آهن؛ اکين ۾ باهه جا شعلا آهن، زبان ۾ تلوار جي تيزي آهي. اهڙي وقت جي ويجهڙائيءَ کان سنگينون ڏکي رهيون آهن؛ اعزازي ٻـلا ڪري رهيا آهن؛ ورديون ڪپهه جي پرزن وانگر اڏامي رهيون آهن— ۽ گهگهه اونداهيءَ ۾ اهو وقت، باترتيب ۽ منظم عوام جي ڪلهن تي سوار آهي؛ جن جي هٿن ۾ ڪڏهن نه وسامندڙ مشعلون آهن، ۽ اهي، مشعلون امر اکنيءَ جون آهن. انهيءَ امر اکنيءَ جي شعلن ۾ هر اهڙو لاش، هڪ نئين مشعل جو، نئين جهنڊي جو ۽ نئين نعري جو اضافو ڪندو ويندو آهي. پر اهو لاش ڪنهن جو آهي؛ جنهن تي بيٺل پهريدار ٻه ڏنل آهن، ته سنگينون ٻه ڏکي رهيون آهن ۽ ورديون ٻه ڪپهه جي پوٽين وانگر اڏامنديون نظر اچن ٿيون!

اهو لاش، دنيا جـو قديم ترين، مشهور ترين ۽ گمنام ترين لاش آهي. ها، اهو لاش يسوع مسيح جو آهـي، جيڪو صليب تي لٽڪيل آهي. اهو لاش حڪيم مانيءَ جو آهي، جنهن جي فڪر ۽ فن کي وقت جي اقتدار جي طوائف ۽ ان جي محافظ پڙوي، پنهنجي جسمن لاءِ تيزاب پئـي سمجهيو؛ نتيجي طور هن کي جيئري ساڙيو ويو هو. اهو لاش سينيڪا جو آهي، جنهن کي روم جي نيرو خودڪشيءَ تي مجبور ڪيو هـو. اهو لاش شاهه عنايت جو آهي، جنهن کي قرآن جي نالي تي ڪُٺو ويو هو؛ ۽ اهو لاش، هيمون ڪالاڻيءَ ۽ جيولس فيوچڪ جو لاش آهي. اهو لاش، هر انهيءَ باضمير اديب، شاعر، دانشور ۽ سياسي ڪارڪن جو آهي. جنهن جي روح، فوجي جنتا جي

ڏسو پيپڙن جهڙن فرمانن مطابق سجدن ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي؛ ۽ جن جا سجدا صرف پنهنجي مادر وطن جي عوام جي خوشيءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ وقف رهيا آهن. جيڪڏهن توهان ۾ مان، هو ۽ هي، باضمير آهيون ته اهو لاش اسان سڀني جو آهي. اي! اهي انسانو، جيڪي نرم بسترن تي عياشيءَ سان ستا پيا آهيو، سوچيو! ڪٿي اهو لاش توهان جي پٽ، پوٽي ڏوهٽي يا نياڻي جو ته نه ناهي؟ اهو لاش پوريءَ دنيا جي حريت ۽ آزادي پسند نوجوانن جو لاش آهي. انهيءَ لاش جي روپ ۾ مون کي احمد لاسي، مير داد خان، ڀڳت سنگهه، دت، چي گويرا ۽ قادر صديقي نظر اچي رهيا آهن. ها! هيءَ لاش هر انهيءَ سنڌيءَ جو آهي، جنهن جي ذهن ۽ ضمير جي ڪنهن ڪنڊ ۾ ذرو به غيرت جو باقي آهي. ها؛ هيءَ لاش تنهنجو به آهي ته منهنجو به آهي. هيءَ لاش ڏاهر جو به تي سگهي ٿو ۽ هر وڙهندڙ منهنجي ڀاءُ جو به ٿي سگهي ٿو. ها! اهو لاش اڄ ٿڌڪ ڏئي رهيو آهي؛ تنهنجيءَ منهنجيءَ بيغيرتيءَ؛ بزدليءَ بيحيائيءَ ۽ دلال پائيءَ تي! اهو ٿڌڪ ڏئي رهيو آهي انهن سنگينن جي ٺڪاءَ جي آواز تي! اهو ٿڌڪ ڏئي رهيو آهي. عوام جي هٿن ۾ ڪنيل امر اگنيءَ جي مشعلن جي روشنيءَ تي! اهو ٿڌڪ ڏئي رهيو آهي؛ پڇيل ڪپهه جي ذرن وانگر اڏامندڙ وردين جي چيٿڙن تي! اهو ٿڌڪ ڏئي رهيو آهي؛ پنهنجي دائمي ۽ ابدي فتح جي يقين تي؛ عوام جي آزاديءَ جي ايمان تي! ظلم جي زنجيرن جي ڀڳهڻ واري ويساهه ۽ پنهنجي ماتر ڀوميءَ جي هر ٻڪ؛ ڏک ۽ مصيبت کان آزاديءَ واري وشواس تي هو ٿڌڪ ڏيئي رهيو آهي!

اي سنڌي انسانو! انهيءَ لاش جي روپ ۾ اوهان سڀ ٽنگيا پيا آهيو. مردو ۽ عورتو! وڏيرؤ ۽ هاريو!. ڊاڪٽرؤ ۽ مريضو! تمام بي شمار بندوقون اوهان جي سينن ڏانهن سڌيون

ٿيل آهن ۽ ڪنهن به وقت توهان جا لاش به اٿين لڪيل نظر ايندا. اهو اوهان کي ڪراچيءَ، اسپتال جي سرد خاني ۾ پيل لاش وڏي واڪي ٻڌائي رهيو آهي. اهو لاش، سنڌ جي هڪ ڪميونسٽ حريت پسند جو آهي، جنهن جو نالو نذير عباسي آهي. شايد! توهان نه سڃاڻندا هجو، ڇو ته توهان يا مير علي مراد کي سڃاڻندا آهيو يا چارلس نيپئر کي!

❁

— مرحوم ڀٽي جي دور ۾ بزنجو ۽ پٺاڻن تي سازش ڪيس هلائڻ لاءِ حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ خاص طرح عدالت ترتيب ڏيڻ سان گڏ اي ۽ بي ڪلاس جا اسپيشل روم ٺهرايا ويا هئا. خاص ڪري اي ڪلاس کي گيسٽ هائوس وانگر سينگاريو ويو هو. جنهن ۾ ايئرڪنڊيشنر ڊيڪوريشن جو انتظام ڪيو ويو هو. جو باٿ رومن ۾ ڪموڊ، راڊون ۽ پنکا به لڳايا ويا هئا. باقي رهائشي ڪمرن کي گرم ۽ سرد رکڻ لاءِ اعليٰ بندوبست ڪيو ويو هو، انهيءَ اي ڪلاس ۾ صرف چار ليڊر - ولي خان سردار خير بخش مري، عطاءالله مينگل ۽ بزنجو رهندا هئا. بزنجي صاحب پنهنجيءَ بلوچ قومپرستيءَ جي جوش ۾ برداشتي به بروچ رکايا، جيڪي مختلف اخلاقي ڏوهن ۾ سزائون ڪاٽي رهيا هئا.

هڪ ڀيري مسٽر بزنجي، بروچ برداشتيءَ کان پاڻي گهريو. بروچ برداشتي ڪموڊ مان پاڻيءَ جو گلاس ڀري آيو. بزنجو پاڻيءَ جو گلاس هٿ ۾ وٺندي سخت گرم ٿي ويو ۽ پڇيائين: ”پاڻي ڪٿان آندو اٿئي؟“ بروچ برداشتيءَ انتهائي معصوميت ۽ سادگيءَ سان جواب ڏنو ته ”سائين! اڃي ٽٽيءَ مان، جيڪا ڀٽي صاحب خاص اوهان جي لاءِ ٺهرائي آهي.“

بزنجي لاءِ قيدين ٻڌايو ته اڪيلو ڇهه ۲۷ مانيون ۽ به ڪڪڙيون، جن ۾ اڌ سير ساوا مرچ پيل هوندا هئا، کائي

ويندو هو، ۽ ماني به هميشه اڪيلو کائيندو هو. سيني کان گهٽ ڳالهائو ميڻنگل ڪائيندو هو، ۽ اخلاقي طرح قيدي سردار مريءَ کان متاثر هوندا هئا. جيتوڻيڪ مري صاحب ڪنهن به قيديءَ سان هٿ نه ملائيندو هو. ولي خان ته عام قيديءَ وانگر هيٺين قيدين سان چرچا ۽ ڀوڳ به ڪندو هو. ان ڪري ولي خان، سياستدان ڀرين هو ۽ خان پوءِ - باقي سردار ڀرين سردار هئا، سياستدان پوءِ.

●

جيلر منهنجو وارنٽ ڏسي چيو ”تون ملڪ دشمن آهين.“ آءٌ گودام ڏانهن ڪٽو ڪٽي، سماج دشمنن جي سمنڊ ۾ ڪر تي ويس. سنڌي چهرا، وڏا شهپر، ڳاڙهيون اکيون، ويٺل متا، موهن جي دڙي جي نل جيڏا قد، قيدي ڪپڙن ۾ ماڪوڙين وانگر هلي رهيا هئا. اهي سڀ ”سماج دشمن“ هئا، قاتل هئا، رهزن هئا، ڌاڙيل هئا، چور هئا. اهو سڀڪجهه سندن فيصلن جي ڪاغذن تي لکيل هو، مهرن ۽ صحيحن سان! هو مون کي وڪوڙي ويا. ڪنهن ڪٽن جو بسترو ڏاهيو، ڪنهن ان تي گليءَ واري چادر وڇائي، ڪو ڪپڙو تيل ۾ ٻوڙيل، سگريٽ ۾ وجهي سليماني چانهه ٺاهڻ لڳو. سڀ ڀلهار پٽي ويا. خبرون چارون ٿين، ان کان اڳ ۾ جيوڻ ۽ دريا خان صفا حاڪمائي نموني مون کي وهنجڻ جو حڪم ڏنو. بيرڪ مان ٻاهر نڪتس ته سرور مليو. چي: ”آريسر توهان آهيو؟“ چيم: ”ها! پر توکي ڪيئن خبر پئي؟“ چي: ”ميان! اسين جنمي قيدي آهيون. اسان ماڙيءَ ۾ قيديءَ جي داخل ٿيڻ کان اڳ ۾ خبر وٺندا آهيون ته ڪهڙو قيدي آيو آهي. تون ماڙيءَ ۾ داخل ٿئين ته مون بي- ڪلاس وارڊ ۾ نظر محمد جوڻيجي (جيڪو پنجن ڏينهن لاءِ اندر هو) وارن کي تنهنجو ٻڌايو، ته دودي مهيريءَ کان سواءِ سڀ گاريون پيا ڏين.“ مون

چيو: ”سرور! ماڻهو ڳار ڪهڙي وقت ڏيندو آهي؟“ جواب ڏنائين: ”جڏهن پاڙيو ٿيندو آهي يا هيئان ڪرندو آهي! پر تون هنن کي دسڻ جهڙو نظر نٿو اچين.“ چيم: ”خير، منهنجا سلام ڏجوس!“ ائين چئي، آءٌ هوديءَ تان وهنجي اچي ”سماج دشمن سنڌين“ ۾ ويٺس. وٽس ۾ سليماني چانهه ۽ پرسان پولو سگريٽ جو پاڪيٽ رکي، سماج دشمن سنڌي، منهنجي چوڌاري ڦري ويٺا خبرون چارون وٺڻ. ”سائين! واقفيت ڪرائڻ جي ضرورت ڪانهي. اسان هتي پڙهائي ڪلاس کوليو آهي. رات جو ٻيرڪ جا سڀ قيدي گڏجي ڪتاب پڙهندا آهيون، پر اهي ڪوڙين ڪهاڻين وارا نه هوندا آهن، اصلي صفا سچا، اجهو هڙا ڪتاب هوندا آهن.“ جهٽ ڏئي ميرل وهائي هيئان ڪتاب کڻي، منهنجي سامهون پيش ڪيو. ”سنڌ دوست“ رسالو، ٽائيٽل تي عبدالواحد آريسر جو فوٽو. ”پر يار! هڪ ڳالهه ته ٻڌ، پيا جيڪي شياستي قيدي ايندا آهن، تن کي ڌار رکندا آهن، پر جيئيمر سائينءَ جي پارٽيءَ وارن کي هميشه اسان جهڙن ڏوهاري قيدين سان رکندا آهن. مثال طور اڳي الهبچايو مرٿاس ۽ پيا جيئي سنڌ وارا به هتي رهي ويا آهن. اهو ڇو؟“ - ”اهو ان ڪري جو سرڪار سمجهوري شايد سنڌ جي عوام سان اسان جو لاڳاپو ٽوڙڻ نه ٿي چاهي. پاهر به اسان سنڌي ماڻهن سان گڏ هوندا آهيون ۽ اندر به اوهان سان گڏ. باقي جيل جي ڪاغذن ۾ اوهان ”سماج دشمن“ لکيل آهيو ۽ اسان ”ملڪ دشمن.“ ڪم ذري گهٽ ٻنهي ڌرين جو هڪجهڙو ڏيکاريو اٿن. سماج، ملڪ کان سواءِ نهي نه سگهندو آهي ۽ جنهن ملڪ ۾ ڪوبه سماجي سرشتو نه هجي، ان ملڪ جي ماڻهن کي ڪابه ضرورت نه رهندي آهي. پر يار! هڪ ڳالهه. ڏسي مون کي حيرت ٿي آهي ۽ مون کي منهنجي هڪ دوست رسول بخش پليجي جي ڳالهه بنهه غلط نظر ٿي اچي....“ منهنجي ائين چوڻ تي اتي ويٺل

ٻن ٽن ڇڏڻ ٻليجي ڪــي پٽي ڳار ڏنــي ته اسان سان ٺڳي ڪري، پئسا اپيل جي نالي تي وٺي ويو، نه اپيل ڪيائين ۽ نـه وري پئسا واپس ڪيائين. اهڙي ماڻهوءَ ڪـي تون وري پنهنجو دوست ٿو سڏين؟ هو تـه بنهه بلوزيز آهي! — پر اها ڳالهه ته ٻڌاءِ! جيڪا تو ڪي ٻليجي ڇٽي هئـي ۽ جيڪا اڄ تو ڪي غلط معلوم ٿي آهي." چيم: "ٻليجي صاحب چيو هو ته: "قومپرستي ڪابه شيءِ ڪانهي. هڪ سنڌي سماج دشمن، غير سنڌي سماج دشمن سان ڳڌجي، سنڌيءَ ڪـي لٽيندو آهي ۽ هڪ سنڌيءَ جي حيثيت ۾ ڪنهن سياسي يا قومي ڪارڪن جـي جيل جـي رهزنن وٽ ڪابه حيثيت نـه آهــي." سڀ چوڻ لڳا: "سائين! ڪوڙ ٿو ڪري. اوهان ته خير هر دور جي حڪومت سان وڙهندا رهيا آهيو، پر پي- پي وارن اسان جون سزائون ١٤ سالن مان وڌائي ٢٥ سال ڪيون، ۽ـوءِ به اسان هتي جيل ۾ سندن مٿان سر گهوريا. اوهان جو ڪـو هتي نالو ته وٺي ڏسي ته پيٽسان ڪي ڏينهن جا تارا ڏيکاري ڇڏيون." مون چيو: "اهو ته مون به سوچيو آهي. آءٌ ١٩٧٦ع ۾ قيـدي بنجي، ڪراچـي جيل ۾ ويــو هوس ته جيل جــي "ڪاراتين وارڊ" ۾ مون ڪي اتي جي غير سنڌي قيدين، لتن، مڪن ۽ ٺڦن سان هٿي سچائي رکيو هو. چي: "سالا سندهي سياسي قيدي هي." پر اڄ جڏهن آءٌ هتي آيس ۽ اوهان منهنجو جيڪو آدرڀاءُ ڪيو، ان مان ثابت آهي ته لساني ۽ وطنـي رشتو بنهه اٽانهون آهي."— "اڳي تون گرفتار ٿيو آهين؟" — "هـا" — "ڇوءِ؟" — "ملڪ دشمني! ڪهڙو ملڪ ۽ ڪهڙي دشمني، سا اڃا ڪانه ٻڌائي اٿن. سنڌ جا حاڪم، هر دور ۾ انهن ماڻهن ڪي گرفتار ڪندا آيــا آهن، جيڪي سيني ڪان وڌيڪ محب وطـن، ڌرتي- دوست ۽ قومي خـادم رهيا آهن. شاهه عنايت ڪي انهيءَ ڪري وطن دشمنيءَ جي الزام ۾ ڪهايو ويو، جو هو پنهنجي دور جو سڀ ڪان سچو انسان هو. ميان

نور محمد ڪلهوڙي، شاهه لطيف کي انهيءَ ڪري مارائڻ جي ڪوشش ڪئي، جو لطيف هر دور جي هر سنڌيءَ کان وڏو شاعر هو. اوهان سوچيو ته ميان نور محمد جهڙن لطيف کي مارائڻ واري سازش ۾ ڪامياب ٿئي ها ته ممڪن هو، لطيف، منصور ۽ سرمد ته بنجي وڃي ها، پر انسان ذات اهڙيءَ شاعريءَ ۽ اهڙي فڪر کان خالي ٿي وڃي ها، جيڪا ازل کان ابد تائين لطيف کان سواءِ ڪوبه پڙهيو پٽت، پير ۽ پيغمبر تخليق نه ڪري سگهيو آهي. وقت جي حاڪمن، حيدر بخش جتوئيءَ کي جيلن ۾ پيڙائون ڏئي، انهيءَ ڪري مرڻگ حالت کي پهچايو، جو هن عوام سان عشق ڪيو هو. هن توهان، اسان ۽ سموريءَ سنڌي قوم جي عظيم رهنما، سائين جي- ايم- سيد کي ويهن سالن کان ان ڪري قيد ڪيو آهي، جو هن سنڌ دوستيءَ جو قسم کڌي، ان کي توڙ تائين نڀائڻ جو ارادو ڪري ڇڏيو آهي. مون کي به ان ڪري ملڪ دشمن سڏين ٿا، جو آءٌ سنڌي عوام سان پيار ڪريان ٿو."

●

— جيل ۾ اچڻ کان پوءِ ڪجهه ڏينهن لکڻ جي طاقت بلڪل ختم ٿي ويئي هئي. فيض احمد فيض، هڪڙي جاءِ تي چيو هو ته:

مقام فيض ڪوئی نگاه مين جچا ہی نہين،
جو کوئے دار سے نکلے تو سوئے دار چلے.

آءٌ به ٢٦ آگسٽ ١٩٦٩ع جي رات، پنهنجي گهر واريءَ جي وارن جي خوشبوءِ دار ڇانو ۾ ننڊ ڪري اٿيو هوس ته پوليس مون کي گرفتار ڪرڻ آئي هئي.

آءٌ جڏهن به ڪوٽ ويندو آهيان ته سموري سيلست، سمورو علم، پورو فلسفو ۽ ادب، هاسي سر اسٽيشن کان پوئتي موٽائي، هڪ نج ڳوٺائو، جنهن جي زبان تي يا لطيف جون

لاتيسون هونديون آهن يا ساوڻ ننير جا بيت - بنجي ويندا تو آهيان - ۽ انهن ڪجهه ڏينهن ۾ آءٌ صرف ٻه شيون حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان! هڪ فطرت جو حسن ۽ ٻي ننڊ! - ۽ قدرت اهي ٻئي شيون، مون کي صرف منهنجي ننڍڙي ڪوٺڙي ۾ ئي ڏيندي آهي، پوءِ جڏهن مان موٽندو آهيان، نون، تازن ۽ ٽوانن خيالن سان ڀرپور ٿي موٽندو آهيان، ته اهي آءٌ تقرير ۽ تحرير وسيلي ظاهر ڪندو آهيان.

هن ڀيري جيل ۾ ڪافي عرصو رهڻو پيو آهي. ابتدائي ڪجهه مهينا لڳ ڀڳ ساڻ ڏنو، پوءِ بيمارين، پرهيز جي گوندرن جي ول جيتن وڪوڙي ويون، ۽ خيالن جي تسلسل جو وهڪرو ختم ٿي ويو. هتي اسپتال ۾ اچڻ کان پوءِ به ڪجهه ڏينهن اها ڪيفيت رهي. جيتوڻيڪ، جيڪا شيءِ جيل ۾ ڏسڻ لاءِ اکيون سڪي وينديون آهن، سا هن ماحول ۾ پنهنجيءَ مصنوعي مرڪ سان بي انداز موجود آهي، پر پوءِ به طبيعت لکڻ تي آماده نه ٿي. ڪجهه ڏينهن ٿيا آهن، پر واري روم ۾ هڪ عورت آئي آهي، جنهن وٽ ننڍڙو ٻار آهي. اهو ٻار صبح جو چڻين وڳي روز روئندو آهي ۽ منهنجي ذهن ۾ لکڻ لاءِ خيال ڪر موڙي اٿندا آهن. ٻار جو اهو روئڻ منهنجي خيال ۾ ڪنهن به وڏي غم ۽ خوشيءَ کان خالي هوندو آهي: اهو آسر جو آواز ۽ وهائو تاري ايرڻ جي علامت آهي. نهروءَ هميشه لکيو آهي ته "مون کي جيل ۾ ٻار جو روئڻ ۽ عورت جو ڳالهائڻ نه ٻڌڻ ڪري تڪليف ٿيندي آهي." نهروءَ کي جيڪڏهن اها تڪليف نه هجي ها ته هو شايد ان کان وڌيڪ سٺو ۽ شاندار لکي وڃي ها، جيڪي لکيو اٿس: ۽ ان کان وڌيڪ عالمي سياست ۾ تدبر جو ثبوت ڏئي هلي جيڪي ڏنو اٿس. منهنجي من جي مٽيءَ ۾ ٻار جي روئڻ، سوچن جا ڪيئي ڏاڙهونءَ - گل پيدا ڪري ڇڏيا آهن. ڪوشش ڪري، هٿي وڌيڪ وقت رهي، انهن کي قلمي صورت ۾ محفوظ ڪندس.

— اڄ علي خان آيو ۽ چيو: سائين جي، اڄ سيد چيو آهي ته آريسر کي اسپتال ۾ عيد ڪير پهچائيندو؟ هن ڳالهه ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته اسان ثقافتي طرح مسلمان آهيون، پر انهيءَ سان گڏوگڏ هن نندي ڪنڊ جي دروازي تي رهندڙ سنڌيءَ جي حيثيت ۾ به منهنجي لاءِ جهڙي عيد مقدس آهي، ان کان هزارين ڀيرا وڌيڪ ساوڻ - تيج مقدس آهي. عيد جو ڏينهن اسان جي دلين ۽ دماغن کي خوف ۽ لالچ جي دونهن سان ڀري ڇڏيندو آهي، ۽ ساوڻ - تيج اسان جي ڪنوارين جي ڇنين ڪسي فضا ۾ اڏائيندي آهي، جيئن آزاديءَ جو جهنڊو ڦڙڪندو آهي، ۽ ان ڏينهن اسان جا روح بي پناهه مسرت ۽ محبت سان سرشار ٿي ويندا آهن. اسان جي جنگ صرف اقتصادي ناهي، پر ثقافتي ۽ روحاني به آهي. اسان صرف سنهرا سنگ ۽ چند جهڙو ڦٽيءَ جو ٻڙو موٽائڻ نه ٿا چاهيون، پر اسان ان سان گڏ ساوڻ - تيج به موٽائڻ چاهيون ٿا، ان کان سواءِ ڪنهن غلام قوم جي قيدي فرد جي ڪهڙي عيد؟

جا عمر! تو ملي عيد، سا اسان سوءِ ورتي سومرا!
ويٺي ريچارن وسري، خوشي ۽ خريد،
سڪن ڪيا شهيد، مارو ملڪ ملير جا!
(شاهه)

ان جي باوجود، سائينءَ جا لفظ ٿي مون لاءِ عيد آهن.

●

— اڄ عيد آهي. هيءَ منهنجي ٻي عيد آهي، جيڪا جيل ۾ گذري رهي آهي.

صبح جو نرس مون کي خوبصورت گلاب جو گل ڏنو. چاهيم ته اهو گل کڻي ان خوبصورت نرس جي وارن

۾ هٽي چڏيان. پر پوءِ بستري تي نظر وڌم، اتي امرتا پريتم جي آپ بيتي ”رسيدي ٽڪيٽ“ ڪليو رکيو هو. مون اهو گل ڪٽي، نرس جي وارن ۾ هڻڻ بدران امرتا پريتم جي ڪتاب ۾ رکي ڇڏيو- ۽ ان وقت سوچيم ته هزارين ميل پري ويهي هڪ ضمير جي قيديءَ جي حيثيت ۾، اهو گل پنجاب جي هڪ وچڙيل ڏيءُ جي وارن ۾ هنيو اٿم. ان سوچ سان گڏ منهنجو روح سقراط کان ڪانٽ تائين جي فلسفي جي ڪوڙاڻ کي امرت سمجهي پي ويو.

●

— اي امرتا! تنهنجي ديس ۾ پوبٽي ۽ سنڌري به رهن ٿيون. جيتوڻيڪ جواهر لال نهروءَ جي جمهوريت، سندن جسمن ۽ چهرن کي تازو توانو رکيو آهي، پر آءٌ سمجهان ٿو ته سندن روح جو گلاب مرجهايل آهي، ڇو ته هتي اهي اهڙيون تصويرون ڇڏي ويون آهن، جن ۾ سندن روحن جي گلاب جا رنگ رچيل آهن. جيتوڻيڪ اندرا، پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي جي تصويرن کي ساڙهيءَ جي پلئه سان صاف ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو، پر آءٌ سمجهان ٿو ته سنڌري ۽ پوبٽيءَ جا روح، جڏهن پٽ ڏٺيءَ جي روضي جي دَرَ پنهنجي ساڙهين سان صاف ڪندا، تڏهن سندن من جي مٽيءَ مان ڦٽندا ڪيئي گلاب ۽ آيري ايندي ڪا نئين سنڌ!

●

— سن ته پورو ياد نه اٿم. لاطيني آمريڪا جو هڪڙو ننڍڙو ملڪ ڪيوبا، مغربي سامراجيت شاهيءَ کان جان ڇڏائي آزاد ٿيو. ان ملڪ جو نالو اڄ هر ڪنهن جي زبان تي آهي ۽ خصوصن سندس موجوده ليڊر جو اهو شاهڪار بيان، عالمي شهرت حاصل ڪري ويو، جنهن ۾ هن چيو آهي ته، ”تاريخ

مون کي بيڏوهي ثابت ڪندي.“ ڪاسترو شروع کان وٺي انقلاب جي ڪاميابيءَ تائين سخت اينٽي ڪميونسٽ، سچو محب وطن ۽ قومپرست هو. هو جتي مغربي سامراجيت کي لتاڙيندو هو، اتي ڪميونسٽن جون به چنچريون لاهي ڇڏيندو هو، پر پوءِ آمريڪا جي ناڪابنديءَ ڪيس اڄ ڪميونسٽ بلاڪ سان وابسته ڪري ڇڏيو آهي ۽ روس، لاطيني آمريڪا جي هن مرد مجاهد جي ملڪ جي سموري کنڊ خريد ڪري، ”ڪيوبن انقلاب“ کي بچائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. ان جو نتيجو اهو نڪتو ته اڄ ڪيوبا جا سپاهي، روس جي اشاري تي يمن، اٿوپيا ۽ انگولا وغيره ۾ وڙهي رهيا آهن، پر پرواري ملڪ بوليويا جي باري ۾ اڪٿي نه ٿا وڃن، جنهن بوليويا ۾ فوجي انقلابن پٺيان انقلاب پيا اچن ۽ جنهن سرزمين تي انقلاب آڻڻ لاءِ چي گويرا جهڙي عظيم انسان پنهنجو رتو رت هاريو هو. بوليويا جي باري ۾ ڪيوبا جي خاموشيءَ جو سبب غالبن آمريڪا جو خوف آهي.

انهيءَ ڪيوبا جو ليڊر فيڊل ڪاسترو، جڏهن پهريون ڀيرو اقوام متحده ۾ تقرير ڪرڻ لاءِ ويو ته مڪمل انقلابي فوجي وردي (جيڪا سائي رنگ جي هئي) پائي ويو هو. جڏهن هو انهيءَ حالت ۾ اتي پهتو ته سندس اها پوشاڪ ۽ حليو ڏسي، آفريڪا ۽ ايشيا جي پٺتي پيل ملڪن ڪنهن به حيرت ۽ تعجب جو اظهار نه ڪيو، پر فينن لکيو آهي ته هنن کي تعجب ان ڳالهه تي ٿيو ته ڪاسترو، ٽينڪ تي چڙهي يو-اين-او جي هال ۾ ڇو نه پهتو.

مون کي يقين آهي ته هڪ ڏينهن هن ڏتڙيل ڏيهه جو نمائندو، سٿڻ، قميص، پٽڪي ۽ اجرڪ سان ضرور يو-اين-او ۾ پهچندو، تڏهن سندس ان ڊريس تي ايشيا ۽ آفريڪا جو ڪوبه ملڪ حيرت نه ڏيکاريندو، البت حيرت رڳو هن ڳالهه تي ڪندو ته هي سنڌي پاڻ سان ڳاڙهي ڳن واري بگي ڪهاڙي

ڇو نہ ڪٿي آيو. ڪاش! اهو ڏينهن جلدي اچي.

●

۵ آگسٽ ۱۹۸۰ع

— جڏهن ڪان سياسي شعور آيو اٿم، ان وقت ڪان وٺي جيل ڪان ٻاهر هوندو آهيان تہ معمول هوندو اٿم تہ صبح جو سوير اٿي، هندستان جي لال قلعي جي ديوار تان نشر ٿيندڙ هندستاني وزيراعظم جي تقرير براہ راست آل انڊيا ريڊيو تان ٻڌندو آهيان. جيتوڻيڪ خواهش اها هوندي اٿم تہ ساڳئي طريقي سان هتي بہ رنيڪوٽ يا حيدرآباد جي قلعي جي فصيل تان سنڌين سڌي نشر ٿيندڙ تقرير ٻڌان. پر هتي جو حاڪم ٽولو هر دور ۾ عوام ڪان ايترو تہ ڊنل هوندو آهي، جو سنڌون سڌو عوام سان مخاطب ٿيڻ بدران پنهنجون ڪوڙيون ڳالهيون، پنهنجي دفتر سان رڪارڊ ڪرائيندو آهي، جي عوام جي ڪَن ۾ اُئين زور سان ٺوڪيون وينديون آهن، جيئن ڪو اناڙي، هائوس جاب ڪندڙ ڊاڪٽر، مريض جي نبض ۾ ڊرپ هڻندو آهي، جيتوڻيڪ مريض کي اهڙي قسم جي ڪنهن بہ ڊرپ جي ضرورت نہ هوندي آهي.

لال قلعي جي ديوار تان ٿيندڙ تقريرن جي سلسلي ۾ مون شاستري، اندرا، ڊيسائي ۽ چرن سنگهہ جون تقريرون ٻڌيون آهن. پر هن وقت ملڪ اندر ۽ آس پاس جيڪي حالتون آهن، تن جي پيش نظر مون کي اميد هئي تہ مادام گانڌي ڪا انتهائي پرجوش ۽ بمباري ڪندڙ تقرير ڪندي، پر ائين نہ ٿيو. هن انتهائي ڌيرج ۽ وقار سان هندستان جي گهرو مسئلن ۽ ٻاهرين طاقتن سان دوستيءَ جو ذڪر ڪندي چيو تہ ”ڀارت صرف ڪنهن زمين جو نالو ناهي، پر هيءُ هڪ عظيم تاريخ ۽ جاگرافي ۽ قديم تمدن ۽ سڀيتا جو نالو آهي. هن کي جيڪڏهن ڪٿان ڪا امداد ملندي تہ ضرور قبول ڪندو،

پڻ هو ڪن پاڙيسري ملڪن وانگر آمريڪا يا روس جو پڇ-لڳڪائو ٿي نه رهندو. ڇو ته مون کي خبر آهي ته ڀارت جيڪڏهن ڪريو ته ان کي دنيا جي ڪابه عالمي طاقت اٿاري نه ٿي سگهي ۽ جيڪڏهن ڀارت اٿيو ته ان کي ڪوبه ڪيرائي نه سگهندو. ان باري ۾ جيڪڏهن ڪنهن کي اوڌر تي ورتل هٿيارن تي فخر آهي ته اهو دل مان ڪڍي ڇڏڻ گهرجي. ڀارت، آزادي بيشمار قربانين کان پوءِ حاصل ڪئي آهي. هيءُ ملڪ خيرات ۾ ڪونه مليو آهي."

مادام گانڌيءَ اهو به چيو ته "اڄ توهان آندولن پنيان آندولن شروع ڪيا آهن ۽ توهان کي ٻڌايو پيو وڃي ته آزاد ڀارت توهان کي ڪجهه ڪونه ڏنو آهي. اهو چوڻ وقت توهان شايد وساري ٿا ڇڏيو ته ۱۵ آگسٽ ۱۹۴۷ع کان اڳ انگريز، توهان جي وڏي کان وڏي ماڻهوءَ کي گاڏيءَ مان ڌڪو ڏيئي ڪيرائي ڇڏيندا هئا. پر اڄ انهيءَ يورپ جي ريلوي نظام کي درست ڪرڻ لاءِ ڀارتي ماهرن جي ضرورت پوندي آهي."

مون کي اندرا جي تقرير ۾ اهي خاص ڳالهيون نظر آيون. جيتوڻيڪ سندس تقرير جو آغاز به ڏاڍو رقت آميز هن جملي سان هو ته: "آزاديءَ جي ڏينهن، آءٌ اڄ ڏاڍي ڏکوئيل آهيان، ان ڪري نه، جو منهنجو ڪو ويجهو عزيز مون کان وڇڙي ويو آهي، پر ان ڪري ته اڄ منهنجي ديس جي گهٽين ۾ ديس واسين جو رت، مذهبي جنون ۾ وهايو پيو وڃي."

آزاد هند لاءِ جتي هندستان جي هندن قربانيون ڏنيون آهن، اتي مسلمانن به ڏنيون آهن. ۱۸۵۷ع جي جنگ آزاديءَ ۾ ٻئي مذهبي فرقا شامل هئا ۽ ان کان پوءِ هلندڙ مختلف تحريڪن ۾ هندستان جي عوام گڏجي قربانيون ڏنيون آهن. هنن گڏجي رت وهايو آهي. ملي ڳوڙها ڳاڙيا آهن. سڀ ويڇا وساري، زندگيءَ جي شاهراهه تي پيار جا گيت تخليق ڪيا ۽ ڳايا آهن، هنن گڏجي، گنگا ۽ جمنا جي ڪناري هڪ ٿي،

بريت جا پيچ اڙايا آهن. هنن گڏجي سين تي گوليون ڪاڏيون آهن، گڏجي ڪانگريس جي جهنڊو بلند ڪيو آهي. گڏ جي هڪ ٻئي کي گل پارايا ۽ راکيون ٻڌيون آهن! انهيءَ ايڪتا ۽ اتحاد واري ملڪ ۾ اختلاف ۽ انتشار، انگريز سرڪار ۽ مسلم ليگ جي نا عاقبت انديش ليڊرن پيدا ڪري، انگريزن جي لڳايل باهه کي وڌيڪ ڀڙڪايو، ۽ ايتريءَ حد تائين وڌي ويا، جو اهي هندستان ۾ انگريزي بادشاهت جي دائمي موجود گيءَ جي دعا گهرڻ ۾ به ڪو شرم محسوس نه ڪندا هئا. پر ان جو اهو مطلب ناهي ته سڀ مسلمان ڪي انگريزن جا چاڙتا هئا.

تازو دارالعلوم ديوبند جي سؤ ساله تقريبن جو افتتاح ڪندي، مسز گانڌيءَ چيو ته: ”ايشيا جي هن خطي ۾ صرف ٻه ادارا حقيقي ۽ صحيح سامراج دشمن ۽ آزاديءَ جا متوالا هئا، جي هئا: ”انڊين نيشنل ڪانگريس“ ۽ ”دارالعلوم ديوبند“، ۽ اها به حقيقت آهي ته جڏهن گانڌي ۽ نهرو خاندان، انگريز دشمنيءَ جي حقيقي مفهوم کان آشنا نه هئا، ان وقت ديوبند جو مولانا محمودالحسن ۽ مهاراشٽر جو تلڪ مهراج، انگريز سامراج کي ڪڍڻ لاءِ مختلف اسڪيمون تيار ڪري رهيا هئا ۽ قيد و بند ڏانهن ڊوڙي رهيا هئا. محمود الحسن کي مالٽا جلاوطن ڪيو ويو ۽ تلڪ کي هڪ مضمون لکڻ جي ڏوهه ۾ ست سال سخت پورهئي سان سزا ڏني وئي. انهن ٻنهي مذهبي بزرگن وٽ انگريزن کي ڪڍن لاءِ هٿيار بند جنگ جو تصور موجود هو. هيءُ اهو دور هو، جڏهن انگريزن، پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ مدد ڪرڻ جي عيوض گانڌيجيءَ کي ”قيصر هند“ جو لقب ڏنو هو. ڪانگريس جي قيادت ۾ به مولانا آزاد پهريون ليڊر هو، جنهن غالبن ۱۹۲۰ع ۾ انگريزن جي هڪ عدالت ۾ اعلان ڪيو هو ته: ”مون ۱۹۱۲ع کان هندستان جي عوام کي آزادي يا موت جي دعوت ڏيڻ سان گڏ انگريزن

ڪي نہ ٿي چيو آهي تہ درست ٿيو يا متجي وڃو! پر اوهان (انگريزن) جي درست ٿيڻ جو ڪو بہ امڪان ڪونهي، ان ڪري هن سرزمين تان وڃان جو سنجڻ ئي بهتر آهي. هائو، مون کي خبر آهي تہ اڄ آءٌ هتي هڪ باغيءَ جي حيثيت ۾ بيٺو آهيان، پر آزاديءَ جي جنگ، پهرين بغاوت ۽ پوءِ حب الوطنيءَ جي مقدس جنگ سمجهي ويندي آهي. مون کي يقين آهي تہ جيڪا حڪومت اڄ مون کي غدار قرار ڏئي رهي آهي، سا سڀاڻي هڪ محب وطن فاتح جي حيثيت ۾ منهنجو استقبال ڪندي."— ۽ پوءِ جڏهن احمدنگر جي قلعي مان آزاد ٿيو، ان وقت انگريز جنگ کٽي ويو هو. جرمني، جپان ۽ اٽلي شڪست کائي ويا هئا. ان وقت آزاد چيو هو: "هاڻي اسان جو قدم انگريز جي ڳچيءَ تي آهي ۽ اسان جنهن وقت چاهيون، آزاديءَ جي پروانن تي صحيح ڪرائي سگهون ٿا." ماڻهن چيو تہ: "سائين! چريا تہ ڪونہ ٿيا آهيو، اڄ انگريز فاتح آهي." مولانا جواب ڏنو: "اوهان کي خبر هئڻ گهرجي تہ جنگ ۾ مفتوح کان وڌيڪ فاتح جي چيلهہ ڀڄي پوندي آهي. يونان جي تباهي، سڪندر جي تڪڙين فتحن جي نتيجي ۾ وجود ۾ آئي هئي. انگريز هن جنگ ۾ سوڀارو ٿيو، پنهنجي قبضي ڪيل علائقن تي ڪنٽرول ڪرڻ جي صلاحيت ۽ لياقت وڃائي ويٺو آهي. حقيقي معنيٰ ۾ هن وقت فاتح هندستان جو عوام آهي؛ ۽ آءٌ ڏسي رهيو آهيان تہ آزاديءَ جا قافلا، هند جي عوام جي دروازن تي دستڪ ڏئي رهيا آهن؛ ۽ اسان کي کپي تہ سندن شاندار استقبال ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌون!"— ۽ پوءِ جڏهن هندستان آزاد ٿيو، تڏهن هن انهيءَ ميدان ۾ تقرير ڪئي، جتي اڄ سندس ابدي آرام گاهہ آهي. انهيءَ تقرير ۾ هن هندستان جي مسلمانن کي مخاطب ٿيندي چيو تہ: "هو ڏسو! لال قلعي جي برجن تي آزاديءَ جو جهنڊو ڦڙڪي رهيو آهي. هيءُ اهو جهنڊو آهي، جنهن کي ڏسي انگريز ۽ ان جا

دلال ڪڍهن مسخرن وارا ٺهڪ ڏيندا هئا، پر اڄ تاريخ هڪ قوم جي پيدائشي حق ۾ پاسو ورايو آهي؛ ۽ تاريخ، دير يا سوير هميشه ڪنهن قوم جي پيدائشي حق ۾ پاسو بدلائيندي آهي. جڏهن به تاريخ ڪنهن قوم جي پيدائشي حق ۾ پاسو بدلائي، ان وقت غاصب ۽ ظالم طاقت کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به تاريخ جي انهيءَ انقلاب کان ڊڄڻ نه گهرجي“— ۽ پوءِ مسلمانن کي مخاطب ٿيندي چيائين: ”هي شاهجهان جي مسجد جا منارا جهڪي ڪري اوهان کان سوال ٿا ڪن ته هيءَ هجرت جي پاڪ نالي تي فرار ۽ ڀاڄ جي زندگي، توهان ڪنهن کان سکي آهي؟ اڃا گهڻو وقت نه گذريو آهي، جو توهان جي قافلن، جمنا جي ڪنارن تي وضو ڪيو هو، ۽ اڄ انهن جا جاءِ نشين توهان آهيو، جو توهان کي هتي رهندي ڊپ ٿو ٿئي! توهان سمجهو ٿا ته هندستان جي تاريخ مڪمل ٿي چڪي آهي، حالانڪ ائين نه آهي. هندستان جي تاريخ جو هڪ صفحو خالي آهي، جيڪو اوهان کي ڀرڻو آهي، پر بهترين هندستاني ٿي ۽ بهترين انسان ٿي.“

هڪ ڀيري مولانا آزاد چيو ته ”خدا جا سمورا فرشتا آسمان تان لهي، منهنجي ساڄي ۽ کابي پاسي بيهي، قسم کڻي اعلان ڪن ته هندستان آزاد ٿيندو، پر هندو مسلم ايڪتا کان سواءِ ته پنهنجي يقين ۽ علم تي اعتماد ڪندي، فرشتن جي قسم تي اعتبار نه ڪندس.“

هڪ ڀيري جڏهن ڪيس چيو ويو ته انگريز چاهين ٿا ته هندستان کي ترت آزادي ملي سگهي ٿي، پر انهيءَ شرط سان ته هندستان کي هندو مسلم ٻن رياستن ۾ ورهايو وڃي. ان تي مولانا صاحب فرمايو ته: ”آءٌ فرقي پرستيءَ جي بنياد تي عظيم هندستان جي آزاديءَ ۾ جلد بازي نه ٿو چاهيان، ڇو ته هندستان جي آزاديءَ ۾ دير سان هندستان جو نقصان آهي، ۽ فرقي پرستيءَ جي بنياد تي آزاديءَ سان انسانيت جو عظيم

نقصان ٿيندو. آءٌ هندستان جو وقتي نقصان ته برداشت ڪري سگهان ٿو، پر انسانيت جو نقصان ڪنهن به صورت ۾ برداشت ڪرڻ لاءِ هڪ گهڙيءَ لاءِ به تيار نه ٿيندس.“

هڪ انگريز لکيو آهي ته ”لارڊ مائونٽ بيٽن ۱۵ آگسٽ ۱۹۴۷ع تي هندستان جي ورهاڱي جي منظوريءَ جو اعلان ڪيو . پورو هندستان، رنگ، روشنيءَ ۽ خوشبوءِ جي ساگر ۾ ڇوليون هڻڻ لڳو. جناح ۽ نهرو، آل انڊيا ريڊيو تان پنهنجي پنهنجي ملڪ جي آزاديءَ جو اعلان ڪري رهيا هئا، پر ڪين خبر نه هئي ته هو ڪهڙي ڀيانڪ مستقبل لاءِ مسرت ڀريو اعلان ڪري رهيا آهن. انهن خوشين ۽ مسرتن، رنگن، روشنين ۽ خوشبوئن جي دنيا ۾ صرف هڪ ماڻهو هو، جيڪو پرٿوي راج روڊ جي هڪ بنگلي ۾ روئي رهيو هو. ها، ان آزاديءَ تي روئي رهيو هو، جنهن آزاديءَ لاءِ هن ٻارهن سال قيد ڪاٽيو هو ۽ پنهنجي قلم ڪان تلوار جو ڪم ورتو هو؛ ۽ جنهن دنيا جي عدالتن جي تاريخ ۾ پهرئين انسان جي حيثيت ۾ آزاديءَ لاءِ پنهنجي واسطي ڦاسيءَ ۽ گوليءَ جو مطالبو، عدالت ۾ ڪيو هو. اهو انسان، مليل آزاديءَ تي روئي رهيو هو. اهو ماڻهو هو **ابوالڪلام آزاد**؛ جنهن کي خبر هئي ته هي فرقي پرستيءَ جي بنياد تي ورهايل انسان اڳتي هلي ڪهڙي مصيبت ۾ ڦاسندو.“ اڄ واقعي هندستان آزاد آهي ۽ دنيا جو ڇهون نمبر ائٽمي ملڪ بڻجي ويو آهي، پر ان جي آزادي؛ سڪڻن نعرن ۽ مطالبن سان نه ملي آهي. ان جي آزاديءَ ۾ رت آهي؛ ڦاسيءَ جا ڦندا آهن؛ قيدخانن جون ڪوٺڪيون آهن؛ باهين جا شعلا آهن؛ جليانوالا باغ آهي؛ ڀڳت سنگهه جي ارٿيءَ جي رک آهي جڳتندر ناٿ بوس جي عظيم ۽ تاريخي ٻڪ هڙتال آهي؛ هيمون ڪالانيءَ جا ڦاسيءَ جي تختي تان ”جيئي هند“ جا نعرا آهن؛ ميرٺ سازش ڪيس جي بهادر انسانن جون للڪارون آهن؛ لافاني بنگالين جي دهشت پسندي آهي؛ علماءِ ديوبند جون

جانبازيون ۽ جلاوطنيون، مکيءَ جي حرن جي بندوقن جهڙيون نه گسندڙ گوليون آهن، شهيد سنڌ الهه بخش سومري جو زيٺو رت آهي، ارونا جو جوڳيائو ويس آهي، آزاد هند جي نيتا جي سباش بابوءَ جي اڳوائيءَ ۾ تاريخي لانگ مارچ آهي، پريم‌چند جو قلم آهي، ٽئگور جي شاعري آهي، موتي لال ۽ سي- آر- داس جون دماغي ڪاوشون آهن، احرارين جي اڻن اڻن ڪلاڪن تائين خطابت جون شعله نوايون آهن، لتيل عصمتون آهن ۽ وڍيل عضوا آهن ته ايشيا جي سڄ ڪان وڏي دماغ مهاتما گانڌيءَ جي چرخي جي تند آهي، ۽ سچ، سرحد جي غيور پٺاڻن جو قصه خواني بازار ۾ اڀڙڪا ڏيئي وهندڙ رت آهي، تاج محمود امروٽيءَ جون بي نظير تحريرون ۽ جوش- جهاد آهي، جان محمد جوڻيجي جو جوش- هجرت آهي، ۽ ميجر جنرل شاهنواز جو اهو همت ۽ جرئت سان پرپور انگريزي فوجي عدالت اڳيان بيان آهي، جنهن ۾ هن چيو هو ته ”مون آزاد هند فوج ۾ پنهنجي قومي ۽ وطني فوجن جي پڪار تي لبيڪ چئي شموليت اختيار ڪئي هئي ۽ جيڪڏهن آءٌ انهيءَ تاريخي سڏ جو جواب نه ڏيان ها ته هندستان جي تاريخ ۾ وطن جو غدار ۽ مجرم سڏيو وڃان ها. مون کي انهيءَ سزا جي پرواهه ۽ افسوس ناهي، جيڪا هيءَ ٽربيونل مون کي ڏيندو، پر مون کي افسوس انهيءَ عمر جو آهي، جيڪا مون غير ملڪي آقائن جي فوجي خدمت ۾ گذاري آهي.“ انهيءَ بيان وقت جواهر لال نهرو، ڪاري ڪوٽ ۾ وڪيل واريءَ ڪرسيءَ تي ويٺو، پنهنجي ڌرتيءَ جي فرزند جي جرئت تي مرڪي رهيو هو.

اهو ئي دور هو، جڏهن جواهر لال نهروءَ، ڪشمير ۾ عوام کي خطاب ڪندي چيو هو ته: ”آزاد هند فوج کو چوڙ دو!“ ۽ عوام جي هجوم، ان نعري ۾ اضافو ڪيو ته: ”لال قلعه توڙ دو، آزاد هند فوج چوڙ دو!“ نهروءَ هڪدم عوام کي مخاطب ٿيندي چيو ته ”لال قلعي جي توڙڻ وارو

نعرو نه هئو، ڇو ته لال قلعو ڀارت ماتا جي ثقافتي تسلسل جي جي ڪڙي آهي. انهيءَ قلعي تي آزاد هندستان جو جهنڊو جهولندو ۽ هندستان جي حسن پرست بادشاهه جي هن حسين يادگار ۾ اسان آزاد هندستان جي حڪومت ڪنداسون.“ واقعي آزادي کان پوءِ، نهرو، انهيءَ عظيم قلعي جي ديوارن تان سورهن سال ڀارتي عوام جي معرفت پوري انسانيت کي امن ۽ انسانيت جو خطاب ڪندو رهيو. جواهر لال جي شخصيت لاءِ هندستان جي وزارت عظميٰ اعزاز نه هو، پر نهروءَ جو وجود، هندستان جي وزارت عظميٰ ۽ لال قلعي جي تاريخي فصيل لاءِ اعزاز هو. نهرو نه صرف سياستدان هو، پر ادب ۽ آرٽ جو به عاشق هو؛ سر ۽ سنگيت جو ديوانو هو؛ تاريخ ۽ ثقافت جو امين هو؛ ۽ هن هندستان جي هر پراڻي شيءِ کي محفوظ ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪئي. پر هتي اسان وٽ هر پراڻي شيءِ کي ڊاهيو وڃي ٿو، ڇو ته انگريز جي روحاني اولاد اقبال چيو آهي ته: ”توهان کي جيڪو پراڻو نشان نظر اچي، ان کي ڊاهي ڇڏيو، مٽائي ڇڏيو!“ اهو ئي سبب آهي، جو حيدرآباد جي عظيم تاريخي قلعي کي ڊاهڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي. اهو قلعو، جنهن اسان جي آزاد سنڌ جا شاندار دور ڏٺا؛ جنهن جي فصيلن تي آزاد سنڌ جو جهنڊو آپ تائين جهوليندو هو ۽ جنهن قلعي جي دروازي وٽ انگريز بوٽ لاهي اندر داخل ٿيندا هئا. افسوس، انهيءَ قلعي کي ڊاهڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي؛ ڇو ته ان جي تعمير ۾ هن مادر وطن جي فرزندن جو رت ۽ پگهر شامل آهي. جنهن جي عزت اڄ جي حاڪمن وٽ ڳتر جي پائيءَ جيتري به ناهي. مون کان اڄ ڪنهن پڇيو ته: ”تون غلام شاهه جي مقبري اندر ويو آهين؟“ جواب ڏنم: ”نه!“ پڇيائين: ”ڇو؟“ ورائيم: ”ان ڪري جو هن حالت ۾ غلام شاهه جي دربار ۾ ويندي شرم ٿو اچيم ۽ ڊپ ٿو ٿئي ته ڪٿي غلام شاهه پنهنجي قبر مان اٿي، منهنجي

گريبان مان جهلي نه پڇي ته منهنجي مرشد لطيف جي سنڌ جو هيءُ حال ڪيو اٿو! ته آءٌ ڪهڙو جواب ڏيندس!"

پر مون کي پڪ آهي ته اڄ جو ڪوبہ هندستاني نوجوان اشوڪ اعظم جي ڪتبي تي وڃي شرمندو ٿيڻ بدران فخر کان ڳاٽ اوچو ڪري ويندو. اڄ ڪوبہ مرهٽو، شيوا جيءَ جي سماڌيءَ تي مرڪندو ويندو. اڄ جو ڪوبہ راجستاني، راڻي پرتاب سنگهہ جي گهوڙي جي قلمن جي نشانن جي مٽيءَ کي، تلڪ طور لڳائيندو. اڄ جو ڪوبہ بنگالي؛ سي آر داس جي حضور ۾ شرم کان ڪنڌ جهڪائي نه ويندو. پر آءٌ شرم ۽ پنهنجي نالائقيءَ ڪري دريا خان جي مزار تي وڃڻ جي همت ساري نه سگهيو آهيان. مخدوم بلاول جي آخري آرام گاهہ تي پنهنجي نااهليءَ سبب وڃي نہ سگهيو آهيان، ڇو ته مخدوم صاحب جي گهاڻي ۾ ٽڙڪات ڪندڙ هڏين جي آواز کي برداشت ڪرڻ جي مون ۾ سگهہ ناهي. آءٌ روپا تي وڃي نه سگهيو آهيان، ڇو ته اُتي ننگر جو خون ۽ ڪوئل جون نگاهون، مون کان ڪي سوال پڇنديون؛ جن جي جواب جي مون ۾ اخلاقي جرئت ناهي. آءٌ پالوا تي بہ نہ ويو آهيان ڇو ته اُتي واريءَ جي دڙن هيٺ دبيل مارئيءَ جي ليڙون ليڙون لوئي شايد مون تي لعنت وجهي، جو آءٌ ان لوئيءَ جي حفاظت نه ڪري سگهيو آهيان. آءٌ ڪارونجهر تي بہ نہ ويو آهيان، ڇو ته اتي روپلي جي مٽي ٿي ٻرندڙ باهہ ۽ ٽهڪندڙ تيل کي اڄ ڏينهن تائين آءٌ ختم ڪري نہ سگهيو آهيان. آءٌ رني ڪوٽ بہ نہ ويو آهيان، ڇو ته آءٌ پنهنجي جهوپڙي ۽ جهنگ بہ نہ سنڀالي سگهيو آهيان. آءٌ ڪڏهن جو هڪ سوڌو سنگ بہ سنڀالي نہ سگهيو آهيان. مون ڪيهہ جي هرهڪ گل کي ٻين جي حوالي ٿيندي ڏٺو، ڪجهہ نہ ڪيو آهي، اتي آءٌ رني ڪوٽ کي ڪيئن بچائڻ جي ارادي سان وڃي سگهان ٿو. البت مون وٽ صرف ڳوڙها هئا، جيڪي موهن جي دڙي

جي تباهيءَ کان وڌي مون ايذيءَ ته بيدرديءَ ۽ گهٽائيءَ سان وهايا آهن، جو هاڻي ته منهنجي اکين ۾ ڳوڙهو رهيو ئي ناهي، جيڪو آءٌ انهن مقدس آستانن تي وهايان ـــ ته پوءِ ڇا، سدائين اسان اپاڻڪا ۽ وياڪل، شرمسار ۽ بي همت رهنداسون؟ اسان ڪڏهن به عوامي هجومن سان گڏ ڪنهن شهيدِ سنڌ جي قبر جو طواف نه ڪري سگهنداسون؟ اسان ۾ ڪنهن به وقت پٽائيءَ جا بيت اها سگهه پيدا ڪري نه سگهندا، جو رڳو انهن جي جهونڪار سان، شاهي تختن ۾ زلزلا ۽ لوڏا اچن؟ ڇا اسان ڪڏهن به شعلا وسائيندڙ اکيون کڻي مخدوم صاحب جي دربار ۾ حاضر ٿي نه سگهنداسون؟ ڇا سدائين ائين رهندو ته دريا خان جي سامهون شرم کان اسان جا ڪنڌ جهڪيل رهندا؟ ڇا هيءَ ڳالهه اسان جي مقدر ۾ لکيل آهي ته اسان ڪڏهن به روپا ۾ سوڀ جا ريٻارا ٻنجي وجي نــه سگهنداسون؟ ڇا اسان اروڙ جي ڪنڌيءَ تي صدين کان تاريخ جي لنگر هنيل جهاز کي پنهنجي تاريخ جي سفر تي روانو نه ڪري سگهنداسون ۽ دراوڙ جي اجهاڻل ڏيئي کي ٻاري نه سگهنداسون؟ نه، نــه! سنڌ جي ڪکَ اڃا سنڌ نه ٿي آهــي. سنڌ جي هنج ۾ اڃا به ننگر جهڙا نينگر نپجي ايندا. هــن واريءَ جي ذري ذري مان ماتر ڀوميءَ جا ماڻڪ پيدا ٿيندا، جيڪي نوڪرين تي نه پر ”جوءِ ۽ جُوءِ تي مرندا“، جيڪي پنهنجي بهترين رومالن سان صاحبن جا بوٽ صاف ڪرڻ بجاءِ سنڌي ماڻهن جي چهرن تان رت ڳاڙهڙ پگهر اگهندا ـــ ۽ منهنجي ڀرواڙيءَ جو عوام ڪوڙر ۽ کهاڙيءَ وارو، لوڙهه ۽ لٺ وارو، ڏاتي ۽ هتوڙي وارو، پنهنجي روح ۾ صدين جي سانديل نفرت، غصي ۽ دهشت سان اٿي نروار ٿيندو؛ پوءِ هن ديس جا دولهه، ڳاڙها ڳيڙو ۽ ڪارونجهر جا ياقوتيءَ جي رنگ جهڙا ڪارا ڪولهي نڪري ايندا، ان وقت منهنجو ڪنڌ جهڪيل نه هوندو، منهنجي اکين ۾ ندامت جا ڳوڙها نه هوندا. آءٌ غلام شاهه جــي مقبري ۾

داخل ٿيندي، شرم محسوس ڪندا ڪندس، ڇو نه آءٌ پنهنجو ٻانهن سچائي ڇڪيو هوندس ۽ پاڻ کي صاف ۽ شفاف ڪري ڇڏيندس.

•

— هن سال پندرهين آگسٽ، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ خير خوبيءَ سان گذري ويئي، ۽ انهيءَ ماحول ۾ نذير عباسيءَ جو رت به ڪا ولوڙ پيدا نه ڪري سگهيو. گذريل سال، پندرهين آگسٽ ائين گذري هئي، جو يونيورسٽيءَ جي آرٽس فيڪلٽيءَ جو آڊيٽوريم سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ کان آيل سنڌين سان ڀريل هو. زندگي، پنهنجي رنگينيءَ، رعنائيءَ، دليريءَ ۽ عظمت سان هال ۾ ڇوليون هڻي رهي هئي. اهڙي ماحول ۾ مون شيخ مجيب الرحمان کي پنهنجي جوان جذبن ۽ ڳوڙهن جي گرمائش سان خراج ادا ڪيو هو؛ ۽ انهيءَ خراج جي قيمت، مون کي هڪ سال کان وڌيڪ عرصو جيل ۾ گهارڻ جي صورت ۾ ملي آهي. شاعر هميشه پنهنجي محبوب کي چوندا آهن ته تنهنجي ياد منهنجي لاءِ عذاب جو گهاٽو ۽ زهر جي ڍڪ مثل لڳي آهي ۽ منهنجي ساعت ٿو ڪان سواءِ سال ٿي پيئي آهي. ممڪن آهي ته اهو سچ هجي، ڇو ته مون نه ڪڏهن عشق نه ڪيو آهي، پر ڪنهن جي وڇوڙي ۾ تازين آهن ڀرڻ جي تمنا به ڪانه ڪئي اٿم. پر شاعرن کي ياد رکڻ گهرجي ته عشق اهو جيڪو گهاٽي ۾ پيڙائي؛ عشق اهو جيڪو دهليءَ جي چاندني چوڪ ۾ تلوار جو ڪانچ بنائي؛ عشق اهو جيڪو جيئري ڪل لهرائي، ۽ عشق اهو جيڪو محبوب جي ساراهه ڪرڻ جي جرم ۾ سال کان وڌيڪ جيل جي هوا کارائي. مون ان کان سواءِ ڪوبه جرم ۽ ڏوهه نه ڪيو آهي ته مون پنهنجي محبوب جي قد و قامت جي ڳالهه ڪئي آهي؛ مون پنهنجي منٺار جي گفتار جي واکاڻ ڪئي آهي؛ مون پنهنجي معشوق جي چال ۽ ڍال،

گفتار و رفتار، نهار ۽ مرڪ جي ساراهه ڪئي آهي. مون ان جي بهادريءَ ۽ دليريءَ جا گيت سرِ عام برسر ممبر ڳايا آهن، ڇو ته سندس انهن ادائن نه ڇڙو مون کي پر ڪروڙين انسانن کي سنا س عاشق بنائي ڇڏيو هو. مون کي ڇيو ويو آهي ته تو مجيب ـ ڏينهن جي صدارت ڪئي هئي؟ ڇيم: ”ها!“ جيتوڻيڪ صدارت شيخ صاحب جي تصوير کان ڪرائي وئي هئي. ”ڇو؟“ ـ ان ڪري جو هو منهنجو محبوب هو، ۽ ايشيا ۾ جيڏي مقبوليت زندگيءَ ۾ مجيب حاصل ڪئي، گانڌيءَ کان سواءِ ڪوبه نه ڪري سگهيو. زندگيءَ ۾ مجيب ۽ موت بعد ناصر جي شهرت بي مثال هئي.

●

— ۱۴ اگسٽ جي رات جو هو پويون پهر،
سمورو ڍاڪا ننڊ جي ڪهر ۾ مدهوش هو.
پر شايد ان وقت ڪوئي بيتاب جوڙو هڪبئي جي ٻاڪرن ۾
سمائجڻ لاءِ ڪندو هجي زور آزمائي.
۽ ڪوئي سٽيءَ گل جهڙو ٻارڙو پنهنجي ماتا جي ڇاتيءَ جي
گلاب کي هجي چنبڙندو،
۽ ڪوئي وانجهي، ٻوڙهي گنگا ۾ ڪوئي آزاديءَ جو ڳائيندو
هجي گيت!
رات وئي ٿي لڙندي ۽ سندس ڪاراڻ اڇاڻ ۾ تبديل
ٿي رهي هئي،
جيئن ڪنهن ڪنواري ٻوڙهيءَ جي سينڌ ۾ اڇا وار ٿيندا
آهن ظاهر!
صبح جو سوجهيو جڻ ڍاڪا جي در و ديوار کي چمڻ وارو هو،
اسان هو سمجهيو ته رات ويندي هڏي،
برهم ـ پترا جي ڪهرن پاڻين ۾ ـ
پندرهين اگسٽ، جڏهن برطانوي سامراج

هن ننڍي ڪنڌ مان پنهنجا تيز هٿا هميشه لاءِ ٻڌا،
پر وڃڻ وقت ان جي جسمن تي بنگالين جا لڳايل لا تعداد
زخم هئا،
جن مان وهو پئي رت ڳڙندو.
رات جو پويون پهر هو ۽ جلدي هو سورج نڪرڻ وارو،
جنهن جي ڪرڻن سان ڪومل جسم ڪان ونئي پوڻي ۽ - گل
تائين هئا وهنجڻ وارا.
اهڙي سمي تون هئين گهريءَ ننڊ ۾،
۽ شايد تو تي هو آزاديءَ جو نشو ڪجهه وڌيڪ چڙهيل.
اهڙي سندر سمي ۾ بين الاقوامي قاتلن جو قافلو، ٽينڪن سان
هٿيار بند ٿي تنهنجي گهر ڏانهن راهي ٿيو.
ٿوريءَ دير ڪان پوءِ اهو گهر جتي آزاديءَ جا نعرا گونجندا
هئا،
جتي تارين جي موسيقي وڄندي هئي، ۽
جتي چوڙين جي ڇڻڪار سان بنگال جو جادو ڪر موڙي
ائندو هو،
اتي هو بارود جو دونهون، گولين جا ٺڪاءَ ۽ ٻارڙن جون
آهون!
تنهنجو مقدس لاش سيني تي ڇهه گوليون کائي دروازي تي
پيو هو،
جو نه زندگيءَ جي ڪنهن موڙ تي
پٺ ڏيئي ڀڄڻ تو نه هو سکيو!

●

— توهان اونداهين جا پوڄاري آهيو. توهان جي چهرن تي
انسانيت جي رت جي ڳاڙهاڻ آهي. توهان پوريءَ انسان ذات
جا قاتل آهيو. توهان جي وردين تي انساني رت جا ڦڙا لڳل
آهن ۽ اوهان جا ٻلا انساني گوشت جا ٽڪرا آهن. پوريءَ

دنيا ۾ توهان جي هڪ ئي ذات، هڪ ئي قوم ۽ هڪ ئي نسل آهي. توهان جي ذات بي غيرتي آهي. توهان جي قوم ٻاڙي جا قاتل آهي ۽ توهان جو نسل تاريخ جي لعنت جي مجسم ڦٽڪار آهي. توهان جو هڪ ئي ڌندو آهي، توهان جو هڪ ئي شوق آهي ۽ توهان جي هڪ ئي دلچسپي آهي. توهان جو ڌندو، بندوق جي ناليءَ جي زور تي عوامي اقتدار تي قبضو ڪرڻ آهي. توهان جو شوق، انسانيت جي عظيم معمارن کي قتل ڪرڻ آهي ۽ توهان جو مقصد عالمي سطح تي پنهنجي سامراجي آقائن جا بوٽ چٽڻ آهي. توهان جي دل اماس جهڙي اونداهي آهي. توهان جي وردين تي مجيب جي معصوم ٻارن جو رت لڳل آهي. توهان جي بندوقن تي بنگلا بندوءَ جي ٻاهه وانگر گرم خون جا چنبا آهن. توهان جي ڪرسيءَ تي لومبا جي سامراج دشمن لهوءَ جا چنبا لڳل آهن. توهان جي پيشانين تي،چي — گويرا جي ريتي رت جون ريکائون آهن. توهان جي جسمن کي اليندي جي رت وڪوڙي ڇڏيو آهي. توهان سوڌرن جي اها عالمي ڇانگ آهيو، جنهن پوريءَ انسانيت جي جمهوري کيت کي لتاڙي ويران ڪري ڇڏيو آهي. توهان جي دماغن ۾ خونخوار بگهڙن جو پيچو آهي. توهان پوري انسانيت جي ٻزدل ترين مخلوق آهيو. توهان هن ڪائنات جا ڪمزور ترين انسان جي صورت ۾ هاتي آهيو، جيڪي بندوقن جي ٽيڪ کان سواءِ هلي نه ٿا سگهو. توهان اهي ڳيدي آهيو، جو هڪ معصوم ٻار جي نعري کان ڊڄي، لکين ان ٻار جي نعري جو مقابلو گوليءَ سان ٿا ڪريو. توهان اهي ڪائر آهيو، جو جڪڙيل قيديءَ جي سامهون بندوقن جي گهيري کان سواءِ ويهي نه ٿا سگهو. توهان اهي آهيو جيڪي سزا لکندي وقت پنهنجي ڀيانڪ مستقبل کان ڏڪو ٿا.

توهان فنا جا مسافر آهيو. اسان روشنين جا راهي، پرهه جا پيغمبر ۽ عالمي امن جا ريبارا آهيون. اسان هن دنيا جا

بهادر ترين انسان آهيون، جو موت وقت به اسان جي محبت مات نه ٿيندي آهي. اسان انهيءَ سهاڳڻ جي مامتا جي جذبن وانگر آهيون، جيڪي فطرت جي قانونن ۾ ازلي ۽ ابدي آهن. اسان پنهنجي قلم سان لوح - قلم تي نئين انسان جو شاندار، روشن ۽ پر امن مستقبل لکندڙ فرشتا آهيون. اسان صبح صادق جا فرزند، سارين جي سنگن جي خوشبوءِ ۽ ڪنوارن جذبن جي گرمائش آهيون. اسان اهو محبت جو شعلو آهيون، جيڪو پٿر جي پهرينءَ چٽنگ کان وٺي اڄ ڏينهن تائين ڪڏهن نه وسامو آهي. اسان جي پيشانين تي معصومن جي ابدي مرڪ ۽ اکين ۾ چاهت جي چمين جي حفاظت جا ڪوٽ آهن. اسان هر دور ۾ ڪتنا ويا آهيون ۽ وري وري انسانيت جي سينڌ سنوارڻ لاءِ جيئرا ٿيندا آيا آهيون. اسان ئي آهيون، جن گيتن ۾ گونجار پيدا ڪئي؛ موسيقيءَ ۾ سوز پيدا ڪيو؛ شاعريءَ کي سونل (*) جي ڪوملتا ۽ شهباز جي طاقت ڏني. اسان انسان ذات جي انهيءَ رت کي پنهنجن ڳوڙهن سان صاف ڪيو آهي، جيڪو توهان جي وحشيانه گولين وهايو هو. اسان ايڏا عظيم آهيون، جو ڪائنات جي پيدائش کان اڄ ڏينهن تائين انسانيت توهان تي پٿر ۽ اسان تي گل وسايا آهن؛ پوءِ به اسان جي عظمت کي پورو خراج ادا نه ڪري سگهي آهي. توهان انساني جسمن تي حڪومت ڪئي آهي ۽ اسان خوبصورت ۽ مقدس دلين ۾ پنهنجا مندر جوڙيا آهن. آءٌ جڏهن تاريخ جي انهيءَ اڻکٽ سفر تي نظر وجهندو آهيان، جنهن ۾ انسانيت اسان کي خراج ادا ڪندي، اسان جي عظمت جي مينارن تي نه پهچي سگهي آهي؛ تڏهن سمجهندو آهيان، اسان پنهنجي ڪائنات جا خدا ۽ اوهان شيطان آهيو. جڏهن به

(*) سونل، تر جو خوبصورت جيت آهي، جيڪو نفيس ۽ ملائم ٿيندو آهي، اهو ڪنهن ٿريءَ کي هٿ ايندو آهي ته ان جي، سهرا ڳائي، شادي ڪرائيندا آهن.

اونداهين راتين ۾ اوهان ٻارڙن جي چپن مان سنڌن مائرن جي ڇاتين جا گل ڇڏايا آهن، تڏهن اسان سانتا ڪروزا (**) وانگر انهن ٻارڙن جي واتن ۾ ايندڙ دور جا سرها گل وجهندا آهيون. اسان خالي هٿين اوهان جي سامهون بيهي، پنهنجي نگاهن جي سموريءَ محبت جي ميناج ۽ نفرت جي سموري ڪوڙاڻ سان اوهان جي نگاهن ۾ ڏسندا آهيون، تڏهن توهان ان ڏرتيءَ ڏانهن ڏسندا آهيو، جيڪا اوهان رت هاڻي ڪري ڇڏي آهي؛ ڇو ته، نه توهان انهيءَ ابدي محبت کان واقف آهيو ۽ نه وڙي محبت وارين اکين ۾ جيڪا نفرت اوهان جي لاءِ پيدا ٿيندي آهي. تنهن ڪي سڀي سگهڻ جي توهان ۾ طاقت آهي؛ ڇو ته توهان ڪوڙي نفرت جا ديوَ آهيو ۽ اوهان جو وجود هلندڙ ڦرندڙ ڪوڙ آهي.

●

— منهنجيءَ سرزمين جي روايت رهي آهي ته هن پوميءَ جي موت کان مات نه کائيندڙ جهونجهار، پنهنجي پڳ بچائڻ لاءِ سسي ڪپائي ڇڏي آهي، پر پڳ ڪِرڻ نه ڏني آهي. منهنجي ملڪ جي مارئيءَ جي پوتي اسان وٽ ڪعبي جي غلاف کان وڌيڪ مقدس پئي رهي آهي. پوتيءَ ۽ پڳ جي سلامتيءَ لاءِ منهنجي ملڪ جا ماڻهو، هڪ هڪ ڏينهن ۾ ويهن هزارن جي تعداد ۾ شهيد پئي ٿيندا رهيا آهن. مون هميشه پنهنجي وطن جي ڪٽڪ جي اڏ پڪل سنگن جهڙن شهپرن وارن کي پڳ بچائڻ لاءِ پئي هٿيايو آهي. پر توکي خبر آهي ته منهنجي ملڪ جي بختاور جي متي تان پوتي لٿي ته هوءَ ائين سمجهندي آهي، ڄڻ ڪنهن سندس لڄ سان هٿچراند ڪئي آهي. اهوئي

(**) ڪرسمس جو مقدس فرشتو، جيڪو عيسائين جي روايت موجب ڪرسمس جي موقعي تي ٻارڙن جي منهن ۾ زندگيءَ، خوشبوءِ ۽ سونهن جا گل وجهندو آهن.

سبب آهي جو مون پوتي ۽ پڳ تي پنهنجي تمام لفظي ميناڪاري صرف ڪئي آهي. ”پلا تو ڪڏهن اها پڳ ۽ پوتي زوريءَ لاهڻ جي باري ۾ سوچيو آهي؟“ منهنجي دوست مون کان پڇيو. وراڻيم: ”ها! ان صورت ۾ جڏهن مون کي پنهنجي آزاد ملڪ جي جهنڊي ٺاهڻ لاءِ ڪوبه ڪپڙو نه ملي، ته ان صورت ۾ آءٌ پنهنجي زال جي مٿي تان زوريءَ پوتي لاهي ۽ پنهنجي پيءُ جي پڳ ڦاڙي، ان مان پنهنجي ملڪ جو جهنڊو تيار ڪندس. مون وٽ پوتيءَ ۽ پڳ کان جيڪڏهن ڪا شيءِ وڌيڪ مقدس آهي ته اهو قومي جهنڊو آهي. رسول الله پهريون اسلامي جهنڊو، بيبي عائشه جي چني ڦاڙي ٺاهيو هو. جڏهن انڊونيشيا آزاد ٿيو، ان وقت ان جي قومي جهنڊي لاءِ ڪوبه ڪپڙو نه هو ته سوئيڪارنو پنهنجي زال فاطمه د تي جي پوتي ڦاڙي، ان مان آزاد انڊونيشيا جو پهريون قومي جهنڊو تيار ڪيو هو. ڪيڏيون باعظمت آهن اهي پوتيون، جن جي ٽڪرن مان آزاديءَ جا جهنڊا تيار ٿيا! ان مان اهو به معلوم ٿيو ته ڪي قومون ڪهڙيءَ بيوسيءَ ۾ آزادي حاصل ڪنديون آهن، جو وٽن قومي جهنڊي لاءِ ڪپڙو به نه هوندو آهي!

●

— ١٨ اگسٽ ١٩٨٠ع جي رات جو هڪ ٿيو آهي. منهنجي اکين مان ننڊ ائين پَرَ ڪري اڏامي ويئي آهي، جيئن اڌ رات جو سهڻيءَ جي سرير مان سستي سٽ ڏيئي نڪري ويندي هئي، ۽ هوءَ پنهنجي محبوب کي ملڻ لاءِ سنڌوءَ جي سانوڻيءَ وارين موجن ۾ ڪاهي پوندي هئي. سندس جذبي جي جوانيءَ ۽ عمر جي امنگ اڳيان، سانوڻيءَ جي سنڌوءَ جون لهرون شڪست کائي سائيون ٿي پونديون هيون. مون کي اڄ پنهنجن پيرن کان وڇڙي سال ٿي ويو آهي. منهنجي سرير جي سنڌ سنڌ مان ننڊ جو پکيئڙو پَرَ ڪري اڏامي ويو آهي. آسن ۽

اميدن جا ڏيپ جلائي، مون هڪ سال جو سفر پورو پئي ڪيو آهي. انهيءَ وچ ۾ ڪيترا پيرا مون کي بدن جي بک نه معلوم ڪيترو لچايو پچايو آهي؛ ۽ نه معلوم ڪيتريون راتيون آءٌ ڪام ديو جي اگنيءَ ۾ سڙندو رک ٿيندو، وري فارسيءَ جي روايتي پکيءَ وانگر جيئرو ٿيندو رهيو آهيان؛ ۽ نه معلوم ڪيتريون راتيون مون ڪنهن مومل جي مرڪ جي سوجهري لاءِ ٻانگ تائين تيل - قليل جا ڏيئا ٻاريا آهن ۽ بستري جي چادر ٻاهه جي چيڻ وانگر منهنجي جسم کي وڪوڙيندي رهي آهي! پر پوءِ به آءٌ انهن راتين مان ڪنهن ابدي تانگهه جي چڪ تي سلامت نڪرندو آيو آهيان. ان وچ ۾ مون کي بيپناهه دشمنيون مليون ۽ بي انت همدرد يون پڻ. اڻ ڳڻيون يادگيريون آيون ۽ بي انت بيپرواهه بيوفايون به پلئه پيون. سي به انهن شخصن ڪان، جن تو ڙ نباهڻ جا وعدا ۽ وچن ڪيا هئا. پر اهي سڀ آءٌ سهندو رهيس. چو ته سهڻ جي سٽي، منهنجيءَ امڙ جي ڪير ۾ پيل هئي. اي امڙ، ڪاش! تنهنجي ڪير ۾ رگي ماکيءَ جي ميٺاج ۽ ٿر جي واريءَ جي نرميءَ جي بجاءِ ڪجهه ٿوهر - ول جي ڪوڙاڻ ۽ ڪجهه تلوار جي ڌار جي تيزي به هجي ها، ته آءٌ قلمڪار جي بدران ڪجهه ٻيو ٿي پوان ها. ساموراماشيل، بن بالله، قادر صديقي نه، ڏي سهي، پر پرچو ودّيار ٿي، عيشي وديشي ۽ شيرو نهڙي ٿي ٿي پوان ها! شايد تنهنجيءَ ٿڃ ۾ اهڙي شيءِ مليل نه هئي، ان ڪري آءٌ بيوسيءَ واريءَ حالت ۾ خليفي نبي بخش جي سوچن جي گلن کي بوٽن هيٺان چيڀاٽيندو ڏسي، مات ڪريو، بنديخاني جي بستري تي ويٺو آهيان. رات جي هن پوئين پهر ۾ مون کي نه بدن جي بک آهي، نه وري تن جي تونس آهي ۽ نه مومل جي مرڪ ماڻڻ جو امنگ آهي. اڄ مون ۾ هڪ نئون انسان ڪر موڙي اٿيو آهي يا ڪو نئون فڪي پرڙا سوهي رهيو آهي. اڄ منهنجو روح ايترو اداس ۽ اڇايل آهي، جو دل ٿي چاهي ته موکيءَ جا مورا مٽ

خالي ڪري اندر ۾ اوتي ڇڏيان، ۽ پوءِ انهن کي پيچي پورا ڪري سندن ذڪريون ٻه، ڇتي ۽ چوسهي ڇڏيان، ته، جيئن منهنجي لون لون منجهاران بغاوت جون چڻڳون ابر جي اوهيرن وانگر اڀرن ۽ آءٌ رتن سنگهه سوڍو بڻجي، ڪاريءَ گهوڙيءَ جي اگهاڙيءَ پٺيءَ تي چڙهي سنڌ جي ٻيلن، جبلن، واهن ۽ وستين ۾ ڪوئي ازلي آواز اپاريندو، اڳتي وڌندو رهان: ان وقت تائين، جڏهن منهنجيءَ لون لون جون چڻڳون ڪا آڳ لڳائي ڇڏين اهڙي آڳ، جيڪا لطيف جي شاعريءَ وانگر روزانو تيز ٿيندي وڃي. مان سمجهان ٿو هن دور جي سنڌ کي ڪنهن اهڙيءَ آڳ جي ضرورت آهي، جنهن ۾ هن ڌرتيءَ جي صدين جي ستايل پيڙا جي ساز جي سرهاڻ هجي، امرائي جي مارڳ تي رکيل مروي (نازبوءِ) جي مهڪ هجي، لطيف جي تصوف جو چراتو هجي ۽ فينن جي تحرير جي وحشت انگيزي هجي— ۽ اهو اتحاد رنيڪوٽ وانگر مضبوط ۽ اڏول هجي. جيڪڏهن آءٌ مري ويس ۽ هن ڌرتيءَ جي اهائي حالت رهي ته آءٌ قبر ۾ به اڇندو ٽٽڪندو رهندس ۽ منهنجي روح جي بيقراري، اتي به امرائي جي مارڳ تي روپيل مروي جي سرهاڻ لاءِ سڪندي رهندي، ان وقت تائين جڏهن هن ماتر ڀوميءَ جو انسان، ڪاسترو سان گڏ اجرڪ ويڙهي، اقوام متحده ۾ نه ويهندو.

●

(جيل جي هڪ يادگار عيد)

— جن قومي ڪارڪنن تي ملڪ دشمنيءَ جا الزام لڳل هوندا آهن، سي زندگيءَ جو گهڻو عرصو روپوشيءَ يا جيل ۾ گذاريندا آهن. روپوشيءَ جيل ۾ ٿي سندن صحت کي تباهه ۽ خيالن کي پختو ڪندا آهن. جيل مان قومي ڪارڪن، ذهني طرح وڌيڪ بالغ نظر ۽ اعصابي طرح ڪمزور ٿي نڪرندو آهي. انهيءَ اعصابي ڪمزوريءَ کي دور ڪرڻ لاءِ هن کي

آرام ۽ خوشحال زندگيءَ جي ضرورت پوندي آهي. انگريزي جيل قانونن موجب جيل ۾ قيديءَ سان اهڙي هلت هلي ويندي آهي، جو هن مان حياتيءَ جو امنگ بلڪل نڪري ويندو آهي. اهوئي سبب آهي جو جيل قانون مطابق قيديءَ کي هر اها شيءِ پاڻ وٽ جيل ۾ رکڻ سخت ڏوهه هوندي آهي، جنهن سان هو آپگهات ڪري سگهي. مثال طور شيو جو بليڊ رکڻ جيل قانون ۾ عام قيديءَ لاءِ سخت ڏوهه آهي، ڇو ته بليڊ مان خودڪشيءَ جو انديشو هوندو آهي. جيتوڻيڪ بليڊ جي ذريعي شيو ڪري، قيدي پنهنجيءَ شخصيت ۾ نکار پيدا ڪري، پاڻ ۾ جيئڻ جي وڌيڪ سگهه ۽ قوت ساري سگهي ٿو ۽ آئيندي زندگيءَ لاءِ پنهنجي اکين جي گوشن ۾ ڪيئي اڻ لکيا سپنا آڻي سگهي ٿو. پر انگريزي جيل-قانون (جنهن کي سندس روحاني اولاد برقرار رکيو آهي) جو مطلب صرف هيءُ آهي ته قيديءَ کي اهڙيءَ حالت ۾ رکيو وڃي، جو هو نه جيئرن ۾ هجي نه مُئن سان. ان ڪري سندس سپنن اڻڻ جي طاقت ئي ختم ٿي ويندي آهي. منجهانئس زندگيءَ جا امنگ ۽ ترنگ موڪلائي ويندا آهن. هو جيڪڏهن ڳائيندا آهن ته سندن آواز ڪنهن مستقبل جي يتين ڪان خالي ئي نظر ايندو آهي. اهڙيءَ صورت ۾ سالن ۾ ڪڏهن هڪ دفعو ستارن جي سونهن-ڀري رات انهن نظر ايندي آهي، جيئن ٻرينءَ جي موتين ڀريل مانگ ـ ۽ اهي ڏينهن واقعي وڏا خوشنسمتيءَ جا هوندا آهن، جڏهن ٻرينءَ جي پيشانيءَ جيئن ٻلائيءَ جا پير ڪري، پاڻ پسائي، اهو فضل فرمائيندو آهي. جيل جي ڪولين ۾ اسان جهڙي غريب قيديءَ لاءِ، ڇهين وڳي شام بند ٿيندڙ قيدين لاءِ، ڏکڻ گهاي، گلي ڳلي گيت ٿي وڃي، جنهن ۾ پيا ملڻ جو هڳاءُ هجي، يا آتر اوت ڏئي ۽ گهر ڏجائي آڏارا آڻي آونگ چاڙهي، سيارن جو سرڙاٽ هجي ۽ ان قيديءَ جي ونيءَ ڪان پين جا وَرَ پسي سيڪارا ايرن؛

ٻئي ڳالهيون هڪجهڙيون هونديون آهن. انهن خشڪ ۽ بي نور راتين جي پيشانيءَ تي وقتي مسرت ـ تلڪ اسان صرف ڏڻ وارن تي لڳائي سگهندا آهيون.

خوش قسمتيءَ سان جيڪڏهن اهڙن ڏينهن تي آءٌ ۽ منهنجو دوست پليجو گڏ هڪ جيل ۾ هوندا آهيون، ته پروگرام ڪي چار چنڊ لڳي ويندا آهن ـ ڇو ته پليجي ڪي ذري مان آفتاب بنائڻ جو هنر ايندو آهي ۽ آءٌ جيل ۾ هڪ اهڙو شخص هوندو آهيان، جنهن جي موجودگيءَ سبب سڀني پارٽين، گروپن، گروهن ۽ ڌرين جا ماڻهو هڪ هنڌ اچي گڏ ٿيندا آهن. انهيءَ ۾ منهنجو ڪمال نه آهي، پر ڌر جي ٿڌيءَ مٽيءَ جي هير جي هڳاءَ منهنجي طبيعت ڪي اهڙو بنائي ڇڏيو آهي. انهيءَ ڪري اسان ڪي پروگرام ناهڻ ۾ ڏاڍي آساني ٿيندي آهي ۽ ڪنهن به ڌر ڪي ناراض ٿيڻ جو موقعو گهٽ ملندو آهي. هونئن اها حقيقت آهي ته سنڌين تي مڙهيل صدين جي غلاميءَ، منجهانئن سياسي شعور ڪڍي ڇڏيو آهي. اسان ڪي نه سياسي اختلاف ڪرڻ ايندو آهي، نه سياسي اتحاد. اسان سياسي اختلافن ۽ اتحادن ۾ حدبنديون ۽ سنڌا سيڙها قائم ڪري سگهندا ئي نه آهيون. اسان اختلاف ۾ ايندا آهيون ته ڪاري ڪاريءَ واري نوبت تي پهچي ويندا آهيون، ۽ پنهنجي سياسي مخالفن ڪي ايذاءَ رساني ذريعي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهيون ـ مطلب ته اختلاف ۾ ايترو اڳتي نڪري ويندا آهيون جو پوئتي موٽي اچڻ اسان جي لاءِ محال تي پوندو آهي - ۽ اهڙيءَ طرح، سنڌي قوم جنهن، ڪنهن دور ۾ ايڪتا ۽ ٻڌيءَ جا روح پرور نظارا ڏٺا هئا ۽ قومي اتحاد جي ڇولين وانگر ڇلي هئي، ان ڪي وري اهو دور ڏسڻ نصيب نه ٿيو آهي ـ ۽ وري جيڪڏهن اسان ڪنهن سان اتحاد ڪندا آهيون ته اهو اتحاد سياسي حڪمت عمليءَ بدران عاشق ۽ معشوق وارو اتحاد نظر ايندو آهي، جنهن جي نه ڪا حد هوندي آهي نه وري سنڌو سيڙهو. نتيجي طور

جڏهن تاريخ جون سنگين حقيقتون اهڙن رومانٽڪ اتحادن سان ٽڪرائبيون آهن، تڏهن عاشق يا معشوق مان ڪنهن هڪ کي آپگهات ڪرڻو پوندو آهي. پر جيئن ته اسان جي سنڌي عوام کي مير فتح عليءَ جي سنڌ فتح ڪرڻ سان ئي سنڌي سياست کان پوريءَ ريت بيدخل ڪري ڇڏيو ويو آهي، ان ڪري هن وقت سڀ کان وڏي ۽ سخت ضرورت آهي ته سنڌي عوام جي گهر ۾ سياست موٽائي وڃي، ان جي سمورن ڳُرن، ڳٺن، ور ويچن، ورن وڪڙن ۽ اڙانگن رستن سميت.

انهن سڀني خامين هوندي، عيد جي پروگرام کي ڪامياب بڻائڻو هو. جيل همراهن سان پرچي ويا هئا. سڀني سياسي وارڊن ۾ سياسي قيدي ستيا پيا هئا. مارشل لا سخت ٿيندي پئي وئي. ماڻهو چوندا آهن ته آزادي، مسرت جا بي پناهه خزانا کڻي ايندي آهي ۽ ڪنهن قوم کي بوجهه ۽ وزن کان ايڏو ته هلڪو ڪري ڇڏيندي آهي، جو هوا جي ڪلهن تي چڙهي، فضائن ۾ شفق جي سرخيءَ کي چمي ڏيندي آهي. پر هيءَ ڪهڙي آزادي هئي، جيڪا عيد جي رات اسان کي پنهنجي زالن جي چپن چمڻ جي آزاديءَ کان هميشه محروم ڪندي آهي. مون کي خبر ناهي ته سنڌ جي سياسي قيدين، پنهنجي زندگيءَ جون ڪيتريون عيدون جيل کان ٻاهر گذاريون آهن، ورنه عيد جي موقعي تي سنڌي سياسي قيدي هميشه جيل ۾ ئي هوندا آهن.

اي وقت جا حڪمران ٽولؤ! اوهان اسان جون پنيون ڪسيون؛ اوهان اسان جا پيڙ ڊانا؛ اوهان اسان جي تاريخ جي معصوم چهري تي مشرق وسطيٰ جي اٺيرن جي وحشانيت ۽ شيطانيت جا تهه چاڙهي ڇڏيا؛ توهان اسان جي ترقيءَ ۾ نه صرف اقتصادي، تاريخي ۽ جاگرافيائي تبديلي ڪئي، پر اسان جي ثقافت کي ”سون ٻائيءَ“ مان ڦيرائي ”ميلوڊي شو“ ڪئي بڻايو آهي. اي سناڪو ۽ قاتلو! توهان نه صرف سنڌي عوام مان جيل خانا ڀريا؛ نه صرف انهن جي سنگين ديوارن جي پٺيان

سندن جوانڻ جماڻ جذبن کي دفن ڪيو؛ پر توهان اسان جي انهن نوجوانن کي فوجي بوٽن هيٺان چيپاٽي ڇڏيو، جن اڃا زندگيءَ جون بهارون ٿي نه ڏٺيون هيون، جن زندگيءَ جي گونچن کي پوريءَ ريت ٽڙندي نه ڏٺو هو. اي عالمي غنده گرديءَ جا داداگيرؤ! توهان خوشيءَ جي ڏڻ وارن کي نه صرف اصليت کان پري هٽائي ڇڏيو، پر انهن کي رت هاڻو ڪري ڇڏيو آهي. اي انسان ذات جا دشمنؤ! توهان ته عيد جي راتين ۾ اسان کي چانڊوڪيءَ جي هڪ چميءَ کان به محروم ڪري ڇڏيو آهي. نه معلوم ڪيتري عرصي کان اسان جي چپن ۾ ايتريون چميون صرف عيدن جون تڙپي رهيون آهن، جيترا اقبال جي پيشانيءَ ۾ قضا ٿيل سجدا به نه تڙپيا هوندا.

پر اي وحشيؤ! لٽيرؤ! اي انسانيت جي چهري تي ساري ڪائنات جي گڏ ٿيل لعنت جي مجسم صورتؤ! هو پڌو دور مشرق ۾ روهيڙي جي وڻ تي ويٺل اڪيلو پکي، ايرندڙ سج جي اڪين ۾ اکيون وجهي، اسان جي دائمي فتح ۽ توهان جي دائمي شڪست جو اعلان ڪري رهيو آهي. منهنجي ڏرتي هڪ ڏينهن وري ساڻوڻ وارا ساٺ ڪندي، موهن جي دڙي جي نچڻيءَ جي روپ ۾ ميدان ۾ لهندي ۽ ان وقت ڪنهن اَجايل چپ تي چميءَ جي تانگهه نه رهندي. اهو دور اوهان لاءِ چٽي ڪتي وانگر ڦٽن چٽڻ جو دور هوندو، ان وقت منهنجي هڪ هٿ ۾ ڪارونجهر جي ڪور تي رهندڙ ڪنهن ڪولهيءَ جو سگهو مُرڪندڙ ٻارُ هوندو ۽ ٻئي هٿ تي امن جو ڪبوتر ۽ ڳلي ۾ انسانيت جي دائمي مسرت ۽ محبت جي نظم جو تعويذ. هن وقت توهان ڀلي اسان جون عيدون برادون روڪيو؛ اسان جون چانڊوڪيون ۽ چيٽ داغدار ڪريو؛ اسان کي ڪيتن ۽ ڪلٺين جي ڪيڪار کان محروم ڪري ڇڏيو، پر ياد رکو! اي فنا جا مسافرؤ! توهان جي سيني تي ۽ سِرَ تي عوام جو پٿر ٺڪاءُ ڪرڻ وارو آهي.

زندگي، هڪ مور جي هوندي آهي، جيڪو اڪيلو به
پنهنجي پرن جي زور تي پاڻ سان گڏ گلستان کڻي هلندو آهي،
جيڪو صحرا ۾ به نخلستان پيدا ڪندو آهي؛ ۽ ان جي ابتڙ
ڪانون جي ولر جي زندگي، ڪائنات کي بدصورت بنائي
ڇڏيندي آهي ۽ ماڻهن جي نفرت جو نشانو بنجي ويندي آهي.
توهان اهي ڪانو آهيو، جيڪي ولر ۾ هوندي به عوامي نفرت
جو شڪار آهيو ۽ ڪنهن ٻار جي هٿ ۾ پٿر ڏسندا آهيو ته
اوهان جي جسمن ۾ ڏڪڻي طاري ٿي ويندي آهي، ۽ ڀڄڻ
کان سواءِ ٻي ڪا واهه نظر نه ايندي اٿوَ! اسان مور آهيون،
رڃن ۽ سڃن ۾ به پنهنجي فڪر جي چمن سان
سورج-مکي پيدا ڪري ڇڏيندا آهيون. ان ڪري هن ڀيري
به اوهان اسان تي آزادين جا در بند ڪري ڇڏيا. اسان کي
ڪائنات جي رنگينين کان محروم ڪري ڇڏيو. پر اسان جيل
جي سنگين ديوارن کي به گلستان جو روپ ڏيئي ڇڏيو.

حج واري عيد کان هڪڙو ڏينهن اڳ ۾ رسول بخش
پليجي جي چٺي مون وٽ پهتي ته: "هن سال عيد لاءِ هيءَ
رٿ آهي ته سڀني وارڊن جي ماني گڏ ڪري ڪنهن هڪ
وارڊ ۾ کائجي، ۽ پوءِ سڀئي سياسي قيدي گڏجي ڪچهريءَ
جا ڪي پروگرام ترتيب ڏيون. مون اهڙيون چٺيون ساڳئي
وقت ابوبڪر زرداريءَ ۽ محمد خان سومري وارن کي به لکيون
آهن." مون پنهنجي پياري دوست حبيب الله ڪابوري، قمر ٻٽي،
سميع مگريي ۽ ساغر سميجي سان صلاح ڪري، پليجي صاحب
کي جواب لکيو ته "اسان مڪمل طور انهيءَ رٿ سان شامل
راءِ آهيون ۽ اسان جي خواهش آهي ته اها گڏجاڻي اوهان
جي عوامي وارڊ ۾ رکي وڃي." اڃا اهو جواب لکي واندو ٿي
مس ٿيو هوس ته جمعدار اچي ٻڌايو ته "ساغر سميجو آزاد ٿي
ويو آهي، ان ڪري جلدي سامان ٻڌي جيل مان ٻاهر نڪري."
ساغر جي آزاديءَ جي بي پناهه خوشي به ٿي ته ڏک به، ڇو

۽ اسان جي جيل جي ساٿين ۾ ساغر سٺو ڳائيندڙ هو، هن جي وجهڻ سان عيد جي محفل ۾ وڏي خامي پيجي وئي. ساغر ٿري لوڪ گيتن سان گڏ اياز جو اهو شعر خاص انداز ۾ ڳائيندو هو ته اسان تي هڪ خاص قسم جي ڪيفيت طاري ڪري ڇڏيندو هو:

عشق اسان وٽ آرائيندي جئين، آيو جهول پري،
ڪوئي ڪيئن ڪري!
نهنا نيڻ پرينءَ جا اٿين چڻ رڻ ۾ رات ٺري!........

ان پوئينءَ سٽ تي ته قتل جي ڪيس ۾ ملوث پوڙهو انجنيئر جبار پنجابي به مست ٿي ويندو هو، ۽ جڏهن ڪڏهن ساغر کي چوندو هو ته ”ساغر ڀائي! وه سنائو، جس ميں صحرا ميں رات پڙني ڪا ذڪر هي“. بهرحال ساغر ٽيرهن مهينا جيل ۾ رهڻ کان پوءِ آزاد ٿي ويو ۽ اسان عيد جي پروگرام کي ترتيب ڏيڻ ۾ مشغول ٿي وياسين.

عيد جي رات ڪيترين يادن، ڏکن ۽ وڇوڙن جي وهلورن ۾ گذرندي رهي. ڪڏهن پنل نيڻ ٿي ياد آيا ته ڪڏهن مرڪندڙ مهانڊا. ڪڏهن جران جسمن مان اڀرندڙ پگهر جي شيمپئن جهڙي خوشبوءِ جون يادگيريون ٿي آيون، جيڪي پير جي قلڙين وانگر دماغ جي سيج کي سرهو ڪنديون رهيون، ته ڪڏهن اڪيلائيءَ جا روچون سنڌ سنڌ کي ڏنگيندا رهيا. اها رات اسان ڪيئن ڪاٽي، ان جي خبر خادم لاکير ۽ اسماعيل اڏيجي کي ڪهڙي؟

”سڄڻ توکي خبر ڪهڙي ته منهنجي رات ڪيئن گذري!“

صبح جو وهنجي، ڪپڙا مٽائي عيدگاهه تي پهتاسين. اڳي هميشه اسان کي عيد عام قيدين سان پڙهڻ جي اجازت هوندي هئي، پر هن دفعي سياسي قيدين جي گهڻائيءَ سبب اسانکي عام قيدين کان ڌار عيد پڙهڻ جو حڪم ڏنو ويو، ۽ عيد نماز لاءِ اها جاءِ مقرر ٿي، جيڪا پهرين ”پنڊي سازش

ڪيس" جي قيدين تي مقدمي هلائڻ لاءِ ڪورٽ ٺاهي وئي هئي؛ جنهن ڪيس ۾ فوجين سان گڏ سيد سجاد ظهير، فيض احمد فيض ۽ ٻيا ڪميونسٽ هئا. انهيءَ عرصي دوران فيض جي لاثاني شاعري تخليق ٿي ۽ ڪئپٽن ظفر الله پوشنيءَ، پنهنجو مشهور ڪتاب "زندگي زندان دلي کا نام هے" لکيو، جنهن ۾ رحيم هنگوري جي حياتيءَ جو مختصر احوال ۽ سندس فرار جو پورو داستان بيان ڪيل آهي. مون کي خبر ناهي ته رحيم هنگورو ٻاهر ڏاڙهيءَ کي ميندي هڻندو هو يا نه، پر پوشنيءَ جي ڪتاب مان خبر پئي ٿي ته هن ڦاسي گهاٽ جي کوليءَ ۾ ڏاڙهيءَ کي ميندي هڻڻ شروع ڪئي هئي.

هيءَ اهائي ڪورٽ هئي، جتي ولي خان، عطاءُالله مينگل ۽ سندس ساٿين تي بغاوت جو مقدمو هلايو ويو هو ۽ هر شنوائيءَ تي ثبوت طور ايف. ايس. ايف (فيڊرل سڪيورٽي فورس) وارن جون ٽرڪون هٿيارن سان لڏجي، ميدان ۾ اچي بيهنديون هيون — ۽ شايد هيءَ اهوئي ميدان هجي؛ جتي منهنجي ديس جي عظيم ۽ لافاني انسان ۽ هن خطي ۾ انگريز سامراج خلاف پهرين عظيم الشان گوريلا جنگ جو آغاز ڪندڙ سورهي تي ڪيس هلائي، ڪيس ڦاسيءَ تي لٽڪايو ويو هو. جتي اڄ اسان عيد نماز پڙهي رهيا هئاسين، اتي شايد ڪڏهن هن ماتر ڀومي سنڌ جي نرن ۽ نارين، ڊاڪٽر چوئٿرام گدوانيءَ ۽ دادا جيرامداس جي اڳواڻيءَ ۾ هوليون ۽ ڏياريون ملهايون هجن. اڄ انهيءَ ميدان ۾ سنڌ ڌرتيءَ جا اهي انسان گڏ هئا، جن ڪڏهن به حسن ڪان سواءِ ڪنهن کي متو نه ٽيڪيو هوندو.

قرآن ۾ آهي ته "واتخذ وا من مقام ابراهيم مصلا" — انهيءَ آيت تي ڳالهائيندي مون هڪ پيرو چيو هو ته تاريخ ڪنهن جو به پورهيو نه وڃائيندي آهي. اڄ کان هزارين سال اڳ هڪ بيابان سرزمين ۾ ابراهيم عليه السلام کي حڪم ٿيو هو ته اتي خدا جي مخلوق جي آباديءَ ۽ آسائش لاءِ هڪ

گهر ٺهراءِ! اسلامي روايتن ۾ آهي ته ابراهيم؏ هڪڙيءَ جاءِ تي بيهي، ان گهر جي اڏاوت لاءِ اوساري ڪري رهيو هو ۽ سندس ساٿي پٽ اسماعيل؏ کيس پٿر کڻي ڏيندو پئي ويو. خدا کي ابراهيم؏ جي اها محنت ايڏي ته پسند آئي، جو ڪعبي ڏانهن ايندڙ هر انسان کي حڪم ڪيو ويو ته ”انهيءَ جاءِ تي سجدو ڪريو، جتي ابراهيم؏ پير رکيا هئا.“

مون تاريخ جي روشنيءَ ۾ ڏٺو ته عظيم انسان، محمد رسول الله (صلعم) به ابراهيم جي پيرن واريءَ جاءِ تي مٿو ٽيڪي رهيو آهي. مون ڏٺو ته آمريڪا ۾ سامراج جي وجود لاءِ ٻاهه جو مچ مچائيندڙ ريف جو مجاهد عبدالڪريم، ابراهيم جي پيرن واري جاءِ تي پنهنجو سر ٽيڪي رهيو آهي. مون ڏٺو ته انهيءَ جاءِ تي هندستان ۾ انگريزي سامراج خلاف آزاديءَ جو پهريون مجاهد شيخ الهند محمود الحسن ۽ حسين احمد مدني، پنهنجون پيشانيون رڳڙي رهيا آهن. مون ڏٺو ته فرينچ سامراج کي ٽوٽا ٽپائيندڙ بن باالله، پنهنجي ملڪ جي جنگ آزاديءَ جي فاتح جي صورت ۾، پنهنجو مٿو ابراهيم جي پيرن واري جاءِ تي جهڪايو؛ ۽ سامراج جي وجود خلاف اهرام مصر وانگر مضبوط ۽ بلند شخصيت، جمال ناصر به انهن قدمن تي پنهنجو ڪنڌ جهڪايو آهي، ايشيا ۽ آفريڪا جي انسانن جي آزاديءَ لاءِ سوچي رهيو آهي.

اسان به اڄ هن ميدان ۾ شايد انهن تاريخي قدمن تي مٿو نمائڻ لاءِ اچي گڏ ٿيا هئاسون، جن تاريخ جي اونداهي دور ۾ انهيءَ ميدان کي روشنيءَ جو مينار بڻائي ڇڏيو هو. مون چوڌاري ڏٺو، سنڌ جو سمورو دماغ ۽ سموري قوت، انهيءَ ميدان ۾ گڏ هئي؛ جنهن ۾ رسول بخش پليجي جهڙو ناستڪ جوڳي، عبدالواحد آريسر جهڙو صوفي لاڪوفي، حبيب الله ڪابوري جهڙو ديس جو دراوڙ، ۽ فاضل راهو، جيڪو پري کان ”هُن“ (Hun) قبيلن جو سردار لڳندو آهي؛ موجود هو.

اسين سيئي ڪورٽ جي ميدان ۾ جمع ھئاسين نماز پڙھڻ لاءِ نه، پر انهن عظيم انسانن جي قدمن جي نشانن تي سجدو ڪرڻ لاءِ، جيڪي هن ئي جيل ۾ پنهنجي عزم ۽ حوصلي جا قنديل روشن ڪري ويا ھئا. مون سوچيو، ڪاش! منهنجي حصي ۾ زمين جو اهو ٽڪرو اچي، جتي يا تہ سيد صبغت الله شاھ شهيد جي قدمن جا نشان هجن يا چيني سپا هيملاڻيءَ جي انهيءَ مقدس سئنبل جو پاڇولو پيو هجي، جيڪو سئنبل هن سنڌ حڪومت جي هوم سيڪريٽريءَ مسٽر گزدر کي ڏيکاريندي، چيو هو تہ: ”تون سنڌ جي هڪ با غيرت ۽ محب وطن نياڻيءَ کان معافي وٺرائڻ آيو آهين، تہ اي گذدر صاحب! ٻڌي ڇڏ، آءٌ تہ ڇا، پر انگريزن جي برپا ڪيل هن ٺوڊي حڪومت کان منهنجو هيءُ سُڪل سئنبل بہ معافي نہ گهرندو.“ انهيءَ تاريخي جملي کي ياد ڪندي، مرحوم محمد امين کوسو، هميشه سائين جي- ايم- سيد کي خط ۾ لکندو هو تہ ”قسم آهي مون کي چيني سپا هيملاڻيءَ جي سُڪل سئنبل جو، تہ منهنجي ڏهرڪيءَ جا واڻيا، اوهان جي نسلي مسلمانن کان وڌيڪ با اصول، امانت دار ۽ ديانتدار آهن.“

انهن سوچن ۾ مون نمازين جي مختصر ٽولي تي نظر وڌي تہ ان ۾ مون کي شاھ محمد شاھ نظر نہ آيو ۽ نہ وري ديدار بلوچ، سوچيم: شايد شاھ محمد شاھ کي تاريخ جي قافلي جي هنن عظيم انسانن جي قدمن تي سيس نمائڻ، هن مٽيءَ کي ماٿي لائڻ جي توفيق ناهي؛ ۽ ديدارُ، اڃا بستري ۾ سُتو، مياڻيءَ ۽ دٻي جي ميدان مان چلگرين جي پاڃ کي داد ڏيندو هوندو. پر ڪاش! ڪيس ڪجهہ سويل پيري سار ٽئي ها تہ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڏامر وارن رستن کي اڌ رات جو سجدا ڪندڙ ديدار بلوچ جي پيشاني، هنن تاريخي قدمن تي سجدا ڪري پنهنجي لاءِ ابدي روشني حاصل ڪري ها.

آءٌ انهن ئي سوچن ۾ گم هئس، تہ نہ معلوم ڪهڙي

وقت مولوي صاحب نماز ختم ڪري دعا گهري رهيو هو. عين ان وقت جڏهن مولوي صاحب چيو ته "يا خدا! ابوبڪر جي صدقي هن ملڪ ۾ اسلامي نظام نافذ ڪر!"، ته ابوبڪر زرداري عيدگاهه ۾ داخل ٿيو، ۽ اسان جيءَ جماعت ۾ ويٺل هڪ شيعي، ابوبڪر جو نالو ٻڌندي چيو: "..........لعنت بيشمار!" اهي لفظ ٻڌي، ابوبڪر زرداريءَ جي مُنهن جو رنگ ئي لهي ويو، ڇو ته هن سمجهيو ته اهو لعنت جو وسڪارو مٿس ٿيو آهي. اهو انڪري، جو ڪيس اهڙو تلخ تجربو هڪ ڀيرو اڳي به ٿي چڪو هو. ٿيو هيئن جو هُو نواب شاهه طرف پنهنجي ڪن مائٽن وٽ مهمان ٿي ويو، جيڪي رنيهن آهرين سڀ شيعا هئا. جڏهن هن ٺئين آيل پڙهيل لکيل زردايءَ سان ڪچهري ڪرڻ زردارين جو راڄ اچي گڏ ٿيو، ان وقت خوش خير عافيت کان پوءِ زردارين پڇيو ته "پنهنجي هن ياءُ جو نالو ڇا آهي؟" ته هڪڙي ڄڻي ڪين ٻڌايو ته "هيءُ پنهنجو ياءُ مائيهو ته پلو آهي، پر اُهو سندس نالو زبان تي آڻڻ نٿو چاهيان." نيٺ گهڻي اصرار ۽ زور کان پوءِ مهمان بابت ٻڌايائين ته "پنهنجي ياءُ جو نالو ابوبڪر آهي." پوءِ ته سائين پوريءَ ڪچهريءَ مان لعنت لعنت جا نعرا بلند ٿيڻ لڳا. هلندي هلندي اها ڳالهه وڃي اندر ويڙهن ۾ پهتي. اتي مايون ۽ ٻار به لعنت لعنت جي ورد وظيفي ۾ مصروف ٿي ويا. ماحول ۾ لعنت جي گونجار اهڙي پيدا ٿي، جهڙي مولانا مشوريءَ جي اچڻ تي ذڪر جي تنوار شروع ٿي ويندي آهي. بهرحال ابوبڪر کي اها مهماني ڏاڍي مهانگي پئي هئي، ۽ ساڳيءَ طرح اڄ عيدگاهه ۾ سندس استقبال به شاندار ٿيو هو.

انهيءَ سڄيءَ ماجرا مان واندي ٿيڻ کان پوءِ سوال پيدا ٿيو ته هاڻي ڪٿي هلجي. جيتوڻيڪ بن پهرن جي ماني‌ءَ جو انتظام پليجي واري عوامي وارڊ ۾ ٿيل هو، پر مانيءَ ۾ اڃا دير هئي. ان ڪري سڄيءَ سنگت جي صلاح بيٺي ته اي

ڪلاس واري وارڊ ۾ هلجي، جتي لياقت جتوئي، قربان شاهه، ديدار بلوچ ۽ شاهه محمد شاهه ترسيل هئا. مون کي معلوم نه آهي ته دوست رسول بخش پليجي، مون جهڙي مسڪين جي وارڊ کي ڇڏي، وڏيرا شاهيءَ جي اي ڪلاس کي ڪچهريءَ لاءِ منتخب ڪيئن ڪيو؟ ان باري ۾ مائٽو ۽ لي دوئان جي ڪا تحريري حڪمت عملي، منهنجيءَ نظر مان نه گذري آهي.

پوءِ به اسان کي پليجي جي رت کي عملي جامو پارائڻو پيو، جو ته سندس چوڻ آهي ته سنڌ صدين کان د لوراءِ جي نگري، ان ڪري پڻ رهي آهي، جو سنڌي عوامُ، پليجي يا سنلس وڏن جي حڪمت عمليءَ ڏانهن گهٽ ڌيان پڻ ڏنو آهي، جيتوڻيڪ سندس وڏن ۾ اهڙا "محب وطن" به گذريا آهن، جن مغلن وٽ د لاليون ڪري سنڌين جي قبيلن جا قبيلا پڻ کهايا آهن. مثلن: مغلن جي ابتدائي دور ۾ بابو پليجي؛ ڏوڪي سان ٻيرن جي قبيلي کي پاڻ وٽ ترسائي، راتو واهه وڃي مغلن کي ڄاڻ ڪئي ۽ مغلن جو ڪٽڪُ پنيرڪي جو اچي ٻيرن تي ڪڙڪيو. آسر ويل ٻيرن جون اڪيون اجا گهريءَ گهر ۾ هيون، ته مغلن ٻيرن جو جڙ ٻچو ناس ڪري ڇڏيو. ٻيرن جو ٻلاند وري شورن ۽ د لن، پليجن کان ڪيو. اڳتي هلي مغلن جي دور زوال وقت ميان نور محمد پليجي، مغلن سان گڏجي، سنڌ جي لافاني ۽ لاثاني انسانُ، شاهه عنايت الله صوفيءَ جهوڪ واري سان جيڪي پال پلايا، ان جي شاهدي اڄ به جهوڪ جي مٽي ڏيندي، جنهن کي جيڪڏهن نپوڙيو وڃي ته ان مان هن وقت به ڪربلا جي سرزمين کان وڌيڪ شهيدن جو خونُ اَپڙڪا ڏيئي ٻاهر نڪرندو؛ ۽ سڄيءَ سنڌ ۾ ڪيئي مشعلون جلي پونديون؛ جن جي چوٽين تي تيل بدران رت مليل هوندو. پليجو ذاتي طرح منهنجو دوست آهي، ڪچهريءَ جو ڪوڏيو ۽ مجلس جو مور، پر الاجي ڇو ڪيس ڏسي، جوش مليح آباديءَ جو هيءُ شعر ياد اچي ويندو آهي ته:

تو اور ابن مريم کا پيرو؟
تيري کهنيون سهي ٽپکتا هي لهو،
اشرار کو زيبا نهين يه شورشين،
کل يزيد و شمر ٿي آج بنتي هين حسين!

اهو سڀڪجهه سوچيندي، اسان اي ڪلاس وارڊ ۾ پهچي وياسين، جتي سڀ کان پهرين شاهه محمد شاهه، پنهنجي مخصوص انداز سان کلندي، اچي مون کي ڀاڪر پاتو ۽ شاديءَ جي مبارڪ ڏنائين؛ جيتوڻيڪ منهنجي شاديءَ کي ڏيڍ سال ٿي چڪو هو.

ڪجهه دير اوپاريون لهواريون ڪرڻ کان پوءِ پليجي چيو ته ”اسان خوشنصيب آهيون، جو هيترا گڏ ٿيا آهيون ۽ اها وڌيڪ خوشنصيبي آهي، جو آريسر جهڙو داناءُ ۽ دانشور اسان ۾ موجود آهي. ڇو نه هن موقعي جو فائدو وٺي، ڪانئس ڪجهه ٻڌون ۽ ملڪي حالات تي سندس قيمتي خيال معلوم ڪريون.“ پليجي جي انهيءَ چوڻ تي عرض ڪيم ته: ”سائين! وڏن هوندي ننڍن تي ميار ناهي، بهتر آهي ته توهان ئي ڪجهه ٻڌايو؛ ۽ منهنجو خيال آهي ته انهيءَ ڳالهه چورڻ مان توهان جو مقصد ئي اهو هوندو ته محفل ۾ موجود ماڻهو توهان کان ڪجهه ٻڌڻ جي فرمائش ڪن!“ منهنجي انهيءَ چوڻ تي محفل ۾ ٽهڪڙو مچي ويو. گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ طئي ٿيو ته پهرين راڳ جي محفل هلي ۽ ان کان پوءِ اي ڪلاس جي ڊائننگ هال ۾ ملڪي سياست تي ويچار ـ ڌارئون ظاهر ڪجن. انهيءَ فيصلي ٿيڻ کان پوءِ مٺي مهيريءَ کي عرض ڪيو ويو ته ڪو شعر ٻڌائي. مٺي مهيريءَ شعر شروع ڪيو: ”لاڙڪاڻو ٿيو ويڳاڻو!“ شعر پڻ ٺهي صاحب تي ٺهيل هو، پر تخيل تمام محدود هو. پڻ پنهنجي خامين ۽ خوبين سميت اهڙو ماڻهو نه هو، جنهن جي موت تي صرف لاڙڪاڻو ويڳاڻو ٿيو هجي. ٻي هن جي غليظ زندگيءَ جي پيٺ ۾ سندس موت

ايڏو ته عظيم هو، جو اُن تي نه صرف لاڙڪاڻو ويڳاڻو ٿيو هو، پر بنڊاپيسٽ جي گودين جو ذرو ذرو ويڳاڻو ٿي ويو هو. اجنتا ۽ ايلورا جي غارن ۾ فنڪارن جي شهپارن جي اکين ۾ ڳوڙها ۽ جسم ۾ لرزش پيدا ٿي ويئي هئي. مدغاسڪر جا پنجاهه هزار شهيد ۽ الجزائر جا ڏهه لک شهيدانِ وطن به پنهنجين قبرن ۾ بازوڪا تلاش ڪرڻ لڳا هوندا؛ ۽ ڀڳت سنگهه جي سماڌيءَ ۾ زلزلو اچي ويو هوندو ته: ”منهنجي پنجاب ۾ مون کان پوءِ به ائين ٿي ٿي رهيو آهي، جيئن مون کان اڳ ۾ ٿيندو رهندو هو.“ مون کي يقين آهي ته ان ڏينهن رڳو لاڙڪاڻو ويڳاڻو نه ٿيو هوندو، پر امرتا پريتم جي سيني گيتن ۽ راجندر سنگهه بيديءَ جي سمورين تخليقن خوني ڪفن پاتو هوندو.

پر انهيءَ محدود خيال تي به اسان جي محفل ۾ ويٺل ڪنهن همراهه، غالبن حبيب الله ناريجي يا ديدار بلوچ، ڀٽي تي مرثيو پڙهڻ ڪري، منهي مهيريءَ کي چيو ته ”لعنت هجيئي!“ اهي لفظ جيتوڻيڪ پيپلز پارٽيءَ جي دوستن لاءِ نهايت اُگرا هئا، پر پيپلز پارٽيءَ وارا پنهنجي روايتي بزدليءَ يا روايتي رواداريءَ جي ڪري، ڀٽي جي موت تي ٿي ماٺ ڪري ويٺا هئا، سي اهڙي ڪنهن ڳُتي لفظ تي ڪٿي ٿا ڪُڇن! اُن جي باوجود ڪن چهرن تي ناگواريءَ جا تاثرات ايري آيا، جن ۾ منهنجو پيارو يار، علي ڏنو شاهه سر فهرست هو. پر پوءِ پنهنجي ساٿين جو رويو ڏسي، ماٺ ڪري ويهي رهيو.

ان کان پوءِ سميع مگريي، استاد بخاريءَ جي مشهور لولي ٻڌائي. ڪن ماڻهن کي سميع جو آواز ۽ ڳائڻ جو انداز نه ڪونه وڻيو، پر سندس زخمي سرڪ ۽ ابدي اڇايل اکين جي اداسائيءَ، محمد خان سومري پارن اهلِ دل ماڻهن تي ڪيفيت ۽ وجد طاري ڪري وڌو. ڳائڻ وڄائڻ جي محفل ۾ هاڻي لاڙ جو اٿنڪ، اردو ۽ پورهيتن جو پرين شير خان لند ڳائي رهيو هو:

نہ تڙ تي تماچي، نہ گندريءَ گذارا،
آسارا آسارا، ڪينجهر جا ڪنارا.

جڏهن هن مصرع تي پهتو:

اڃا رڃ مان رڻ، اڃي تي، اڃي ٿي،
متان ائين سمجهين، مٽا مور سارا.

تہ شير خان جي پرخلوص شخصيت، پرسوز آواز ۽ اياز جي شعر کي ٻڌندي، منهنجي اکين جون ڪنڊون آليون ٿي ويون. مون چوڌاري ڏٺو، آهي مور ڳولڻ لاءِ نهار دوڙايم، جيڪي اڃا سارا مٺا نہ هئا. منهنجي نظر صرف حبيب الله ڪابوري ۽ شير خان تي اچي بيهي رهي. جيتوڻيڪ رنگ برنگي لباسن ۽ وڏن قدن وارن جي ڪوٽ ڪانہ هئي، پر سيني جو اندر مون کي ائين ڪوڪلو نظر آيو، جيئن ڪاٺ ـ ڪُتي جو ٽڪيل ڪنهن وڏي آسري لئي جو ٽُڙ.

هاڻي وارو هو غازي صلاح الدين جو، جنهن کي رحمت الله هيسباڻي ڳچيءَ ۾ پاڪر وجهيو ويٺو هو. غازيءَ، اياز جو هيءُ شعر ٻڌايو:

رات آئي وئي، تون نہ آئين ڪهي،
ماڪ ۾ مينڌرا، ڪاڪ رُنندي رهي.

جڏهن هن شعر تي پهتو:

مينهن موتي ويا، ڏينهن ايري لٿا،
تون نہ آئي پرين، رهڻ لڳي تي وهي؛

تہ، نہ معلوم ڇو آءٌ شعر جي لفظن جي جادوءَ ۾ منڌ جي ويس. جيتوڻيڪ اياز جو وجود، ان دور ۾ سنڌ جي باشعور ماڻهن وٽ ڏڪار ۽ نفرت جي مجسم جي حيثيت اختيار ڪري ويو هو، پر پوءِ بہ سندس شاعري اڃا ٻهارن جا ڳاڙها ڳپ هئي؛ رڻ ۾ پوڪيل رابيل جي سرهاڻ هئي؛ ۽ سندس لفظ اونداهين ۾ ڏيئڙا ڏيئڙا هئا.

شاعريءَ جي ان محفل کان پوءِ ڊائننگ هال ۾ تقريرن

جو سلسلو شروع ٿيو، ۽ پليجي صاحب جي تجويز تي اسٽيج سيڪريٽريءَ جا فرائض ابوبڪر زرداريءَ سنڀاليا. انهيءَ نشست ۾ حبيب الله ناريجي، شير خان لنڊ، قاسم پتر، قربان علي شاهه، محمد خان سومري، قاضي محمد بخش ڌامراهه، مون ۽ رسول بخش پليجي تقريرون ڪيون. اسان جو پيارو دوست اعجاز خواجو به هن محفل ۾ موجود هو، پر تقرين ۾ حصو ڪونه ورتائين، اعجاز خواجي جيل ۾، لکڻ به شروع ڪيو هو، سندس لکڻيون ڏاڍيون پر اثر هيون. سڀني مختصر تقريرون ڪيون. مون پنهنجيءَ تقرير ۾ صرف اهو چيو ته سنڌي انتهائي تيزيءَ سان ٿورائيءَ ۾ تبديل ٿيندا پيا وڃن، ان ڪري انهيءَ مسئلي کي منهن ڏيڻ لاءِ سنڌ پيپلز پارٽيءَ سميت سڀني پارٽين کي گڏجي منهن ڏيڻ گهرجي. قربان علي شاهه پنهنجي پارليامينٽري انداز ۾ ملڪ جو بهترين عالمانه جائزو پيش ڪيو. ڪانئس پوءِ حبيب الله ناريجي پنهنجي مخصوص انداز ۾ تقرير ڪري، سڀني کي ذري گهٽ چيڙائي ڇڏيو. آخر ۾ پليجي صاحب ڏيڍ ڪلاڪ تائين پنهنجي وڪيلاڻي لفظي جادوگريءَ ذريعي سڀني سنڌي جماعتن کي لتاڙيو ۽ خاص ڪري سائين جي. ايم. سيد تي سخت تنقيد ڪئي ته ”هو ۲۳ سالن جي ضدي سياست ذريعي ڪجهه حاصل ڪري نه سگهيو آهي. انهيءَ سياست جو آءٌ به ڪافي وقت تائين شڪار رهيس. پر اڄ جيڪڏهن مون کان پڇيو وڃي ته آيا سنڌي اڪيلا موجوده نظام مان جان ڇڏائي سگهن ٿا، ته منهنجو جواب آهي ”نه“! جيڪڏهن پڇيو وڃي ته بلوچ ۽ سنڌي گڏجي جان ڇڏائي سگهن ٿا، ان وقت به منهنجو جواب هوندو ”نه!“ جيڪڏهن پڇيو وڃي ته سنڌي، بلوچ ۽ پٺاڻ گڏجي، هن نظام جو خاتمو ڪري سگهندا، ته آءٌ جواب ڏيندس ”هرگز نه!“ ها، جيڪڏهن پنجاب جو مظلوم عوام، اسان ٽنهي ڌرين سان ساٿ ڏيندو ته يقيني طور هن نظام جو خاتمو آڻي سگهجي ٿو. اهوئي سبب آهي جو مون پنجاب

جي مظلوم طبقن سان اتحاد ڪيو آهي ۽ اهائي صحيح حڪمت عملي آهي. آخر سيد، سنڌ جي عوام تي قومي (يعني ملڪگير) سياست ڇو حرام ڪئي آهي؟ اسان پنهنجيءَ هوشياري ۽ ڏاهپ سان حرام ۽ حلال سياست جا سنڌا ٽوڙيا آهن. اسان کي اهو ڊپ ڏنو ويو ته جي ڪڏهن طبقاتي جدوجهد شروع ڪئي وئي ته خانہ جنگي ٿي پوندي. اهو بلڪل غلط آهي آهي: ڇو ته هن دور ۾ قومي ۽ طبقاتي جنگ جو امام ويٽنام آهي، جتي هڪ ئي وقت قومي ۽ طبقاتي ويڙهہ وڙهي ويئي، پر اتي ڪابہ خانہ جنگي ڪانہ ٿي: ۽ اڄ ويٽنام، آزاديءَ جي شاندار سوڀ جو امام آهي.“

پليجي جي انهيءَ تقرير کان پوءِ پهرين محفل ختم ٿي ۽ اسان جو قافلو اسپيشل وارڊ ۾ ماني کائڻ لاءِ روانو ٿيو. واٽ ۾ ويندي مون چيو ته ”اها ابوبڪر زرداريءَ جي حرام پائي آهي، جنهن چائي واٽي پليجي کي آخر ۾ وارو ڏنو جيئن هُو اسان سڀني کي لتاڙي ۽ اسان کيس ڪوبہ جواب ڏئي نہ سگهون.“ منهنجيءَ ان ڳالهہ جي تائيد قاسم پتر، شير خان لنڊ، اعجاز خواجي ۽ اسماعيل سوهي ڪئي. نيٺ فيصلو ٿيو تہ مانيءَ کان پوءِ ٻي نشست آريسر وارن جي وارڊ ۾ ٿيندي، جتي پليجي جي تنقيد هيٺ آيل دوستن کي جواب جو موقعو ڏنو ويندو ۽ پليجي جي آخر جي بدران وچ ۾ ڳالهائڻ جو موقعو ڏنو ويندو. اهو فيصلو ڪري هرڪو ٽولو پنهنجي پنهنجي وارڊ ڏانهن روانو ٿيو.

شام جا ٿي ٿيا، اسان جي وارڊ جو ڊائننگ هال سينگارجي ويو. هتي مون کي اهو تسليم ڪرڻ ۾ ڪوبہ شرم محسوس نہ ٿو ٿئي ته وارڊ جي اندروني انتظام ۾ منهنجو ڪوبہ هٿ نہ هو. اها ساري محنت قمر پٽيءَ، پين قيدين کان ڪرائي هئي. قمر پٽي ڪنهن وقت اڳي بہ مون سان گڏ سنڌ جي هڪ سخت ترين جيل ۾ انتهائي بيمار رهندو هو، جتي مون

سندس ماءُ بنجي خدمت ڪئي هئي ۽ رسول بخش پليجي ۽ مولا بخش لغاريءَ نرسن جا فرائض پورا پئي ڪيا. پر اڳتي هلي اهو قمر پئي، اقتدار ۽ شهرت جي شوقينن جي پڙڪائڻ تي منهنجي خلاف تي بيٺو ۽ اجا تائين آهي. ساغر سميجي ان جو تجزيو اهو ڪيو هو ته ”تون (آريسر) ٽريو آهين، ان ڪري توکي حقارت جي نظر سان ڏٺو وڃي ٿو.“ ساغر کي چيو هئم ته: ”مارئيءَ جي ڪردار ۾ لطيف اسان جو منهن مٿانهون ڪري ويو آهي، ٻيءَ صورت ۾ ڀوري ناري ۽ نئين ڪوٽ ڪسان اڳتي وارا ماڻهو، اسان کي ائين ڪائي وڃن ها، جيئن پنجابي، سنڌي ڪمند جو نهيل ڳڙ ڪائي ويندا آهن.“

وڏي ڊائننگ هال ۾ هنڌ بسترا وڇائجي ويا. وهاڻا لڳي ويا، راڌون ٻريون، سئي گئس جي چلهن تي مختلف شيون تيار ٿيڻ لڳيون ۽ غازي بورچي ڪم کي جنبي ويو. هوڏانهن تقريرن جو سلسلو شروع ٿيو ۽ سڀ کان اول ٽائيم ڏنو ويو جناب قاسم پتر کي. قاضي محمد بخش ڏامراهه چوندو آهي ته لاڙ جي جنهن به ماڻهوءَ کي چيو ويندو آهي ته ”تقرير ڪر“، ته اهو لازمي طرح هيءُ بيت پڙهندو ته:

> ڪپر! گاروڙين سين، وڏو وڙءِ وير،
> نانگ! نه وينديون نڪري، تو ڏر مٿي پير،
> هي تنين جو ڍير، جن جهونا ڳڙهه جلائيو!
> (شاهه)

قاضي چوندو آهي ته اهو بيت ٻڌڻ کان پوءِ آءٌ سمجهندو آهيان ته لطيف سوريءَ زندگيءَ ۾ اهو هڪڙو ئي بيت چيو هو، سو به آخري وقت تي لاڙ جي ماڻهن جي ڪن ۾ چئي ويو هوندو. باقي ٽرين لاءِ هيڏي ”مارئي“ ڳاڏي چڏي اٿس، پر حرام ڪو ٽري، تقرير ۾ شاهه جو بيت پڙهي. خبر ناهي شاهه کي پڙهڻ ٻاراتو سمجهن ٿا يا ڏڪار جي علامت! خير.

پتر انهن ماڻهن مان نه آهي، جيڪي ”ڪيرا! ڪاروڙين سين“ واري بيت کان تقرير شروع ڪندا هجن. هو هڪ سٺي مارڪسواديءَ وانگر مرڪندو به رهندو آهي ۽ ڳالهائيندو به ويندو آهي. پنهنجي مخصوص انداز ۾ هن جي تنقيد جو نشانو خاص طور پليجو بنيل هو. مون ڏٺو پئي ته پتر جي گفتگوءَ هلندي، پليجو اُٿين وٺ ۽ ور وڪڙ کائي رهيو هو، جيئن ڏکيل نانگ ور وڪڙ کائيندو آهي. پتر جو سمورو زور انهيءَ ڳالهه تي هو ته ”سنڌي ماڻهن کي پاڻ ۾ ذهن گهرجي.“ پتر کان پوءِ قاضي ڏاهراڻي، پنهنجي مخصوص اسٽائيل ۾ ”جيئي سنڌ“ وارن تي چوٽ چنبڙ شروع ڪيا. مون کي علي ڏني شاهه ڪن ۾ چيو ته ”اسان پ پ وارا جهڙو ڪيپ کٿي آيا آهيون. رهيل صرف توهان (جيئي سنڌ وارا) آهيو، جن تي چوٽ چنبڙ فرض، واجب ۽ سنت سڀڪجهه آهي.“ ڪيس ورائي ڏنم ته پاڙيو مڙس پنهنجيءَ زال سان پڇي نه سگهندو آهي ته پاڙي جي رن زال کي گاريون ڏيندو آهي، سو تنهنجيءَ پارٽيءَ وارن جو حال به اهوئي آهي.“

قاضي صاحب کان پوءِ شير خان لنڊ، فاضل راهوءَ ۽ اسلم پرويز به تقريرون ڪيون. نيٺ وارو آيو شاهه محمد شاهه جو، جنهن تقرير ۾ اجائي ڊيگهه به ڪئي پئي ته چڪر به لڳايائين پئي. سندس تقرير هلندي، مون کانئس پڇيو ته ”تو وٽ مسئلي جو حل ڇا آهي؟ سو ٻڌاءِ! اسان کي خبر آهي ته بنگالي هڪ هزار ميل پري هئا، پر جپاني ويتنام سان گڏ وينا هئا. ان ڪري، اهي پراڻيون ڳالهيون ۽ بار بار ٻڌل بنگال جون سرگذشتون نه ٻڌايو، مسئلي جو حل ٻڌايو.“ ان تي هڪدم ورائيائين ته ”بزنجي صاحب جي قيادت ۾ سنڌي بلوچ اتحاد!“

خير، شاهه صاحب جو وارو پورو ٿيو ۽ ڪنهن وقت عوامي تحريڪ جي ”شينهن مقرر“ جي نالي سان مشهور اسماعيل سوهو اٿيو. حقيقت ۾ اسماعيل تقرير نه ڪندو آهي،

پر اعلانِ جنگ پيو ڪندو آهي. پر هن ڀيري پنهنجي روايتي تقرير بازيءَ کان هٽي، شاهه محمد شاهه جا چوڏا لاهڻ لڳو ته: ”توهان پ.اين.پ جو نائب صدر آهين، اسٽيج تي نچين ٽپين ٿو. بنگال بنگال ۽ بروچ بروچ جي رٽ لايو ويٺو آهين؟ دنيا جي ڪنهن بي تاريخ يا تحريڪ تي پڙهيو اٿئي يا نه؟ هڪڙي ڳالهه ياد رکو، اسان جو سنڌ ۾ ايمان آهي. اسان سنڌ جي مفادن خاطر پنجابي، پٺاڻ ته ٺهيو، پر آمريڪي سرڪار سان به ڳالهائڻ ۽ گفتگو ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. پر ان لاءِ شرط آهي ته اسان ڪنهن واضح مقصد ۽ نظريي تحت ڪنهن سان اتحاد ڪريون، محض بروچ وڏيرن يا پنجابي چوڌرين جا پڇ-لٽڪائو نه ٿيون. هيءَ حيرت انگيز ڳالهه آهي ته اسان جي ترقي پسند دوستن وٽ سيٺ دائود پٺاڻ ۽ يوسف مستي خان ته انقلابي آهن، پر قربان علي شاهه ۽ علي ڏنو شاهه انقلابي ناهن، جو ته اهي بنگلن کي ڇڏي، اسان سان گڏ جيل ۾ ويٺا آهن.“

انهن تقريرن هلندي، وچ ۾ مداخلتون به ٿينديون رهيون، ڪاوڙون به چنڊ جنديون رهيون. مثلن: حيرت جهڙي ڳالهه آهي ته پٿر جي تقرير ۾ پليجي بار بار مداخلت ڪئي. شاهه جي تقرير ۾ هڪ ڀيرو مون مداخلت ڪئي ۽ شير خان جي تقرير ۾ پليجي صاحب جي گروپ وارن مداخلت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. قاضي محمد بخش ڌامراهه جي تقرير ۾ حبيب الله ناريجي بار بار اڻ نکي طريقي سان مداخلت ڪئي ۽ اهڙو ڪنو ڳالهايائين جو منهنجا ۽ ڪاڇوري جا ڪنڌ شرم ۾ جهڪي ويا. جيتوڻيڪ اسان ڪيس روڪڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر هن هڪ ڀيرو ڳالهائڻ شروع ڪيو ته جڻ ٽيپ رڪارڊر چالو ٿيو، جنهن کي نه پاڻ سمجهندو آهي ۽ نه وري ٻيا. حقيقت ۾ ڪي ماڻهو بيفائدي گهڻي ڳالهائڻ کي قابليت جو معراج سمجهندا آهن.

عالمي تاريخ ۾ ڪي شخصيتون حيرت انگيز گذريون آهن، جن کي ڳالهائڻ تي قهر جي قدرت حاصل هوندي هئي.

ڏنڊ ڪٽائن ۾ پڙهيو اٿون ته موهن جي دور جا دراوڙ عالم، پنهنجن لفظن جي زور تي دريائن جا رخ موڙي ڇڏيندا هئا. هندستان جي اڳوڻي پرڏيهي وزير سردار سورن سنگهه لاءِ مشهور آهي ته هو هڪ ئي نشست ۾ ڪرسيءَ تي ويٺي ويٺي بغير ڪنهن ٿڪاوٽ جي ست ڪلاڪ ڪنهن به عالمي مسئلي تي مسلسل ڳالهائي ويندو آهي. فيڊل ڪاسترو لاءِ مشهور آهي ته سندس تقرير ڏهه ڏهه ڪلاڪ هلندي آهي. انهيءَ وچ ۾ جلسي گاهه جا ماڻهو پنهنجي محبوبائن سان گڏ ساموندي ڪنارن جو سير ڪري، وري اچي فيڊل ڪاسترو جي فن خطابت مان لذت ياب ٿيندا آهن. موجوده مصري صدر انور سادات لاءِ مفتي محمود ٻڌايو ته بيٺي بيٺي ۹ ڪلاڪ بهترين عربي خطابت جا آبشار وهائيندو رهندو آهي. مفتي صاحب چيو ته آءٌ ويهي ويهي ٿڪجي پيس، پر انور سادات تقرير ڪندي ڪونه ٿڪو. اسان جي برصغير جو سيد عطاءالله شاهه بخاري روزانو اٺ ڪلاڪ رات جو خطاب ڪندو هو ۽ پنهنجي جادو بيانيءَ سان ستارن کي مُنجهي ڇڏيندو هو. پتو، مجيب ۽ هٽلر به طويل تقرير ڪندڙ ليڊرن مان هئا. پر انهن جي تقريرن ۾ ڪنهن نه ڪنهن قسم جو مواد ضرور هوندو هو. هٽلر چوندو هو ته ڇهون کي منهنجي پنهنجي تقرير جي هڪ هڪ پڙا ايڏو نشو ڏيندي آهي، جو شيمپئن جي بوتل به ايڏو نشو ڪنهن تي طاري ڪري نه ٿي سگهي. قديم يونان، روم ۽ عرب ۾ خطابت کي هڪ اعليٰ ۽ معزز مقام حاصل هو. قديم رومين جي طرز تي هٽلر به ڊرامائي انداز جون طويل تقريرون ڪندو هو ۽ تقريرن کان اڳ آدم قد آئيني جي سامهون بيهي مشق به ڪندو هو. اقوام متحده جي اداري ۾ طويل ترين تقرير پاڪستاني مندوب، سر ظفر الله ڪئي هئي. انهن سيني تقريرن ۾ ڪنهن حد تائين مواد موجود هوندو هو، پر حبيب الله ڳالهائڻ شروع ٿيو ته الله ڏئي ۽ بندو ـهي. نـه مواد، نه لفظن جـي خوبصورتي. خير

جيئن تيئن ڪري هن کي ماٺ ڪرايو ويو ۽ هاڻي مون کي خيالن ظاهر ڪرڻ لاءِ چيو ويو. مون چيو:

”جيل جا ساٿيو! گذريل نون سالن کان اسين گاهي ماهي جيلن عيدن سان آباد ڪندا رهيا آهيون. جڏهن به ڪنهن هڪ جيل ۾ گهڻ جيترا ساٿي گڏ ٿيندا آهيون، تڏهن منهنجي پياري دوست پليجي کي پنهنجي خطابت جا جوهر ڏيکارڻ لاءِ گهڙيون گڏجاڻيون ضرور ڪرڻيون پونديون آهن. آءٌ پنهنجيءَ فطري رواداريءَ ڪري هنن گڏجاڻين ۾ محض تفريح لاءِ شريڪ ٿيندو آهيان، نه ته گذريل نون سالن جو تجربو مون کي ٻڌائي ٿو ته جيل جون تجويزون، رٿون، منصوبا ۽ پڙنناما، آزاد ٿيڻ وقت اسان جيل ۾ ائين ڇڏي ويندا آهيون، جيئن ڪو قيدي آزاد ٿيڻ وقت جيل جا ڪپڙا گودام ۾ جمع ڪرائيندو آهي. ٻاهر نڪرڻ کان پوءِ اسان وري هڪٻئي لاءِ يونيٽا ۽ ايف. اين. ايل. اي بڻجي وڃندا آهيون. جيستوڻيڪ منهنجي به خواهش هئي ته آءٌ هنن ساٿين جي موجودگيءَ ۾ پنهنجي لفاظيءَ سان ٽڙ ٻڙ کي ٻاهه لڳايان، ڇو ته منهنجي سامهون تقرير ڪرڻ وقت لفظ ائين پيدا ٿيندا آهن، جيئن مينهن وسڻ کان پوءِ ٿر جي ٿڌيءَ واريءَ تي ڏيڍ جا ڪلا ۽ منهنجي اوائلي ذهني تربيت، اهڙن انسانن جي فڪري چانوري ۾ ٿي آهي، جيڪي پنهنجي خوبصورت لفظن سان انساني ذهنن جو ائين شڪار ڪندا هئا، جيئن قلوپطرا نگاهن سان شهزادن جو شڪار ڪندي هئي. اهي انسان جڏهن ڳالهائيندا هئا ته سندن لفظن جي قوت هماليا کي پگهاري ڇڏيندي هئي. جڏهن تقرير ڪندا هئا ته سندن لفظن جي سونهن کي جهولين ۾ ڀرڻ لاءِ فضائن مان ستارا لهي ايندا هئا ۽ سندن تقريرن جي نغمگيءَ تي تاج محل جا منارا جهوڪي ايندا هئا ۽ لال قلعي جون شاندار فصيلون سندن تقريرن جي عظمت جي محرابن ۾ سجدا ڪنديون هيون. پر هتي آءٌ پنهنجن لفظن جي ذريعي

توهان جي ذهن جو شڪار نہ ڪندس، چو تہ توهان جا ذهن اڳيئي زخمي آهن ۽ توهان جي اکين جي پنبڻين تي ڳوڙها اٿين منتظر آهن، جيئن مسافريءَ تان موٽندڙ وڻجارو، گهر جي در کلڻ جو منتظر هجي. ان ڪري آءٌ صرف چند ڳالهيون اوهان کي ٻڌائڻ چاهيان ٿو ۽ اوهان کي انهن تي ويچارڻ جي دعوت ڏيان ٿو:

(١) "آيا، اوهان سنڌ کي تاريخي، جاگرافيائي، اقتصادي ۽ ثقافتي طرح هڪ ملڪ تسليم ڪريو ٿا، يا جهڙيءَ طرح انگريزن ان جي ملڪي حيثيت ختم ڪري، هڪ ننڍڙي صوبي جو درجو ڏنو آهي، تنهن کي اوهان حقيقت پسند سياستدان جي حيثيت ۾ قبول ڪري ورتو آهي. آزاديءَ جي تحريڪ جي تاريخي لغت ۾ هر انهيءَ حقيقت پسند سياستدان کي بزدل ۽ مڃو سڏيندو آهي، جيڪو پنهنجي ديس جي خصوصيتن تان ذهني طرح دست بردار ٿي ويندو آهي.

(٢) "جيڪڏهن توهان جي نظرن ۾ سنڌ ملڪ آهي تہ آيا اهو آزاد آهي يا غلام؟ منهنجو خيال آهي تہ آءٌ هتي ٿوري غلاميءَ جي وضاحت ڪريان. ڪو فرد غلام ان وقت ٿيندو آهي، جڏهن هن جي انساني حيثيت تبديل ٿي ڪري وڪري جي جنس ٿي ويندي آهي ۽ هن جي وڪري تي واڪ لڳندا آهن. ڪا قوم غلام ان وقت ٿيندي آهي، جڏهن ان جي ڪنهن بہ طبقي کي پنهنجيءَ مرضيءَ جو نظام قائم ڪرڻ جي اجازت ئي نہ ملي. مثال طور سنڌ اسيمبلي، جيڪا وڏيرن تي مشتمل هوندي آهي، سا جيڪڏهن ڳهٽائيءَ سان ٻوليءَ وارو بل پيش ڪري، پاس ڪرائي تہ ڪا بالائي طاقت، وڏيري طبقي جي متفق فيصلي کي ريتي ڇڏي. جڏهن ڪنهن قوم لاءِ ڏور ڏيهہ مان نظام تيار ۽ منظور ٿي ايندو هجي، جيئن هندستان لاءِ نظام برطانيا مان تيار ٿي ايندو هو، تہ اهڙيءَ صورت ۾ اها قوم مڪمل غلام هوندي ـ ۽ ملڪ غلام ان

صورت ۾ ٿيندا آهن، جڏهن انهن جي عالمي سرحدن جو احترام ختم ٿي وڃي ۽ ان ملڪ ۾ غير ملڪي ماڻهن کي داخل ٿيڻ لاءِ ڪنهن به پرواني جي ضرورت نه هجي، ۽ نه وري ان ملڪ ۾ غير ملڪي فوجن جي داخلا لاءِ ڪنهن اجازت جي ضرورت پوي. انهيءَ چند چانڻ جي روشنيءَ ۾ اوهان سنڌ کي ڏسي سگهو ٿا ته آيا غلام آهي يا آزاد؟

(۳) ”سنڌ جي انهيءَ حالت جو هن وقت ذميوار ڪير آهي، بشرطيڪ سنڌ کي توهان جڪڙيل قوم جو جڪڙيل ملڪ سمجهندا هجو. هن جڪڙيل ملڪ جي بدقسمتي هڪڙي هيءَ به آهي ته هن ملڪ جي آباديءَ جي توازن کي انتهائي بيدرديءَ ۽ بيرحميءَ سان تمام تڪڙو بگاڙيو پيو وڃي ۽ هر سال پنجاب ۽ سرحد کان ايندڙ گاڏيون ڏهه لک بالغ بار سنڌ ۾ اچي چٽيون ٿيون، جن جي پٺن تي حتو ۽ ڪتو، مٿي تي بسترو ۽ هٿ ۾ زمين جي الاٽمينٽ جو ڪاغذ هوندو آهي.

(۴) پنهنجيءَ غلام قوم جي چوڪاري جي باري ۾ بد اعتمادي ۽ بي اعتباري، جيڪا منهنجي دوست رسول بخش پليجي ڏيکاري آهي، سا انقلاب ۽ آزاديءَ جي تاريخ ۾ انوکو مثال آهي، ۽ اهڙا لفظ ته انگريزي عروج جي دور ۾ سر سيد احمد خان ڏي چئي سگهيو ٿي، باقي پيو ڪوبه نه! آءٌ پنهنجي انقلابي دوست کان پڇندس ته هُو صاحب صرف اسان کي ايترو ٻڌائي ته جڏهن چين تي جپان حملو ڪيو هو، ان وقت چيني توسيع پسنديءَ کي روڪڻ لاءِ عظيم مائوءَ جي چيني ڪميونسٽ پارٽيءَ، پنهنجي ملڪ جي وڏيرن سان اتحاد ڪرڻ بدران جپان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ سان، هڪ نعري، هڪ جهنڊي ۽ هڪ منشور تحت اتحاد ڇو نه ڪيو؟ چاچا هوچي منه، انقلاب، آزاديءَ ۽ بين الاقواميت لاءِ ويتنام جي ٻوڏين کي ڇڏي، فرانس جي ڪميونسٽ پارٽين سان منشوري اتحاد ڇو نه ڪيو، يا اگهتي هلي آمريڪي ڪميونسٽن کي

ڇو نہ پنهنجيءَ پارٽيءَ ۾ ڪنياٿين. آفريڪا ۾ فينن، ڪبرال، سامورا ماشيل ۽ ٻين پنهنجي ملڪ جي سردارن سان ناهه ڪرڻ جي بدران پرتگال جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي جهنڊي هيٺ اتحاد ڇو نہ ڪيو؟

اها هڪ معمولي ڳالهہ آهي، جنهن کي تاريخ جو طالبعلم چڱيءَ طرح سمجهي سگهي ٿو. ان ۾ ڪابہ عربي فارسي نہ آهي ۽ هن ملڪ جو ٻچو ٻچو سمجهي ٿو تہ اڄ سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد سان پنجاب جي اها هلت ۽ روش آهي، جيڪا ڪنهن وقت انگريزن جي هندستان سان هئي.

آءٌ هتي هڪ دلچسپ مثال ڊاڪٽر اينِي بيسنٽ جو ڏيندس. منهنجي سياسي رهبر سائين جي. ايم. سيد، پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب ”جديد سياست جا نورتن“ ۾ ان جو ذڪر انتهائي عقيدت ۽ احترام سان ڪيو آهي. اها مائي انفرادي طرح سان ڪانگريس ۾ شامل ٿي هئي. جيسين ڪانگريس اعتدال پسند پاليسيءَ تي هلندي رهي تہ ان انگريز مائيءَ جون همدرديون ڪانگريس سان رهيون، پر جڏهن ڪانگريس بديشي (پرڏيهي) شين جي بائيڪاٽ ۽ انگريزن سان عدم تعاون جو پروگرام شروع ڪيو تہ جناح صاحب، غلام محمد ڀرگڙي ۽ اينِي بيسنٽ، ڪانگريس کان جدا ٿي ويا. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ غلام محمد ڀرگڙيءَ ۽ جناح کي ڪانگريس مان ڪيڏڻ واري اها مائي هئي، جنهن اڳتي هلي ”هوم رول ليگ“ ناهي هئي. هن جي شروع کان اها راءِ هئي تہ هندستان اندروني خود مختياري تہ حاصل ڪري، پر ان تان انگريزي تسلط صفا ختم نہ ٿئي؛ ڇو تہ نيٺ بہ هوءَ انگريز هئي ۽ منجهس يورپي برادريءَ جا جراثيم ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ موجود هئا. هندستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مدد لاءِ ڪجهہ ڪميونسٽ برطانيا مان درآمد ڪيا ويا هئا، تن هتي پهچي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ڪم ڪرڻ بدران ڪانگريس ۽ گانڌيءَ کي گاريون ڏيڻ شروع ڪيون.

”انهن حالتن ۾ اسان دعوت ٿا ڏيون تہ اچو! سنڌ کي انهيءَ حالت مان ڪڍڻ لاءِ سنڌ پ-پ سميت سڀ جماعتون متحد ٿيون. باقي پنجاب جي مظلومن جي مدد سان حق حاصل ڪرڻ واري ڳالھہ، جيڪڏهن جماعت اسلاميءَ جو ڪو ماڻهو ڪري ها تہ مون کي تعجب نہ ٿئي ها. پر پليجي جي واتان اهڙي ڳالھہ ٻڌي مون کي بي اختيار چوڻو ٿو پوي تہ: ”اي مير! ڪيڏو نہ سادو آهين، جو اُن عطار جي لونڊي کان دوا وٺڻ آيو آهين، جنهن جي ڪري بيمار ٿيو آهين.“ (اردو شعر جو ترجمو)

(ع) ”ها، سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد جو قومي تشخص برقرار رکنديءَ اتحاد ٿي سگهي ٿو، پر سماجي ۽ شعوري سطح ۾ ناهمواريءَ جي ڪري اهڙا اتحاد اڪثر ڪري هلي نہ سگهندا آهن. باقي مظلوم قومون، اتحاد جي ڪنهن مڪمل فارمولي نہ هئڻ ڪري بہ هڪٻئي جي هر طرح مدد ڪري سگهن ٿيون ۽ ڪنديون رهن ٿيون. رسول بخش پليجي صاحب کي خبر آهي تہ هڪ وقت ۾ ڪمبوڊيا، ويتنام ۽ لائوس جون فوجون گڏيل ڪمان هيٺ آمريڪي سامراج جي خلاف وڙهنديون رهيون هيون، پر ٽنهي قومن جي سماجي، سياسي ۽ تنظيمي صلاحيت ۾ فرق هجڻ ڪري، جلد ئي اها متحده فوج ٽوڙڻي پئي. ساڳي حالت بلوچ-سنڌي اتحاد جي باري ۾ بہ ٿي سگهي ٿي. بلوچ عوام گوليءَ واري ويڙهہ ۾ گهڻو اڳتي وڌيل آهي، پر قومي شعور ۽ قومي ادب جي باري ۾ انتهائي مفلس آهي. اتي بزنجو، شيروف مري ۽ عطاءالله مينگل تہ آهي، پر جي-ايم-سيد، رسول بخش پليجو ۽ قاسم پٽر ڪونهي. ان ڪري بلوچ جڏهن بہ اٿيا آهن تہ قبائلي بنيادن تي ۽ سنڌي جڏهن بہ اٿيا آهن تہ هڪ قوم جي صورت ۾.

(د) ”منهنجي دوست چيو آهي تہ هن صديءَ ۾ ويتنام آزاديءَ جو مثالي مورچو آهي، ۽ اتي قومي ۽ طبقاتي جنگ

هڪ ئي وقت وڙهي وئي، جنهن انهيءَ وڏيرڪي پروپيگنڊا کي ختم ڪري ڇڏيو ته قومي جنگ سان گڏ طبقاتي جنگ خطرناڪ خانه جنگيءَ کي جنم ڏيندي آهي. آءٌ ان باري ۾ پنهنجي پياري دوست کي عرض ڪندس ته ضروري ناهي ته ويتنام هن صديءَ جو اڪيلو شاندار مورچو هجي. ان باري ۾ سڀ توهان سان ڪٿي شامل راءِ هجن، پر ڪن جي نظر ۾ هن صديءَ جو شاندار مورچو الجزائر آهي، جنهن کي ويتنام وانگر روس ۽ چين جهڙن ديو قامت ملڪن جي فوجي، اقتصادي ۽ اخلاقي مدد حاصل نه هئي. ٻين جي نظر ۾ اهو مورچو موزمبيق آهي؛ ۽ ٽين جي نظر ۾ اهو مورچو گني آهي. ان کان سواءِ اهو به غلط آهي ته ويتنام ۾ قومي ۽ طبقاتي لڙائي گڏ لڙڻ سان ڪا خانه جنگي نه ٿي آهي، هڪ سؤ سالن تائين ويتنام جي عوام کي نه رڳو جپان، فرانس ۽ آمريڪا خوني غسل ڏنو، پر ان ۾ ويتنام جي اندروني خانه جنگيءَ جو به دخل هو؛ ۽ ان ويتنام کي به ٽڪر ڪري ڇڏيو هو ۽ هوچي منه پنهنجيءَ زندگيءَ ۾ ويتنام جي اتحاد جي جهنڊي کي ڦڙڪندو ڏسي نه سگهيو. ان کان سواءِ ويٽ نامين سان صرف فرينچ، جپاني ۽ آمريڪي نه ٿي وڙهيا، پر ويتنامي به وڙهيا ٿي. جنرل ٿيوُ، جنگشاهيءَ جو پليجو نه هو ۽ ان جا فوجي ڪي انڙآباد جا آريسر ڪونه هئا، پر ويتنامي هئا؛ ۽ ويتنام کي خانه جنگيءَ جي باهه ۾ اڇلائڻ ۾ انهن اهم ڪردار ادا ڪيو هو. اهو لي دوئان جو طبقاتي لاڙو ئي هو، جنهن روس، چين ۽ آمريڪا کي ويتنام جي سرزمين ۾ مداخلت جو آکاڙو بنائڻ جو وجهه ڏنو. مون کي يقين آهي ته جيڪڏهن ويتنام ۾ الجزائر جي طرز تي جنگ وڙهي وڃي ها ته ويتنام ڪڏهوڪو آزاد ٿي چڪو هجي ها.

”آءٌ آخر ۾ دوستن کي گذارش ڪندس ته غلط بيانيءَ کان پاسو ڪن. پنهنجي غلطين کي حڪمت عملين جو نالو

نہ ڏين، جيئن لي دوئان ڪيو آهي. دنيا ۾ صرف لبي دوئان نہ آهي، دنيا ۾ ايملڪار ڪبرال بہ آهي. دنيا ۾ رگيو جنرل گياپ نہ آهي، پر بومدين بہ آهي، سامورا ماشيل بہ آهي، بن بالله بہ آهي، ڪاسترو بہ آهي ۽ مجيب الرحمان بہ آهي. ڪنهن هڪ کي هن صديءَ جي جنگِ آزاديءَ جو ٺيڪو نہ ڏيو. آخر ۾ اڻون هي لفظ چوندس تہ:

آجيون ٿينديون ساريون قومون،
گوريون ٽوڙي ڪاريون قومون،
ٽڪيون مانديون، هاريون قومون،
جن ۾ دودا ديس - فدائي، جيئي جيئي شاهہ پٺائي!
—— (محمد خان مجيدي)

ٻئي ڏينهن جيل ۾ رهندي، ٻاهر ڪم ڪرڻ جي ڪنهن فارمولي تي ڪمِ ڪرڻو هو. پر پليجي صاحب جي اِت هٺي ٻيهڻ سبب اهو ڪم نہ ٿي سگهيو. پهرين تہ اهو شرط رکيائين تہ جيڪڏهن پٽر ۽ شير خان کي ميٽنگ ۾ ويهاريو ويو تہ هُو نہ ويهندو، ڇو تہ پٽر ۽ شير خان جي تنظيمي حيثيت نہ آهي. اهو نياپو شاهہ محمد شاهہ کڻي آيو. انهيءَ نياپي تان قدرتي طرح مون کي منيان لڳي، سو چوائي موڪليم تہ: ”پوءِ تون، پي- اين- پي ۽ پ- پ- پ جي وڏيرن سان ويهي ٺاهہ ڪر، آءٌ وڃان ٿو هليو.“ ٿوريءَ دير کان پوءِ شاهہ محمد شاهہ موٽي آيو ۽ اچي چيائين تہ پليجو چوي ٿو تہ: ”پوءِ آءٌ بہ پاڪستان عوامي تحريڪ جي ٻن نمائندن، سنڌي شاگرد تحريڪ جي ٻن نمائندن، سنڌي هاري تحريڪ جي ٻن نمائندن ۽ سنڌي عوامي تحريڪ جي ٻن نمائندن سان گڏجي ميٽنگ ۾ ايندس.“ مون چيو: ”مون کي انهي تي ڪوبہ اعتراض ناهي، ٿي سگهي تہ سنڌي عوامي تحريڪ جي ٻن خواتين نمائندن کي بہ گهرائي سگهي ٿو؛ ۽ اسان پنهنجي انهن مائرن جي عزت ۽ مانُ سڀني مائرن جهڙو ڪنداسون.“ اهو جواب ڏئي آءٌ اُٿي وڃي پنهنجي وارڊ

۾ سٺمهي رهيس. ڪلاڪ کان پوءِ محمد خان سومري جسو برداشتي آيو ۽ اچي هڪ چٺي ڏنائين، جنهن ۾ لکيل هو ته:

”محترم آريسر صاحب!

جناب پليجي جو چوڻ آهي تہ جيڪڏهن جيئي سنڌ طرفان حبيب الله ناريجو ميٽنگ ۾ شريڪ ٿيو تہ آءٌ ڪونہ ايندس. مهرباني ڪري انهيءَ صورتحال ۾ جلدي جواب ڏيندا.“

ناريجي جو واقعي رويو غلط رهيو هو، جنهن جو اسان کي بہ احساس هو. پر پليجي جي شرطن مٿان شرط وجهڻ سبب مون فوري طرح لکي موڪليو تہ ”ناريجي کان سواءِ آءٌ بہ ڪونہ ايندس. توهان پنهنجي ڪاروائي هلائڻ لاءِ آزاد آهيو.“ نتيجي طور محمد خان سومري، وچ ۾ اچي معاملي کي ختم ڪرائي ڇڏيو. اڳتي هلي مون کي خبر پئي تہ پليجي اهو مشهور ڪرايو هو تہ ”شير خان، پٽر ۽ آريسر منهنجي قتل جي اسڪيم ٺاهي هئي، جنهن ۾ حبيب الله ناريجي کي ڪرائي جي قاتل جي حيثيت ۾ استعمال ڪرڻ جي رٿ هئي. ان ڪري مون مختلف رڪاوٽون وجهي، سندن شيطاني اسڪيمن کي ناڪام بنائي ڇڏيو.“ خبر ناهي جيئي سنڌ وارن کي سنڌ جا سياسي ڪارڪن ڇو ايڏو دهشت پسند سمجهندا آهن!

●

— مون پنهنجي دوست پليجي کان پڇيو: ”تو کي سڀ کان وڌيڪ کهڙو ماڻهو سهڻو لڳندو آهي؟“ جواب ڏنائين، ”آها خوبصورت جوان عورت، جيڪا شين سان محبت ڪرڻ بجاءِ ماڻهوءَ سان بي پناهہ محبت ڪري، هن جي محبت جو مرڪز صرف ماڻهو هجي.“ پڇيم: ”اهڙي محبت ملي اٿئي؟“ جواب انڪار ۾ ڏنائين. ڪيس چيم، ”ان لاءِ عورت جي ذهن ۾ وڏي تبديليءَ جي ضرورت آهي. آها هيءَ تہ ڪيس اها ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي تہ ڪار ڪيڏي بہ سهڻي هجي، پر ان ۾ اها صلاحيت

ٿي ناهي تہ مالڪياڻيءَ جي ڳل تان ڳوڙها اُگهي سگهي يا سنڌس گلابي چپن مان ڦٽي نڪرندڙ چُميءَ ڪي امرت ڌارا جو ُڍڪ سمجهي پي وڃي، يا سنڌس گرم جسم کي ڀاڪرن ۾ ڀڪوڙي، ڪڪرن جي بلندين تائين کڻي وڃي، يا سنڌس ڳلي مان اڀرندڙ مصري شاهہ جي ڪافيءَ تي مست ٿـي داد ڏئي سگهي. بنگلو ڪيڏو بہ سهڻو هجي، پر سنڌس پيشانـيءَ تي لٽڪندڙ چنبيليءَ وڙ ل حڙڙين چڱن کي چُمي سگهي، يا سنڌس گلابي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي جهوليـي سگهي، يا سنڌس نگاهن جي خمار کي پنهنجي اکين جي پيالن ۾ اوتي سگهي؛ اها ان ۾ صلاحيت ئي ناهي. شيون ڪيڏ يـون بہ خوبصورت هجن، پر عورت جي اڪيلائي ۽ اُداسائي دور ڪري نہ ٿيون سگهن. انهيءَ عورت جي ازلي اڪيلائيءَ ۽ اُداسائيءَ جو دارون صرف مرد آهي، پوءِ کڻي ڪارو ڪوجهو يا لولو لنگڙو هجي."

منهنجي ايتري چوڻ تي جيل جي ڪوليءَ ۾ مون سان گڏ ويٺل پليجي چيو تہ: "تو کي ڪهڙو ماڻهو وڻندو آهي؟"

وراڻيم "مرڪندڙ." نهہ پهہ جواب ڏنائين تہ "صدين جي پيڙا ماڻهن جي چپن تان مُرڪ غائب ڪري ڇڏي آهـي. ماڻهن کان مرڪڻ وسري ويو آهي. اَن هوندي بہ جيڪڏهن ڪـو مُرڪي ٿو تہ اها مُرڪ مصنوعي هوندي آهـي، بلڪل ايئر هوسٽيس ۽ نرس جي مُرڪ جهڙي." چيم: "ڪي ڪي ماڻهو هوندا آهن، جڏهن اُنهن جي چپڙن تي مُرڪ ايندي آهـي تہ ڪائنات جهومي اُٿندي آهي، ۽ اَن مـرڪ ۾ ذري جيتري بہ بناوت نہ هوندي آهي." پڇيائين: "اهي ڪهڙا ماڻهو آهـن ۽ ڪٿي آهن؟" جواب ڏنم: "هر جڳهہ تي آهن ۽ اهي آهن سال ڏيڍ جا ننڍڙا ٻار! جن لاءِ ٽئگور چيو هو تہ هر ٻار جي پيدائش اهو ٻُڌائي ٿي تہ خُدا ڪائنات مان نا اميد نہ ٿيو آهي."

●

— هڪ ڪچهريءَ ۾ پليجي کي چيم: ”تون مون تي ڀروسو ڪري سگهين ٿو: جيتوڻيڪ مون کي خبر آهي ته تون ماڻهن تي اعتماد تمام گهٽ ڪندو آهين، پر آءٌ هميشه هر ماڻهوءَ تــي اعتماد ڪندو آهيان، جيسين تائين اُن جي بي اعتمادي ثابت نه ٿئي. انسان تــي منهنجي ان غير مشروط ايمانَ، مون کي زندگيءَ جي اڙانگي، اوکي ۽ پُر پيچ سفر طئي ڪرڻ ۾ ڏاڍي مدد ڪئي آهي. ڪنهن ماڻهوءَ و تــان ڪنهن وقت اعتماد جي آئت مون کي هفتن تائين انساني طاقت جي معراج جي منزل ماڻائيندي رهندي آهي، ۽ انسان ۾ منهنجو اعتماد روز پڪو ۽ پختو ٿيندو ويندو آهي. جيتوڻيڪ مون ٺوڪرون به ـ ڏاڍيون کاڌيون آهن. منهنجي اعتماد جي ڪينهوڙي کي بار بار ٽڏيو ويو آهي، پوءِ به آءٌ سمجهان ٿو ته جنهن ڏينهن منهنجو انسان تــان مڪمل اعتماد ختم ٿيو، ان ڏينهن آءٌ پُرزي ريزا ريزا ٿي ويندس ۽ منهنجو وجود ڪاغـذ جي ٽُڪرن وانگر هوائن ۾ اڏامندو، ماڻهن جي پيرن ۾ ڪرندو ۽ ماڻهو ان کي لتاڙي اڳتي وڌي ويندا.“

جواب ڏنائين: ”توکي ڪنهن غلط ٻڌايو آهي ته آءٌ اعتماد نه ڪندو آهيان، منهنجي نظر ۾ اهو انسان دنيا جــو بد ترين انسان آهــي، جيڪو اعتماد جي دولـت کان محروم هجي. اهڙو ماڻهو دل ۽ دماغ جـو مفلس ٿيندو آهي، جيڪو نه دوستي نڀائي سگهندو آهي ۽ نه دشمني ڪري سگهندو آهي: نه اختلاف ڪري سگهندو آهي ۽ نه وري اعتماد. جنهن جي نفرت به بيقاعدي ته محبت به ٻُسي هـوندي آهي. آءٌ اعتماد جي دولت سان مالا مال آهيـان، منهنجـي نفرت طوفـان بڻجي ويندي آهي ته محبت سانوڻ ۾ گهٽائون. مون ۾ اختلاف ڪرڻ جي بي پناهه صلاحيت آهي، ۽ آءٌ ان اختلاف کي به پنهنجو سرمايو سمجهندو آهيان. ان سان گڏ آءٌ اتحادي سياست جو

پيغمبر آهيان. جهڙيءَ طرح پيغمبر پيٽ سان پٿر ٻڌي به تبليغ ترڪ نه ڪندو آهي، ائين آءٌ به ڌوڪا کائي، اعتماد نه ٽوڙيندو آهيان. "

(گانڌي ازم)

— اڄ جي دنيا ۾ جهڙيءَ طرح مارڪسزم مشهور ۽ مقبول ٿي وئي آهي، ايتري مقبوليت ۽ شهرت ته شايد نه، پر دنيا جي گهڻي حصي جي انسانن کي گانڌي ازم، پنهنجي گهيري ۾ وٺي چڪو آهي. اڄ روس ۾ مارڪسي نقطہ نظر تي لکجندڙ ڪتابن ۽ بوڪ ليٽن ۾ گانڌي ازم جو ذڪر، وڏي اهتمام سان ٿي رهيو آهي. اڄ زمبابوي جو رابرٽ موگابي چوي ٿو ته: "دنيا ۾ آءٌ هڪڙي ئي شخصيت کان متاثر ٿيو آهيان، سا آهي مهاتما گانڌيءَ جي لافاني شخصيت." هن وقت لبيا جو اڌ چريو بيارو ليڊر، ڪرنل قذافي به پنهنجي تقريرن ۾ بار بار گانڌيءَ کي حوالي طور استعمال ڪندو آهي؛ ۽ قاهرا ريڊيو ته رات ڏينهن "غاندي" (گانڌيءَ) جي رٽ لايو ويٺو هوندو آهي. گانڌيءَ کان ڪميونسٽ به متاثر آهن ته غير ڪميونسٽ به. هٿياربند جدوجهد ۾ ايمان رکندڙ به گانڌي ازم جا قائل آهن ته پرامن جدوجهد جا داعي، غفار خان ۽ جي. ايم سيد به گانڌيءَ جا عقيدتمند آهن. گانڌيءَ کان اديب به متاثر آهن ته سياسي دانشور به. ڪجهه وقت اڳ، ڪجهه چڙوا ڳ ڪميونسٽ گانڌيءَ کي گهٽ وڌ ڳالهائيندا هئا، سي به هن مهلڪ ائٽمي دور ۾ گانڌيءَ جي فهم ۽ فراست، انسانيت ۽ امن پسند پاليسيءَ کي ساراهي رهيا آهن. گانڌيءَ ۱۹۴۳ع ۾ چيو هو ته "سمورا مهلڪ هٿيار ڇڏي، دشمن جو مقابلو ذهني ۽ روحاني قوت سان ڪريو." گانڌيءَ جي اها ڳالهه ٻڌي، انگريز وائسراءِ بيهوش ٿيندي ٿيندي بچيو هو، پر اڄ پورو

يورپ ۽ آمريڪا مهلڪ هٿيارن جي بار هيٺان دٻجي ويو آهي ۽ مغربي انسان ائين سمجهڻ تي مجبور آهي ته ”اڄ هڪ اهڙي پهاڙ تي ويٺو آهيان، جيڪو آتش فشان آهي ۽ ڪنهن به وقت ڦاٽي سگهي ٿو.“ ۽ پوءِ جڏهن اهو آتش فشان ڦاٽو ته دنيا جو نه حسن باقي رهندو، نه ثقافت ۽ آرٽ، نه موسيقي باقي رهندي ۽ نه سريلا آواز، نه ڳوريون ڏکيون آڱريون رهنديون ۽ نه ڪونج جهڙيون ڳچيون. اهڙي وقت، دنيا ۾ هر انسان گانڌي ازم ڏانهن ڊوڙي رهيو آهي ته جيئن دنيا جي سونهن، سوڀيا، حسن، آرٽ، گيت، موسيقيءَ، شاعريءَ ۽ ثقافت کي بچائي سگهجي. ڳورين ڏکين آڱرين کي ڊائل تي گهمندو ڏسي سگهجي. ڪنوارين جي ڪنن جون پاپڙيون ڳاڙهيون رکي سگهجن ۽ معصوم ٻار جي چهري تي مرڪ جي روشني برقرار رکي سگهجي ـ ۽ اڄ جو انسان، جيڪو بقول تاجل بيوس: ”صرف پيٽ تي ڪلمو پڙهي ٿو“، سو پيٽ تي ڪلمي پڙهڻ لاءِ زنده رهڻ يا پيٽ کي باقي رکڻ لاءِ به گانڌي ازم ڏانهن ڊوڙي رهيو آهي.

ڪلهه ٻن پهرن جو مون کي پنهنجي پياري دوست رفيق پنهور، گانڌيءَ جي تصوير وارو لاڪيٽ ڏنو. انهيءَ لاڪيٽ پائڻ شرط منهنجو ذهن گانڌي ازم ڏانهن انسان جي ڊوڙ ۽ دلچسپيءَ ڏانهن وڌي ويو. اهو لاڪيٽ پائڻ کان پوءِ مون ائين سمجهيو ته اڄ منهنجي ڳلي ۾ امن جو اهڙو لافاني گيت آهي، جنهن جي لئه هماليا کان بلند ۽ سمنڊ کان گهري آهي؛ ۽ آن امن جي گيت کي ڪڏهن به فنا نه آهي. اهو ڪڏهن مسيح جي روپ ۾، ڪڏهن ابوذر غفاريءَ جي صورت ۾، ڪڏهن ٽالسٽاءِ جي شڪل ۾ ۽ ڪڏهن باقاعدي گانڌي ازم جي صورت ۾ وڄندو پئي رهيو آهي ۽ اڄ اهو دنيا جو سڀ کان پسنديده، مقبول ۽ مشهور امن جو گيت آهي. اهو وقت بنهه جلدي اچي رهيو آهي، جڏهن ڪارخاني ۽ ڪڏيءَ ۾،

ڪيت ۽ ڪري ۾، سمنڊن ۽ درياءُن ۾، فضائن ۽ خلائن ۾ صرف انهيءَ گيت جي گونجار هوندي، جنهن جي مست ڪندڙ ڌن تي نوجوان مرد ۽ عورتون، خوبصورت ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون مست ٿي، انسانيت جي شاندار مستقبل لاءِ رقص ڪندا؛ پوري انسانيت رقص ڪندي، تاج جا منارا رقص ڪندا، ستارا رقص ڪندا ۽ چنڊ ڌرتيءَ جي ڏوڙ چمڻ لاءِ لهي ايندو ته: ”اي ڌرتي! مون ۾ جبرئيل ته آهي، پر تون اها خوش نصيب آهين، جنهن کي گانڌي مليو آهي!“

هاڻي سوال هي آهي ته ”گانڌي ازم ڇا آهي؟“

گانڌي ازم، ڪنهن ڏکئي، پيچيدي ۽ منجهيل مسئلي جو نالو ناهي، پر آهو هڪ سادو و سودو، ايشيائي عوام جي مزاج جهڙو صاف فلسفو آهي. گانڌيءَ جي فلسفي کي هتي ڪجهه حصن ۾ ورهائي بيان ڪجي ٿو:

آزاديءَ متعلق سندس نظريو، جنهن کي عام طرح ”عدم تشدد“ يا ”اهنسا“ سڏيو ويندو آهي، ان کي جديد سياسي دنيا ۾ عملي جامو پارائيندڙ مهاتما گانڌي آهي. جيتوڻيڪ گانڌيءَ جو چوڻ آهي ته هن اهو نظريو، حضرت عيسيٰ ع جي پهاڙي وعظ ۽ حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جي مڪي واريءَ جدوجهد مان حاصل ڪيو آهي.

عدم تشدد جو مطلب هيءَ آهي ته توهان هٿياربند طاقت کي پنهنجي اخلاقي ۽ سياسي حڪمت عمليءَ سان شڪست ڏيو. عام طرح سمجهيو ويندو آهي ته گانڌي ازم بزدليءَ جو بيو نالو آهي، پر حقيقت ائين نه آهي. مهاتما جو چوڻ آهي ته ”مون کي جيڪڏهن بزدليءَ ۽ تشدد مان پسنديءَ ۽ چونڊ جو حق ڏنو وڃي ته آءٌ پڪ سان تشدد پسند ڪندس.“

سندس خيال ۾ اهنسا، بهادريءَ ۽ روحاني طاقت جو اهو لازوال خزانو آهي، جنهن سان بي هٿيار عوام زبردست هٿيارن کي شڪست ڏئي سگهي ٿو. هن تپسيا جي مختلف طريقن سان

اهڙا طاقت حاصل ڪئي، جنهن خوف ۽ بزدليءَ جو ذرو به سندس جسم ۾ نه ڇڏيو هو؛ ۽ اهائي اخلاقي قوت هئي، جنهن سندس مُلڪ تي ابدي مٿرڪ ڇانئي ڇڏي؛ ۽ هيءُ ساڌو صفت، اڌ اگهاڙو انسانُ، هٽلر کي شڪست ڏيندڙ برطانوي سامراج کي هندستان مان ڪاميابيءَ سان ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو.

چيو وڃي ٿو ته دنيا ۾ صرف ٻه مذهبي ماڻهو اهڙا آهن، جن کي عوام جي بي پناهه اخلاقي قوت ۽ حمايت حاصل ٿي سگهي؛ جن مان هڪڙو خميني ۽ ٻيو گانڌي آهي. پر ٻنهي جي اخلاقي قوت ۾ اهو فرق آهي ته ڪاميابيءَ کان پوءِ خميني، نيڏڙيءَ عدالت جي فيصلن ۾ مداخلت ڪندو رهي ٿو، ۽ گانڌي، آزاديءَ کان پوءِ پاڻ کي اقتدار کان هڪدم الڳ ڪري ڇڏيو ۽ ڪڏهن به سرڪاري ڪاروبار ۾ مداخلت نه ڪيائين، سواءِ فرقيوارانه فسادن جي موقعي تي "مرن برت" (مرڻ گهڙيءَ تائين روزو) رکڻ جي.

دنيا ۾ ٻي اهڙا ليبر ٿي گذريا آهن، جن جي استقبالَ انساني تاريخ کي نوان رنگ، ڍنگ ۽ جلوا ڏيکاريا. پهريون صدر سيڪارنو، جڏهن سامراجين جي قيد مان آزاد ٿي آيو، اُن وقت ۱۵ لک ماڻهن سندس شاندار آجيان ڪئي هئي. ٻيو شيخ مجيب الرحمان، جڏهن پاڪستاني جيل مان آزاد ٿي ڍاڪا پهتو ته ويهن لکن انسانن سندس آجيان ڪئي؛ ۽ ٽيون خميني جڏهن جلاوطني ختم ڪري ايران واپس موٽيو ته ٽكين ماڻهن سندس آجيان ڪئي هئي. پر مهاتما گانڌي، انهن ٽنهي ماڻهن کان عوام ۾ وڌيڪ مقبول هو. پر هن ڪڏهن به استقبال جو اهڙو مظاهرو نه ڪرايو ۽ نه وري هو نمائش جو شوقين ڏسي هو. دنيا، گهٽي ۾ گهٽو ناصر، لومبا ۽ گانڌيءَ جي موت تي رُني آهي. پر گانڌيءَ جي موت تي دنيا جي ماتم ثابت ڪري ڏيکاريو ته هيءُ ساڌو صفت سياسي رهنما ڪيترو مقبول هو. هُو هميشه ريل جي ٿرڊ ڪلاس گاڏي ۾ سفر ڪندو

هو. پنگي ڪالونيءَ ۾ رهندو هو ۽ قميص نه پائيندو هو. سندس چوڻ هو ته جڏهن چاليهه ڪروڙ هندستانين کي پورو لٽو ملندو، اُن وقت آءٌ قميص پائيندس. گانڌيءَ جي ڪم جو هميشه مرڪز ٻهراڙيون رهنديون هيون. هن کي هندستان جي ڳوٺن سان عشق هو. سندس چوڻ هو ته وڏين صنعتن جو شهرن ۾ ميڙ، هندستاني عوام جي ايڪتا ۽ ڀائيچاري لاءِ نقصانڪار آهي. ان ڪري هُو صنعتن کي هلڪين مشينن ۽ گهرو هنرن تائين رکڻ جو حامي هو. سندس جمهوريت جو تصور به عجيب هو. هو هندستان جي موجوده جمهوري سرشتي جي جاءِ تي پنچات سسٽم جو مڃتائو هو.

انهيءَ سلسلي ۾ هن هندستاني ڳوٺن جو سروي ڪرايو هو. اهو سروي، هڪ ڪتاب ”مهاتما ۽ ڳوٺ“ ۾ شايع ٿي چڪو آهي، جنهن ۾ هندستاني ڳوٺن جو تعداد ۽ سندس جمهوري سرشتي جو تت ڏنل آهي. مون کي افسوس آهي جو قيد جي حالت ۾ مون کي اهو ڪتاب دستياب ٿي نه سگهيو، ٻيءَ صورت ۾ آءٌ سندس ”ڳوٺاڻي جمهوريت“ تي لکي سگهان ها. البت ايترو ياد اٿم ته هندستاني ڳوٺن جو تعداد ساڍا ست لک ڏيکاريل آهي ۽ حڪومت جو سرشتو، انهن ڳوٺاڻين پنچاتن کان شروع ڪري ڏيکاريو ويو آهي.

گانڌيءَ کان اڳ ”نان ڪو آپريشن“ يا عدم تعاون ۽ سول نافرماني، صرف نظرياتي ڳالهيون هيون، جيڪي ڪتابن ۾ موجود هيون؛ ۽ پنهنجي ڪن ڪتابن ۾ ٽالسٽاءِ اهڙا اشارا ڏنا آهن. پر انهن ڳالهين کي ڪروڙين مائين جي دلين ۾ نقش ڪري، عملي ميدان ۾ انتهائي همت سان آزمائڻ جو سهرو گانڌيءَ جي سر تي سونهي ٿو.

گانڌيءَ هڪ مؤثر هٿيار، جابر قوتن خلاف بک هڙتال جو ايجاد ڪيو، جنهن کي اڄ جي دنيا جا سمورا قومپرست ۽ ڪميونسٽ ليڊر، آزاد توڙي قيدي، انتهائي دليريءَ سان

آزمائي رهيا آهن. انهيءَ هٿيار کي قيدين، اسرائيل، ڏکڻ آفريڪا ۽ پاڪستان جهڙن انتهائي آمر ملڪن ۾ قيدين استعمال ڪري گانڌي ازم جي ڪاميابيءَ تي تاريخ جي سچائيءَ جي مُهر هڻي ڇڏي آهي؛ ايتريقدر جو پاڪستان جا منهاج برنا ۽ رسول بخش پليجي جهڙا، گانڌيءَ جا ڪٽر دشمن به ان کي استعمال ڪري رهيا آهن.

گانڌي ازم هر قسم جي سرحدي جنگ توڙي اندروني جنگ جو سخت دشمن ۽ امن جو پيغامبر آهي. گانڌي پهريون ماڻهو هو، جنهن لارڊ ويول کي چيو هو ته "سمورا مهلڪ هٿيار سمنڊن جي حوالي ڪري ڇڏيو." هن دنيا کي رت پياڪ بگهڙ جي نه پر امن جي پکيڙڻ جي ضرورت آهي، جيڪو دنيا جي فضائن ۾ منيون ٻوليون ۽ لاتيون لنوندو وتي؛ پر ڪنهن به ڪنڊ ۾، ڪو به ڦهري ڪان ۽ ڪابه اڻ گس گولي نه هجي؛ جيڪا محبوب جي وارن جهڙن سندس پرڙن کي زخمي ڪري ڇڏي، ۽ اُنهن مان ڪوملتا جي بدران رت جا اُڀڙڪا نڪرن ۽ فضا رتوڇاڻ تي وڃي.

حقيقت ۾ گانڌيءَ جنهن وقت امن ۽ شانتيءَ جي ڳالهه پئي ڪئي، ان وقت هن هڪ چالاڪ ۽ مدبر سياستدان جي حيثيت ۾ نه پر انسان جي هڪ شفيق پيءُ جي حيثيت ۾ ڪئي هئي؛ ڇو ته هڪ پيءُ کي ڌي حقيقتي خبر هوندي آهي ته سندس سامهون جڏهن پٽس جي سيني مان رت نيڪري وهندو آهي، اُن وقت ان جي ڪيفيت ڪهڙي هوندي آهي. اُن پيءُ کي ڌي پورو احساس هوندو آهي، جهن جي ورهين جي ارمانن ۽ آسن ڪان پوءِ پرڻايل ڌيءُ جي سينڌ مان سهاڳ جو سنڌور نڪري، ان جي جاءِ تي مٽيءَ ٻڪ پوندا آهن، ۽ جڏهن سندس هٿن کي زور سان فرش تي هنيو ويندو آهي ۽ ان جي ڪراين ۾ پيل سهاڳ جي نشاني چوڙيون ٽٽي پونديون آهن ۽ ويچاريءَ جو مستقبل هميشه لاءِ اونداهو

ٿي ويندو آهي. ان پوڙهي ماڻهوءَ کي ڏي احساس ٿيندو آهي، جنهن جي پٽن، پوٽن ۽ انسانيت جي ٻارڙن جي پشم جهڙن ڳلن تان مرڪ جون ريکائون ڳوڙهن جي قطارن ۾ بدلجي، سندن مقدر بنجي وينديون آهن. اهڙي وقت، انسان ذات جي ٻارڙن جي درد کي صرف گانڌيءَ جهڙي انسان جي پاڪ ۽ پوتر دل ئي سمجهي سگهي ٿي. اهوئي سبب آهي جو گانڌيءَ وٽ هٿيار جي زبان ۾ گفتگو ڪرڻ دنيا جي سڀ کان وڏي لعنت آهي. هن برصغير جو ورهاڱو به ان ڪري قبول ڪيو هو، جو آزاديءَ ۾ دير ٿيڻ جي شرط ۾ فرقيپرستيءَ جي بندوقن جا منهن نه صرف انگريزن جي خلاف کُلي پون ها، پر اهي بندوقون خود ڀارت ورش جي عظيم سڀيتا جي شاندار تصوير ۾ اهڙي باهه لڳائي ڇڏين ها، جيڪا نه صرف اجنتا ۽ ايلورا کي ساڙي ها، پر قرآن ۽ گيتا، رامائڻ ۽ مهاڀارت، شڪنتلا ۽ ميگهه دوت، ويدن ۽ ترجمان القرآن کي به ساڙي ڇڏي ها. اها باهه عائشه جي برقعي ۽ سيتا جي ساڙهيءَ کي به جلائي رک ڪري ڇڏي ها.

ان کان سواءِ گانڌي ازم نالو آهي، غلاميءَ ۽ آقائيت جي مڪمل خاتمي جو؛ ذات، رنگ، نسل ۽ پيشي جي لحاظ کان انساني ننڍ وڏائيءَ ۽ حقارت جي ديوارن ڪيرائڻ جو. انهيءَ ڪم لاءِ هن (گانڌيءَ) اُتم جاتيءَ جو هندو هوندي، هڪ ڀنگي ڪالونيءَ ۾ رهائش اختيار ڪئي؛ جتي هُو هر آٽو گراف وٺندڙ عقيدتمند کان ڏهه رپيا وٺندو هو ته جيئن انهن پئسن مان ان بستيءَ جي اونداهين گهٽين کي نه رڳو بجليءَ سان پر علم، سوچ ۽ سونهن سان منور ڪري سگهي.

گانڌيجيءَ کي خبر هئي ته انساني جسم ۾ هر قوت جو هڪ مخصوص خزانو آهي، جيڪو حد کان وڌيڪ خرچ ڪرڻ سان ضايع ٿيو وڃي. اهوئي سبب آهي جو هن عمر جي هڪ خاص حد کان پوءِ پاڻ تي جنسي فعل جي مڪمل

بندش وجهي چڏي هئي. هُو نه صرف انهيءَ قوت جي زبان جو مخالف هو، پر ان سان گڏ سندس عقيدو هو تہ گهٽ ۾ گهٽ ڳالهائڻ سان انساني دماغي قوتون به زيان ٿين ٿيون. ان ڪري هو هفتي ۾ هڪ ڏينهن ”ڳالهائڻ جو روزو“ رکندو هو. ان ڏينهن هو ڪنهن سان به نه ڳالهائيندو هو، پوءِ ڪٿي ملاقاتين ۾ جواهر لال نهرو ۽ ابوالڪلام ڇو نه هجن. جن ٻنهي جي باري ۾ سندس چوڻ هو تہ ”نهروءَ کان آءٌ سياست سکندو آهيان ۽ ابوالڪلام، ايشيا جو سڀ کان وڏو تاريخدان آهي، جنهن کان آءٌ تاريخ پڙهندو آهيان.“ اهڙن ماڻهن سان به هو نه ڳالهائيندو هو. ان جي باوجود روزي واري ڏينهن به ملاقاتين ۽ زيارت ڪندڙن جو ميلو لڳو پيو هوندو هو، جيڪي مختلف سوال پڇندا هئا. گانڌي انهيءَ معاملي ۾ به هندستان جي غريبيءَ کي مدنظر رکي، سوالن جا جواب سليٽ تي لکي ڏيندو هو، جيئن هندستان جهڙي غريب ۽ غلام ملڪ جو ڪاغذ ضايع نه ٿئي.

انهن ڳالهين هوندي به هُو آمر هجڻ جي بجاءِ وڏو جمهوريت پسند هو. جيڪي ماڻهو هن هندستان جي قيادت لاءِ پيدا ڪيا ۽ اپاريا، سي پنهنجيءَ جاءِ تي علم، عمل، سياست، تاريخ ۽ ثقافت جا هماليا هئا. راجندر پرشاد، راج گوپال آچاريا، آچاريا ڪرپالاڻي، جواهر لال نهرو، سردار ولڀ ڀائي پٽيل، ابوالڪلام آزاد، ڊاڪٽر ذاڪر حسين، فخرالدين علي احمد ۽ ٻيا هزارين مدبر ۽ مفڪر، جن جهڙا ڪوبہ ليڊر پيدا نه ڪري سگهيو آهي. جنهن جو نتيجو هيءُ نڪتو آهي تہ اڄ هندستان جي جمهوريت کي لوڏو به نه آهي.

هاڻي سوال پيدا ٿئي ٿو تہ گانڌيءَ جهڙي ساڌو صفت انسانَ، امن ۽ انسانيت جي پرچار لاءِ پاڻ کي وقف ڪرڻ بدران سياست جي پُرخار واديءَ ۾ ڇو قدم رکيو؛ جنهن جي نتيجي ۾ هن کي زندگيءَ جا بهترين ڏينهن ۽ راتيون جيل

جي اونداهين ڪوٺين جي حوالي ڪرڻيون پيون، جتي هن ڪان اهو قلم به ڦريو ويندو هو، جنهن جي رنب مان امن ۽ انسانيت جي لافاني گيت ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه نڪري ئي نه ٿي سگهيو؛ ۽ جنهن جي زندگيءَ جو مقصد ئي هو ديسي شين جي واهپي کي فروغ ڏيڻ!— تہ ان لاءِ هڪ ڳالهہ سمجهڻ ضروري آهي تہ دنيا ۾ ٻن قسمن جا ماڻهو هر دور ۾ موجود رهيا آهن، هڪڙا مصلح ۽ ٻيا انقلابي. مصلح پنهنجي وقت جا بهترين انسان، بهترين قربان ٿيندڙ ۽ بهترين شهادت پائيندڙ تہ ٿي سگهيا ٿي، پر انهن انساني سماج ۾ ڪا وڏي ۽ همہ گير تبديلي پيدا نہ ڪئي؛ ۽ هنن جيڪي چند پوئلڳ پيدا ڪيا، سي انساني سوسائٽيءَ ڪان ڀڄي، مايا جي موهہ ڪان ڇوٽڪارو حاصل ڪري، وڃي ڀهاڙن ۾ بسيرو ڪرڻ لڳا. حالانڪہ هن بدنصيب دنيا کي اهڙن جوڳين جي ضرورت نہ هئي، جيڪي انسانن ڪان ڀڄي وڃي جهنگلن ۾ بن واس وٺن؛ پر هن دنيا کي اهڙن ماڻهن جي ضرورت هئي، جيڪي مايا جي مها ساگر ۾ رهندي بہ ڪائنات ۾ ڪوئي سڌارو آڻين؛ انسانيت جي چهري تان صدين جي ڏک جي پيڙا جي ڌوڙ کي صاف ڪن ۽ ٻارڙن جي ڳلن تان پنهنجي اکين جي پلڪن سان ڳوڙها صاف ڪن؛ ڪنيائن جي سينڌ کي زندگيءَ، اميد، آرزوءَ ۽ امنگ جي سرهاڻ سان واسي ڇڏين؛ ڪريلن کي اٿارين، سُتلن کي جاڳائين، سرڪشن جي ڪنڌن کي جهڪائين ۽ مظلومن کي سنئين ڳالهہ هلڻ جو سبق سيکارين؛ بک، بيماري، ڏک، ڏولائي، ڏوکي ۽ دولاب جي خلاف مسلسل جدوجهد ڪن. اهڙن ماڻهن کي انساني تاريخ ۾ "انقلابي" سڏيو ويندو آهي؛ ۽ گانڌيءَ "انقلاب جو رستو" اختيار ڪيو، جو تہ هن ڏٺو تہ ويجهڙائيءَ ۾ رشي ٽالسٽاءِ، اصلاح جي ذريعي ڪا ڪاميابي تہ حاصل نہ ڪري سگهيو، پر سندس موت نہ ٻيوسيءَ واري حالت ۾ ٿيو. هيءُ غلط آهي تہ انقلاب صرف بندوق جي ناليءَ

سان ايندو آهي. هيا انقلاب بندوق جي ناليءَ سان به ايندو آهي، پر اهو فوجي انقلاب هوندو آهي. اهو انقلاب جنرل سوهارتو جو انقلاب هوندو آهي؛ اهو انقلاب جنرل ضياءالجمان جو انقلاب هوندو آهي؛ اهو انقلاب جنرل نيون جو انقلاب هوندو آهي؛ اهو انقلاب جعفر نميريءَ جو انقلاب هوندو آهي؛ اهو انقلاب جنرل ضياءالحق جو انقلاب هوندو آهي؛ اهو انقلاب ايدي امين جو انقلاب هوندو آهي؛ اهو انقلاب شومبي جو انقلاب هوندو آهي؛ ۽ اهو انقلاب جنرل ڊگروال جو انقلاب هوندو آهي. اهڙن انقلابن کي انقلاب چوڻ ائين آهي، جيئن طوائف کي سيتا سڏيو وڃي. باقي، ها، ڪٿي صحيح انقلاب لاءِ بندوق استعمال ضرور ٿيندي آهي، پر اصلي انقلاب چرخي جي تند ۽ بهترين قلم مان جنم وٺندو آهي. ان ڪري ئي گانڌيءَ انقلابي رستو اختيار ڪيو.

هڪ ٻئي سوال تي لکڻ کان پوءِ، آءٌ گانڌيءَ جو ذڪر ختم ڪندس، ڇو ته هتي ڪنهن هڪ شخص تي مضمون نگاري ڪرڻ منهنجو مقصد نه آهي. اهو سوال هيءُ آهي ته پوري ايشيا جي آزاديءَ لاءِ گانڌيءَ عدم تشدد جو رستو ڇو اختيار ڪيو؛ ۽ ان رستي کي هن عقيدي جي حد تائين ڇو قبول ڪيو؟ ان باري ۾ جيترينقدر مون سمجهيو آهي، اهو هي ته تلوار ۽ بندوق (هٿيار) سان هند واسي، سڪندر يونانيءَ کان وٺي لارڊ ڪلائيو تائين مقابلو ڪندا آيا. هُو يونانين سان وڙهيا ۽ شڪست کاڌائون؛ هُو ايرانين سان وڙهيا، هارايائون؛ هُو عربن سان وڙهيا، رت ۾ ليٿڙجي ويا؛ هو غزنوين سان منهن مقابل ٿيا ته سوڀ وڃائي ويٺا؛ هو غورين، خلجين، لوڌين؛ مغلن ۽ انگريزن ٽن تلوار بازيءَ، يعني لفظن ۾ هٿياربند جدوجهد ذريعي لڙيا، پر ڪڏهن به ديرپا سوڀ حاصل ڪري نه سگهيا. پلا، برصغير جي زمين جو ڪهڙو حصو آهي، جتي هن خطي جي واسين جو رت نه وهيو هجي، ان جي باوجود هندستان پنهنجي

گهڻيءَ مان غلاميءَ جو گهڻو نه ڪڏهن سگهيو ـ ۽ اهو ڳٽ، هن ساڌو صفت سياسي رهنما، اهنسا (عدم تشدد) جي ذريعي ٽڪي، ڇيڻون ڇيهون ڪري ڇڏيو.

اسان جا اڄ جا ڪي دوست چوندا آهن ته هندستان جي آزاديءَ ۾ اهنسا جي ڪردار ڪان وڌيڪ دهشت پسندن ۽ پستول بازن جو ڪردار رهيو آهي. جيتوڻيڪ اٿئي رواداريءَ ۾ اها ڳالهه ڪنهن حد تائين مڃيندو رهيو آهيان ته ڀڳت سنگهه، دت ۽ سباش بابوءَ جي ڪوششن سان هندستان آزاد ٿيو، پر هي ورق لکندي، آئٌ هندستان جي آزاديءَ ۾ بندوق جي ڪردار کي مڪمل رد ٿو ڪريان، ڇو ته هندستان جي طويل تاريخ مون کي ٻڌائي ٿي ته ڀڳت سنگهه ۽ سندس ساٿي ته آڱرين تي ڳڻڻ جيترا هئا، پر غوريءَ جي حملي وقت مهاراجا پرٿوي راڄ چوهاڻ وٽ ته هاٿين سان تيار بيشمار لشڪر هو، پوءِ به هو هندستان کي بچائي نه سگهيو. غزنويءَ جي حملي وقت سڄي هندستان جي هٿيار بند سينا گڏجي به هندستان کي غلاميءَ کان بچائي نه سگهي. اڄ ڪتاب لکيا ويا آهن "چاڻڪائون جا گوريلا"؛ آئٌ انهن حريت پسند انسانن جي جدوجهد ۽ جذبي کي سلام ٿو ڪريان، پر هندستان ۾ لارڊ ڪلائيو جي پيشقدميءَ کي سراج الدولہ جي جواني، همت، شجاعت ۽ لشڪر روڪي نه سگهيو، ته هندستان کي ڳاڻ ڳٽيا گوريلا ڪيئن ٿي آزاد ڪرائي سگهيا. ميسور جو شينهن پنهنجيءَ پوريءَ گجگوڙ سان لارڊ ويلزليءَ کي روڪي نه سگهيو.

ممڪن آهي ته اهي جنگيون، دوبدو لڙائيون هيون، ان ڪري هندستانين شڪست کاڌي. پر هندستان جي آزاديءَ واريءَ جنگ ۾ گوريلا جنگ وڙهي ويئي هئي. ان سلسلي ۾ معلوم هجي ته يورپ جي باري ۾ ته نه، پر ايشيا جي باري ۾ گوريلا جنگ جي تاريخ تمام طويل آهي. مغلن کي ڪڍڻ لاءِ جتي دوبدو لڙائيون وڙهيون ويون، اتي گوريلا جنگيون به

وڙهيون ويون. راڻي پرتاب سنگهه ۽ شيوا جيءَ جون گوريلا جنگيون، برصغير ۾ حب الوطنيءَ جون بيمثال جنگيون هيون ۽ هٿيارن جي کوٽ به نه هئي، پر ان جي باوجود هندستان هڪ ڊگهي عرصي کان گانڌيءَ جو منتظر هو.

گانڌيءَ کان اڳ صرف چند هندستاني عورتن جا نالا ميدان جنگ ۾ نظر اچن ٿا، پر مهاتما جي تحريڪ ۾ حصو وٺندڙ عورتن جي صرف نالن جي لسٽ تيار ڪئي وڃي ته ان جا ڪيئي جلد تيار ٿي ويندا. گانڌيءَ کان اڳ هندستاني عورت جو ڪمال رڳو انهيءَ ڳالهه ۾ هو ته هوءَ مڙس جي لاش سان گڏ سڙي وڃي، پر گانڌيءَ هندستاني عورت کي ديش جي آزاديءَ خاطر پوريءَ کي جهدي بنائڻ ۽ رضاڪارانه گرفتار ٿيڻ جو سبق ڏنو. سڄي عوام جي دلين مان ڊپ ڪڍڻ لاءِ رضاڪارانه گرفتاريون پيش ڪرڻ به گانڌي ازم جو هڪ حصو آهي، جنهن کي اڄ پوريءَ دنيا ۾ استعمال ڪيو پيو وڃي.

اڄ مون کي افسوس رڳو هيءُ آهي ته امن جو هيءُ پرستار، جنوري ١٩٤٨ع ۾ هڪ سنگدل جي گوليءَ جو نشانو بڻجي ويو. نه رڳو پاڻ ساري عمر تشدد جي خلاف پرچار ڪندو رهيو، ۽ نيٺ تشدد جو شڪار ٿي ويو، پر سندس ٻه پوئلڳ مارٽن لوٿر ڪنگ جونيئر ۽ ڪمال جنبلاٽ به گولين جو شڪار ٿيا ــ ۽ سڀ کان وڏو افسوس هيءُ آهي ته جيڪو ماڻهو (يعني مهاتما گانڌي) عطاءُ الله شاهه بخاريءَ سان محبت ڪرڻ جي باوجود ان ڪري ناراض هوندو هو، جو شاهه صاحب وٽ تشدد جو نشان ڪهاڙو هوندو هو؛ اڄ انهيءَ گانڌيءَ جي ديش ۾ ايتمي ڌماڪا ٿي رهيا آهن! جڏهن پهريون دفعو مون ٻڌو ته هندستان جوهري ڌماڪو ڪيو آهي، ته آءٌ ڏڪي ويس ۽ سمجهيم ته اهو ڌماڪو راجستان جي رڻ پٽ ۾ نه، پر راج گهاٽ ۾ مهاتما گانڌيءَ جي سماڌيءَ تي ڪيو ويو

مي؛ جنهن هن لافاني انسان جي پوري تعليم، ٻوري جاکوڙ،
وري جفاکشيءَ ۽ تپسيا کي مليا ميٽ ڪري ڇڏيو آهي.
ڄ هندستان ائٽمي طاقت آهي ۽ گانڌيءَ جي چرخي جي جاءِ
بنڪ ۽ جيٽ جهاز ورتي آهي. اُن وقت نه معلوم مهاتما جي
ما مان ڪهڙيون آهون نڪرنديون هونديون! هُو جيڪڏهن
ڄ زنده ٿي، هندستان جي حالت ڏسي ها ته يقينن آپگهات
ڪري ها" گانڌي امن ۽ انسانيت جو پيو نالو آهي.

— آءٌ دنيا ۾ فوجي اداري جو سخت مخالف آهيان. اهو ان
ڪري نه، ته ڪو پاڪستان ۾ فوج جي اڪثريت ڪنهن هڪ
صوبي يا هڪ قوم سان تعلق رکي ٿي. فوج ڪڏهن سنڌ يا
بلوچستان سان به واسطو رکي، آءٌ پوءِ به ان اداري جو
مخالف آهيان؛ جيتوڻيڪ ان جو سربراه منهنجي پياري دوست
ٻهيگ چانڊيي جو ڀاءُ ئي ڇو نه هجي. آءٌ فوجي اداري
جو ان ڪري به مخالف ناهيان ته ڪو انهيءَ اداري بار بار
پاڪستان جي عوام جي جمهوري جدوجهد تي ڇاپا هنيا آهن.
پر آءٌ، انهيءَ اداري جو ان ڪري به مخالف آهيان، جو ان
ٻوريءَ انسانيت جو قتلام ڪيو آهي. فوجين جي ڏندن ۾
انساني گوشت جون ٽڙون اٽڪيل آهن. هيءُ هڪ اهڙو ادارو
هي، جنهن انسانيت جو ايترو قتلام ڪيو آهي، جو شايد
خدا ايتري تخليق به نه ڪئي هجي. ٻن عالمي جنگين کان
سواءِ ٽينءَ دنيا ۾ هن اداري جيڪي جرم ڪيا آهن، تن جي
بنياد تي هن اداري جي خلاف عالمي سطح تي مهم هلائي، ان
کي بلڪل ختم ڪيو وڃي، ۽ ان جي شروعات آمريڪا ۽
روس کان ٿئي. هيءُ ادارو نه رڳو ان ڪري قابل ملامت
هي، جو هيءُ مجيب، عدنان مندريس، لوممبا، سوئيڪارنو ۽
ڀٽي جو قاتل آهي، پر دنيا ۾ بک، بيروزگاريءَ، غربت ۽
فلاس جو ذميوار هيءُ اڪيلو ادارو آهي. دنيا جو گهڻي ۾

ڪيٽو پئسو هن اداري تي خرچ ٿئي ٿــو. مولانا ابوالڪلا
آزاد، هندستان جي آزاديءَ کان پوءِ فوجي اداري کي هندستا
مان بلڪل ختم ڪرڻ جي تجويز ڏني هئي، سندس چوڻ ه
ته ”انهيءَ فوج کان سواءِ هندستان جو عوام آزادي حاصل
ڪري سگهي ٿو، ته انهيءَ انگريزن جي تربيت يافته فوج کا
سواءِ ملڪ جي آزاديءَ جي حفاظت به ڪري سگهي ٿو
هندستان جي عظمت سامراج جي تربيت يافته فوج جي ڪر
نه، پر عظيم هندستان جي عظيم ۽ لافاني عوام جي ڪري آهي
هن وقت فوجي آفيسرن جي وردين تي جيڪي نشان نظر اچ
ٿا، سي هندستاني عوام کي دٻائڻ ۽ محڪوم رکڻ جي عيوض
انگريزن کين ڏنا آهن. اسان انهيءَ فــوج کي ختم ڪري
پوريءَ دنيا ۾ عدم تشدد جو شاندار مثال قائم ڪنداسون.“
مولانا لکيو آهي ته ”مون کي افسوس سان چوڻ تي مجبو
ٿيڻو پيو ٿو ته منهنجيءَ انهيءَ تجويز جي تائيد گانڌيجي
جي خاص چيلي راجيندر پرشاد به ڪانه ڪئي.“ مون کي پوري
دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ نفرت فوجي اداري سان آهي.

●

— مون کي تشدد جي لفظ کان نفرت آهي. اهو لفظ پڙهندي
منهنجا وار ڪانڊارجي ويندا آهن ۽ ان وقت مون کي بادشاه
دور جو سمورو تشدد ياد ايندو آهي، جيڪو احمد بن حنبل
تي ڪيو ويو؛ جيڪو برمڪي خاندان تي ڪيو ويو؛ جيڪ
بغداد، بصري ۽ ڪوفي جي بازارن ۾ ايراني ٻانهن ۽ ٻانهي
تي ڪيو ويندو هو؛ جن جون چيخون ايڏيون ته بلند هونديون
جو هوند رنيڪوٽ جي ديوارن ۾ ڏار وجهي ڇڏين. مون ک
اهو تشدد ياد ايندو آهي، جيڪو اوير يورپ جي گيرو نوجوان
تي ترڪ حڪمران ڪندا هئا ۽ مون کي اهو تشدد ياد ايند
آهي جيڪو اڇوتن تي برهمڻ ڪندا هئا. اڄ اهو تشدد وساري

سگهندو آهيان، جيڪو سنڌ جي راجڪمارين ساڻ دمشق
جي حرم سرائن ۾ روا رکيو ويو هو. آءٌ ان تشدد کي به
هن ڏاڻ وساري نه سگهندو آهيان، جيڪو محمد شاهه تغلق،
ظالمن جون کلون لهرائڻ جي صورت ۾ ظاهر ڪندو هو. آءٌ
اڪبر اعظم جي انهيءَ تشدد تي لعنت وجهندو رهندو آهيان،
جيڪو هن انارڪليءَ کي جيئري ديوار ۾ چونڊائڻ جي روپ
۾ ڪري ڏيکاريو. آءٌ ١٨٥٧ع جي سن واري انگريزن جي
دهشت گرديءَ کي دنيا جي گندگيءَ جو ڍير ٿو سمجهان، جنهن
۾ هنن محب وطن مسلمانن، هندن ۽ سکن جي ڏاڙهين ۾ پيشاب
ڪرايا ۽ پنجاب جي لازوال ليڪڪ ۽ خطيب آغا شورش جي
جسم تي ڪرفتيءَ جا ٽوبرا ٻڌا. تشدد هميشه حاڪم، محڪوم
تي ڪندو آهي. ڏاڍو هيڻي تي ڪندو آهي. تشدد، ماستر، شاگرد
تي، مرد، عورت تي، پوليس وارو ملزم تي ڪندو آهي. هيڻو
ڏهرين رحم جي طلب ڪندو آهي، پوءِ مطالبو ڪندو آهي،
۽ جڏهن اهي دروازا بند ٿيندا آهن، تڏهن ڪهاڙيءَ ۾ ڳن
۽ بندوق ۾ گولي وجهي، سنڌرو ٻڌندو آهي. انهيءَ جوابي عمل
کي تشدد سڏڻ لغت جو غلط استعمال آهي. مظلوم ۽ محڪوم
جو جوابي عمل، پُر امن سياست جي ناڪاميءَ کان پوءِ هٿيار بند
سياست جو آغاز آهي. انهيءَ عمل کي تشدد پسنديءَ جو نالو
سامراجين ۽ ڏاڍن ڏنو آهي. ان ڪري مون هميشه تشدد
جي مخالفت ڪئي آهي، ڇو ته اهو دنيا جو ذليل ترين
فعل آهي.

●

— ڪي ڪي ماڻهو شخصيتون ٺاهيندا آهن، ته ڪي ڪي
شخصيتون تاريخ ٺاهينديون آهن؛ تاريخ جي سرڪش گهوڙي
جي واڳ موڙينديون آهن؛ ۽ تاريخ سازيءَ جي ان عمل ۾ نه رڳو
پنهنجي ملڪ جي لکين ڪروڙين ڪريل، پنٺي پيل، ڌتڙيل،

چچريل ۽ چيپاتيل عوام کي بيدار ۽ متحرڪ ڪري شريڪ ڪنديون آهن، پر پوريءَ دنيا جي انسانن کي تاريخ جي وهڪري جي رُخ بدلائڻ ۾ پنهنجو همخيال ۽ همنوا بڻائي ڇڏينديون آهن.

منهنجي پنهنجي خيال ۾، تاريخ سازيءَ جي عمل کان شخصيت سازيءَ جو عمل ڏاڍو ڏکيو، پيچيدو ۽ منجهائيندڙ هوندو آهي. برصغير تي نظر وجهڻ سان اسان کي معلوم ٿيندو ته مهاتما گانڌيءَ ۾ شخصيتن ناهڻ، گهڙڻ ۽ چيلي تيار ڪري تاريخ سازيءَ جي عمل ۾ آڻي بيهارڻ جي لامحدود ۽ غيرفاني قوت هئي. جديد تاريخ ۾ شايد ئي ڪنهن ماڻهوءَ ايتريون عظيم ۽ لافاني شخصيتون تعمير ڪيون هجن، جيتريون مهاتما گانڌيءَ ڪيون. شخصيت جي تخليق جي درد کي صرف ماءُ سمجهي سگهي ٿي ۽ پيو اُن بار کي تاريخ ساز عمل ۾ قيادت ڪرڻ جي اهل بڻائڻ وارو ماڻهو ئي سمجهي سگهي ٿو. ٽئين ڪنهن کي ان عمل جي پوريءَ ريت خبر پئجي نه سگهندي آهي.

گانڌيءَ، برصغير ۾ جن شخصيتن کي تعمير ۽ تشڪيل ڪيو، تن مان جواهرلال نهروءَ جي شخصيت سر فهرست آهي. گانڌيجي اهڙين شخصيتن کي ناهڻ ۽ ترتيب ڏيڻ کان پوءِ عملي ميدان ۾ کين آزاد ڇڏي ڏيندو هو. اهو ئي سبب آهي جو "اندرون - ايشيا" جي مصنف ڪانگريس تي تبصرو ڪندي لکيو هو ته "جواهر لال نهرو ڪانگريس جي دل، ابوالڪلام آزاد ڪانگريس جو دماغ ۽ سردار پٽيل ڪانگريس جي زبان آهي." ڪاش! جان گنٿر اُن ۾ ايترو اضافو ڪري ڇڏي ها ته مهاتما گانڌي ڪانگريس جو هميشه بيدار رهندڙ ۽ متحرڪ روح آهي، جنهن کان سواءِ ڪانگريس بيجان بوتو بڻجي وڃي ها.

شخصيتن جي تعمير جو جيسين تائين تعلق آهي ته پوريءَ دنيا ۾ مهاتما جو ڪو مٽ ۽ ثاني نه آهي. جيتوڻيڪ

مرحوم مائوزيتنگ، ڪي عظيم شخصيتون تخليق ڪيون، پر پوءِ اڳتي هلي آهي شخصيتون ڪيس خود ڊاهڻيون پيون؛ ۽ ڪن ڪيس ڊاهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ اڃا تائين ڪوششون ڪنديون پيون اچن. مائوزيتنگ جي تيار ڪيل شخصيتن مان مرحوم چو. اين. لاءِ جي شخصيت سيني ڪان وڌيڪ با اثر ۽ قدآور هئي، جنهن ڪي مائوءِ آخري وقت تائين برقرار رکيو؛ پر چو. اين. لاءِ عالمي سياست ۾ مائوزيتنگ لاءِ خواريءَ ۽ رسوائيءَ کان سواءِ ڪجهه حاصل ڪري نه سگهيو. جنرل فرانڪو جو موت هجي يا چليءَ ۾ فوجي ٽولي جو قبضو؛ پاڪستان ۾ فوجي آمريت هجي يا بنگالين جي جدوجهد- آزادي؛ چو. اين. لاءِ چين جي وزير اعظم جي حيثيت ۾ هر جڳهه مائوءَ لاءِ خواريءَ ۽ بيزاريءَ جو سامان مهيا ڪيو. آن جي ابتڙ گانڌيءَ جي جسماني بوتي کي جيتوڻيڪ گوڊسي جي گوليءَ هميشه لاءِ ختم ڪري ڇڏيو؛ پر آها گولي به مهاتما جي ٺهانديءَ تان آها ابدي مرڪ کسي نه سگهي، جيڪا مُرڪ ماءُ جي چپن تي ٻارَ جمڻ کان پوءِ پيدا ٿيندي آهي يا هڪ چترڪار جي سرير مان خوبصورت چتر ناهڻ کان پوءِ ڦٽي نڪرندي آهي. گانڌيءَ نه صرف سموري هندستان جي عوام کي غير ملڪي آقا سان مقابلي ڪرڻ لاءِ ميدان ۾ آندو، پر ان سان گڏ هن جواهر لال نهروءَ جي عوامي شخصيت به تعمير ڪئي ۽ هڪ اميرزادي کي عيش عشرت جي دنيا مان ڪڍي، هندستان جي وسيع ۽ عريض ملڪ جي ڪروڙين عوام جي وچ ۾ ديش- سيوڪ جي روپ ۾ آڻي ٻيهاريو.

هن وقت گهربل ڪتابن جي اڻهوند ۽ ڪوت سبب آءٌ چٽي نه ٿو سگهان، پر سمجهان ٿو ته ڪنهن وقت ڪانگريس جي ميمبر ٿيڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ميٽرڪ پاس هئڻ ضروري هو. آن شرط جي موجودگيءَ ۾ ڪانگريس هندستاني عوام جي نمائنده جماعت نه پر هندستاني يورپ وٽ وڪالت ڪندڙن

جي ڪلب هئي، جيڪا هر سال ڪي خاص ٺهراءَ پاس ڪري، وري ٻئي سال لاءِ ملتوي ٿي ويندي هئي ۽ وري ٻئي سال به ساڳي ڪار. جڏهن گانڌيجي آفريڪا مان موٽيو ته هن شهرن کي ڇڏي، ٻهراڙين جي هارين ۽ ٻنين پيل طبقن ۾ ڪم ڪرڻ سان گڏ اميرن جي ڪلبن ۾ وڃي، ڪن خاص شخصيتن تي ڪم شروع ڪيو ۽ شخصيتون ٺاهڻ شروع ڪيون. ان سلسلي ۾ هن نهروءَ تي به ڪم ڪيو. نهروءَ کي جيتوڻيڪ ڪافي سياسي پسمنظر هو ۽ سندس پتا جي ڪانگريس جي مکيه اڳواڻن ۾ شمار ٿيندو هو؛ پر هُو پنهنجو اميراڻو ناٽ ڇڏي، عوام سان ملي هڪ ٿي نه سگهيو هو ۽ صرف ڪاغذي ڪاروائين تائين محدود هو. جيڪڏهن جواهر لال نهروءَ تي گانڌيءَ جي نظر نه پوي ها ته هو به پِتا وانگر ڪاغذي ڪاروائين جو ماهر ۽ سٺو قانوندان ثابت ٿئي ها. پر مهاتما جي تربيت کيس مڪمل عوامي شخصيت بنائي ڇڏيو ۽ هڪ ڏري گهٽ راجڪمار ميدان ۾ نڪري، عوام سان گڏ لٺيون کائڻ لاءِ تيار ٿي ويو.

انهيءَ سلسلي ۾ نهروءَ لکيو آهي ته ”سائيمن ڪميشن جي بائڪاٽ واريءَ تحريڪ ۾ هڪ جٿي جي آءٌ قيادت ڪري رهيو هوس ته پوليس لٺين جو وسڪارو لائي ڏنو ۽ هڪ لٺ منهنجي مٿي ۾ اچي ڪڙڪو ڪيو. مٿي مان رت ٽمڻ لڳو ۽ مون سمجهيو ته آءٌ بيهوش ٿي ٻيڻل جاءِ تان پوئتي ڪري رهيو آهيان، اُن وقت مون کي مهاتما جا لفظ ياد آيا ته ”هن تحريڪ ۾ اڳتي ڌڪي وڌڻو آهي، پوئتي هٽڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي.“ نهروءَ لکيو آهي ته ”اُن وقت مون سوچيو ته جيڪڏهن آءٌ پوئتي ڀڳس ته هندستان جو مستقبل صديون پوئتي هليو ويندو. سو مون پنهنجي پوري قوت صرف ڪري، اڳتي قدم وڌائڻ شروع ڪيا ۽ چار قدم اڳتي وڃي ڪريس.“

لوڻ واري تحريڪ شروع ڪرڻ بابت منڊ ۾ نهروءَ

کي سخت اختلاف هو. سندس خيال هو ته اهڙيءَ معمولي تحريڪ مان ڪجهه ورڻو ناهي، پر جڏهن آن تحريڪ جي ذريعي ٽيهه هزار مرد ۽ عورتون جيل ۾ ڪُڏنديا، ڪلندا هليا ويا ۽ بديشي سرڪار ۾ ٿرٿلو مچي ويو، تڏهن نهروءَ چيو ته ”پوڙهي کي واقعي معمولي واقعن مان تحريڪون پيدا ڪرڻ جو ڊينگ اچي ٿو. جيتوڻيڪ اسان منڍ ۾ سندس مخالفت ڪندا هئاسون، جو ته اسان جهڙن ماده پرستن کي عقلي دليل جي ضرورت هوندي هئي ۽ مهاتما دليل ڏيڻ بدران چوندو هو ته اهو سندس دل يا روح جو آواز آهي.“

ڪانگريس ۾ صرف چند ماڻهو هئا، جيڪي مهاتما جي روح جي آواز کي ڪنهن اوتار جو آواز سمجهي، سندس پوئلڳي ڪندا هئا، جن ۾ راجيندر پرشاد، پٽيل ۽ غفار خان سر فهرست هئا. پر نهرو، آزاد، آصف علي ۽ ٻيا ڪانئس هميشه دليل طلب ڪندا هئا. پر پوءِ جڏهن مهاتما جي دل جو آواز گهربل نتيجا ڪيندو هو ته عقل پرستن کي به قائل ٿيڻو پوندو هو. نهروءَ، ڪانگريس ۾ نمايان مقام حاصل ڪرڻ شرط جماعت کي وچولي طبقي مان ڪڍي عوامي جماعت بڻائڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ برصغير جي تاريخ ۾ نهروءَ جو اهو شاندار ڪارنامو آهي ته هن ڪانگريس کي عوامي جماعت بنائڻ لاءِ بيل گاڏين، ۽ سائيڪلن تي ميلن جا ميل مسافري ڪئي ۽ هُو اهڙين جاين تي پهتو، جتي هن دور ۾ اندرا ۽ پٽنو به نه پهچي سگهيا. مون کي مولوي محمد خان نوحاڻيءَ ٻڌايو ته هن پاڻ ديوبند جي گهٽين ۾ نهروءَ کي سائيڪل تي سواري ڪندي، عوام سان ملندي ڏٺو.

مون لطيف جي باري ۾ ڪٿي لکيو آهي ته ”لطيف کان اڳ شاعري اهڙي ناچڻي هئي، جيڪا صرف درٻارن ۾ ناچ ڪري، پنهنجي جسم جو داد وصول ڪندي هئي. آهو لطيف هو، جنهن هن کي چوٽيءَ کان چڪي، درٻارن جي

ناچڻيءَ مان ڦيرائي، صحرائي دوشيزه بنائي ڇڏيو ته جيئن ڏنار پنهوار به اُن جي حُسن جو واس وٺي سگهن ۽ سندس سنگيت مان پنهنجي روح جي آڃ اُجهائي سگهن.“ ساڳيءَ طرح نهروءَ به ڪانگريس - ڪنيا کي وڪيلن جي آفيسن مان ڪڍي، خيبر کان راس ڪماريءَ تائين اُن جي سونهن ۽ سوڀيا جو درشن عوام کي ڪرايو. ڪانگريس جي انهيءَ روپ کي ڏسي، برصغير جو عوام انهيءَ ڪنواريءَ - ڪنيا تي موهت ٿي پيو ۽ ڪانگريس هر هندواسيءَ جي دل جو آواز بڻجي وئي. اُن سان گڏ هندستان جو عوام نهروءَ تي به اکين ڇڪن تي پيو، جنهن آزاديءَ جي لال ڪنوار جو ڪين بغير ڪنهن مُوڙي جي درشن ڪرايو. ها، اهو صرف بنا موڙي جي درشن هو، پر ان ڪنوار (آزاديءَ) کي ڇهڻ لاءِ موڙي طور ڪيتريون قربانيون ڏيڻيون پيون هيون؛ ۽ انهن سڀني قربانين ۾ نهرو عوام سان گڏ شريڪ هو. هڪ دفعي نهروءَ کان ڪنهن پڇيو ته ”ڪهڙو سبب آهي جو هندستان جو مذهبي عوام، تو جهڙي ناستڪ جوڳيءَ سان بيپناهه محبت ڪري ٿو؟“ نهروءَ جواب ڏنو ته: ”ان ڪري، جو آءٌ ناستڪ هوندي، هندستان جي عوام سان محبت ڪريان ٿو.“ ها، واقعي سچ آهي ته هزارن سالن جو پيڙيل، ستايل، چچريل ۽ چيڀاٽيل عوامُ، جيڪو شاهي هاٿين جي پيرن هيٺان لتاڙبو رهيو هو؛ جنهن غزنويءَ کان وٺي ڪلائيو تائين ڪنهن سفاڪ حاڪم جي چهري تي مُرڪ نه ڏٺي هجي؛ جنهن ڪڏهن ڪنهن ليڊر کان محبت جا ٻه ٻول نه ٻُڌا هجن؛ جتي عوام جي ڳالهه جي جواب ۾ گولي ۽ ٺوڪ جي عيوض ڦاسيءَ جو ڦندو هجي؛ اتي عوام کي سڀ کان پهرين محبت جي ٻن مٺن ٻولن جي ضرورت هوندي آهي. هڪ ڏکويل ماڻهوءَ کي مٺ سونُ ڏيڻ بدران توهان خلوص جي مرڪ سان پرپور محبت ڏيو ته هو ائين سمجهندو ته انهيءَ محبت ڪيس دائمي طور خريد ڪري ڇڏيو آهي. جن ملڪن جا حاڪم پنهنجي عوام

سان ڏنڊي جي زبان ۾ گفتگو ڪندا هجن، اتي جي عوام جي دلين ۾ سندن حاڪمن ۽ ليڊرن خلاف نفرت جا منارا مصر جي اهرامن کان وڌيڪ مضبوط ۽ ڏگها هوندا آهن. ٽين دنيا جا اڪثر مسلمان ليڊر (ناصر کي ڇڏي) پنهنجي عوام سان اثين مخاطب ٿيندا آهن، جيئن مفتوح قوم جي فردن سان فاتح مخاطب ٿيندو آهي. ظاهر ڳالهه آهي ته اهي ليڊر اهي هوندا آهن، جن کي اقتدار غير ملڪي سازشن وسيلي مليل هوندو آهي ۽ ڪين عوام جي طاقت تي ڀروسو نه هوندو آهي ۽ نه ئي انهن کي اهو تاريخي ۽ سماجي شعور هوندو آهي ته هن دور ۾ بادشاهن جا تاج ۽ تخت عوام جي قدمن جي ٺوڪرن ۾ آهن. انهن حاڪمن کي صرف فوج ۽ پوليس جي طاقت تي ڀروسو هوندو آهي ۽ انهن ادارن جي سهاري تي ئي هو حڪومت ڪندا آهن؛ حالانڪ انهن ٻنهي ادارن جهڙو ڀاڙي ادارو ٻيو ڪونه هوندو آهي. نهروءَ کي انهيءَ معاملي ۾ به پنهنجي عوام جي اخلاقي قوت تي بيپناهه ڀروسو هوندو هو. انهيءَ سلسلي ۾ هيءُ هڪ عجيب تاريخي انڪشاف آهي ته جڏهن انگريز وڃي رهيو هو، ان وقت هندستان ۽ پاڪستان جون فوجون ايڏيون منظم ۽ مضبوط نه هيون. ان ڪري، پاڪستان جي پهرئين وزير اعظم، لياقت علي خان، لارڊ مائونٽ بيٽن کي درخواست ڪئي ته جيسين تائين اسان پنهنجي پيرن تي بيهڻ جهڙا ٿيون، ان وقت تائين پاڪستان جي دفاع لاءِ انگريزي فوج رکي وڃي ته جيئن هندستان اسان تي حملو ڪري، اسان کي ختم نه ڪري.“ مائونٽ بيٽن جواب ڏنو ته: ”اهو انهيءَ صورت ۾ ٿي سگهي ٿو، جڏهن هندستان جو وزيراعظم شري جواهر لال نهرو به هندستان ۾ انگريزي فوج رکڻ تي راضي ٿئي.“ انهيءَ سلسلي ۾ جڏهن نهروءَ کان راءِ طلب ڪئي وئي ته سندس جواب هيءُ هو ته: ”مون زندگي جا قيمتيءَ سال جيلن جي حوالي هن نيت سان ڪيا هئا ته جيئن انگريزي

فوج هتان نڪري وڃي. هاڻي جڏهن هندستان آزاد ٿي چڪو آهي، ان صورت ۾ آءٌ هر ان جڳهه کي پنهنجي هٿن سان باهه ڏئي ساڙي ڇڏيندس، جنهن ۾ ڪو گورو فوجي آفيسر يا سپاهي ترسيل هوندو.“ انهيءَ جواب ڪان پوءِ پاڪستان جي تجويز رد ڪئي وئي.

پنهنجي ملڪ ۽ عوام جي سامهون اخلاقي جرئت جو ثبوت نهروءَ، مائونٽ بيٽن کي هندستان جو گورنر جنرل مقرر ڪري ڏنو. سندس چوڻ هو ته ”اسان جون سموريون زندگيون، احتجاجن ۾ گذريون آهن. حڪومتن کي مفلوج بنائڻ جا اسان وٽ بيپناهه تجربا آهن، پر حڪومتون ڪيئن هلائجن، ان جو اسان کي ڪوبه تجربو نه آهي. ان ڪري في الحال توهان گورنر جنرل جي عهدي تي هٽي ڪم ڪريو.“ مائونٽ بيٽن لکيو آهي ته مون جواب ڏنو ته ”ان صورت ۾ مون کي اها اجازت هوندي ته آءٌ ڪنهن وقت عوام جي سامهون اها ڳالهه ظاهر ڪريان ته هندستان جو هيرو حڪومت هلائڻ جي معاملي ۾ پنهنجي ناڪاميءَ جو اعتراف ڪري چڪو آهي.“ نهروءَ جواب ڏنو ته: ”توکي اجازت آهي. مون کي انهيءَ ڳالهه جي پرواهه ناهي.“ اسان جا ڪجهه هٽي جا مؤرخ اهو اعتراض ڪندا آهن ته هندستان وارن پنهنجو پهريون گورنر جنرل هڪڙو انگريز مقرر ڪيو، جنهن جي خلاف هو هميشه لڙندا رهيا. اهي ساڳيا دانشور اها ڳالهه وساري ڇڏيندا آهن ته پاڪستان جي فوج جو پهريون ڪمانڊر انچيف هڪ انگريز هو، جنرل گريسي، ويلزليءَ جو جاءِ نشين، نيپئر جو پوٽلڳ ۽ ڪلائيو جو هم نسل. اهي انگريز سپه سالار هئا، جن سراج الدوله، ٽيپو سلطان ۽ جنرل هوش محمد شهيد جي خون سان پنهنجا لانگ بوٽ رڱيا هئا. ۽ گريسيءَ کي پاڪستان جي حڪمرانن اهو فوجي عهدو ڏنو، جنهن جي ذريعي هو پاڪستان کي نئين سر برطانيا جي ڪالوني بنائي پئي سگهيو. جڏهن ته

هندستانين لارڊ مائونٽ بيٽن کي سياسي عهدو ڏنو هو ۽ اهي هندستاني هئا، جن لارڊ ويول ۽ ٻين انگريز ماهرن کي سياسي ميدان ۾ شڪست ڏني هئي. (تفصيل لاءِ ڏٺو وڃي رئيس احمد جعفريءَ جو ڪتاب ”آزاديءَ هند.“)

نهروءَ جي سلسلي ۾ هڪ واقعو پيو به بيان ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو:

جيسين تائين هندستان جو آئين نه ٺهيو هو، ان وقت تائين جواهر لال نهرو، هندستان جو وزير اعظم ۽ پهرين لارڊ مائونٽ بيٽن ۽ پوءِ راج گوپال آچاريا، هندستان جا گورنر جنرل مقرر ٿيا. ١٩٤٩ع ۾ هندستان جو سيڪيولر ۽ جمهوري آئين ٺهيو. آئين ٺهڻ کان پوءِ جواهر لال نهرو پنهنجيءَ نشست تان اٿيو ۽ آئين جي ڪاپي کڻي هرهڪ ميمبر وٽ وڃي، ان کان انهيءَ آئين تي صحيحون وٺڻ لڳو. حقيقت ۾ هندستان جي وزير اعظم طرفان جنگِ آزاديءَ جي مجاهدن لاءِ اهو وڏو اعزاز هو، جو نهرو خود وٽن وڃي هندستان جي مقدس دستاويز تي صحيحون وٺندو رهيو، نهرو جڏهن مولانا ابوالڪلام آزاد وٽ پهتو ته مولانا صاحب آئين تي صحيح ڪرڻ کان انڪار ڪيو. حقيقت ۾ نهرو، مولانا صاحب جي ناراضگيءَ جو سبب سمجهي چڪو هو؛ پر پوءِ به آزادؔ کيس چيو ته: ”آخر توهان آزاد هندستان جي مقدس آئين کي ايترو سستو ڇو سمجهيو آهي، جو ان کي مختلف ماڻهن وٽ روليندا وتو. اسان ڏيڍ صديءَ جي هيءَ جنگ انهيءَ لاءِ لڙي آهي ته آها شيءِ حاصل ڪريون ۽ اڄ جڏهن اها حاصل ٿي آهي ته توهان پنهنجي روايتي ڊپلوميسيءَ ذريعي ان جي تقدس کي پائمال ڪري رهيا آهيو. آءٌ ان وقت تائين صحيح نه ڪندس، جيسين تائين آئين جو مسودو پنهنجيءَ اصلي جاءِ تي نه رکيو ويندو.“ بهرحال آئين تي مولانا ان وقت صحيح ڪئي، جڏهن اهو پنهنجيءَ اصلي جاءِ تي پهتو.

هڪ ٻيو واقعو بہ بيان ڪندو هلان. جواهر لال نهروءَ
جي گهر واري ڪملا گذاري چڪي هئي. ڪيس اندرا کان
سواءِ ڪوبہ اولاد نہ هو. نهرو پنهنجي وقت جو انتهائي خوبصورت
انسان هو، سڄو هندستان جي ڪنهن سيٺ جي سندر ڌيءَ، نهروءَ
تي عاشق ٿي پئي. سيٺ صاحب انهيءَ سلسلي ۾ نهروءَ سان
مليو، ڪيس پنهنجي پٽريءَ سان شادي ڪرڻ لاءِ آماده ڪرڻ
لڳو؛ جنهن ۾ ڪروڙين روپين جي ڏاج ڏيڻ جي بہ لالچ
ڏنائين. نهروءَ سيٺ کي جواب ڏنو تہ: "جيڪڏهن اڄ
مون اوهان جي ڌيءَ سان شادي ڪئي تہ ڪملا جي آتما
کي ڪهڙو جواب ڏيندس!" ائين چئي، ان سيٺ جي سُندر
ڪنيا سان شادي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيائين. جيسين
تائين منهنجي معلومات آهي، ان مطابق دنيا جا چار ليڊر هئا،
جن کي پنهنجي زالن سان بي انتها پيار هو؛ جيتوڻيڪ سندن
شاديون "محبت جون شاديون" نہ هيون: (۱) جواهر لال
نهرو، (۲) جمال عبدالناصر؛ (۳) شيخ مجيب الرحمان ۽ (۴)
ابو الڪلام آزاد، انهن مان مولانا صاحب ۽ شيخ مجيب الرحمان
جون شاديون ٻنهي ننڍيءَ عمر ۾ ٿيون هيون، يعني اٺن نون
سالن جي عمر هئي، گهوٽن ۽ ڪنوارن جي.

جواهر لال جي ملڪ جي اندروني حالت جو بيان ٻنهي
ڏکهو تي ويو آهي، ان ۾ آخر ۾ ايترو اضافو ڪندس تہ
نهروءَ کي پنهنجيءَ ڌيءَ سان گڏ پوري انسانيت جي ٻارن
سان بي انتها پيار هو. هُو موسيقيءَ ۽ ادب جو بہ بيحد عاشق
هو. جوش مليح آبادي ۽ نياز فتح پوري ڇڏهن بہ ساڻس ملڻ
ويندا هئا تہ پاڻ دفتر مان نڪري سندن استقبال ڪندو هو،
۽ نياز فتحپوريءَ کي هندستان جو وڏو ادبي اعزاز "پدم ڀوشڻ"
بہ ڏياريو هئائين.

آءٌ سمجهان ٿو تہ مون ڊائريءَ جا ڪافي پنا نهروءَ
تي سيڙايا آهن، باوجود ان جي نهروءَ جو سياسي وجود اڻپورو

رهجي ويندو، جيڪڏهن آزاد هندستان جي پرڏيهي پاليسي مرتب ڪرڻ ۾ غير جانبدار بلاڪ ٺاهڻ ۾ سندس عالمي دماغيءَ ۽ باڪمال ڪردار کي نظرانداز ڪيو ويو.

ٻي عالمي جنگ هلندي، جيڪي شخصيتون عالمي سطح تي ڇانيل هيون، تن ۾ ايشيا جون صرف ٻه شخصيتون ڪجهه قدر نمايان هيون: جپان جو وزيراعظم ٽوجو ۽ چين جو ان وقت جو قومپرست ليڊر چيانگ ڪائي شيڪ. آفريڪا مان ڪابه شخصيت اهڙي ڪانه ابري هئي، جنهن کي عالمي سياسي ميدان ۾ ڪا اهميت ڏني ويندي هجي. باقي سموريءَ عالمي سياست تي يورپ (پوءِ اهو ڪميونسٽ هجي، سرمائيدار هجي، نازي هجي يا فاشي) ۽ آمريڪا ڇانيل هئا. ٻي عظيم جنگ، پنهنجين سمورين هلاڪت آفرينين ۽ تباهين سميت اتحادين جي حق ۾ فيصل ٿي. انهيءَ جنگ ۾ هٽلر، مسوليني ۽ ٽوجو جي آمريت جي خلاف پوريءَ دنيا جي جمهوريت پسندن کي جمهوري آزاديون بچائڻ لاءِ سڏيو ويو. نهروءَ جهڙي جمهوريت جي عاشق لاءِ جمهوريت جي سڏ کان وڌيڪ ڪو دلڪش سڏ هئو ئي ڪونه. پر هن ان وقت اهو سوچيو ته واقعي جمهوريت بچڻ ۽ اچڻ گهرجي، پر اها غلام قومن جي غلاميءَ جي زنجيرن ٽوڙڻ لاءِ اچڻ گهرجي يا صرف اڇي چمڙيءَ واري يورپ کي بچائڻ لاءِ، پوري انسان ذات کي جنگ جي باهه ۾ اڇلايو ويندو! انگريزن وعدا وعيد ڪيا، ڪانگريس ٻڪ ونڻ چاهي، نتيجي طور آگسٽ ١٩٤٢ع ڌاري مولانا ابوالڪلام آزاد جي صدارت ۾، ڪانگريس ”هندوستان خالي ڪريو“ نالي مشهور ٺهراءُ پاس ڪيو. نتيجي طور نهروءَ کي پنهنجن ساٿين سميت گرفتار ٿي، احمد نگر جي قلعي ۾ لڳاتار ٽي سال گهارڻا پيا. اهو دور عالمي سياست ۾ روزويلٽ، چرچل، اسٽالن، هٽلر، مسوليني، ڊيگال، ٽوجو ۽ چيانگ ڪائي شيڪ جو دور هو. جنگِ عظيم ڪن شخصن کي فنا جي غار ۾ اڇلائي ڇڏيو-

مثال طور: توجو، هٽلر، مسوليني ۽ چيانگ ڪائي شيڪ: ۽ ڪن شخصيتن کي عالمي سطح تي صفا آيا ري آڻي، ۽ اهي عالمي سياست تي ڇانئجي ويون- مثال طور استالن ۽ ڊ يگال. استالن پنهنجي سخت گير طبيعت جي ڪري روس ۾ پنهنجو اثر وڌائي ويٺو هو، پر ٻي عالمي جنگ ۾ هڪ سوشلسٽ فاتح ليڊر جي حيثيت ۾ اڀرڻ، استالن جي مستقبل کي تابناڪ بنائي ڇڏيو. ٻوڏانهن جنرل ڊ يگال، لنڊن ۾ فرانس جي جلاوطن حڪومت ٺاهي، پنهنجيءَ شهرت کي آسمان تي پهچائي ڇڏيو. ٻي عالمي جنگ انهن ٻنهي ليڊرن کي پنهنجي اقتدار ۽ اختيار سميت برقرار رکيو. ڪي ليڊر جنگ ختم ٿيندي ختم ٿي ويا ته ڪي اليڪشن ۾ شڪست کائي ويا. ڪي ملڪي وڏيرپ واري مسند تان لهي اچي پٽ تي پيا ته ڪي وري عالمي چوڌريءَ جي روپ ۾ اڀريا. برطانيا ۽ فرانس، پنهنجي اڳوڻي عظمت برقرار رکي نه سگهيا، ته انهن جي جاءِ آمريڪا ۽ روس اچي والاري. جنگ ۾ جن ملڪن تي سرخن قبضو ڪيو، اتي هنن اتي جي ڪميونسٽ پارٽين کي اقتدار ڏنو ۽ جن ملڪن کي جرمن قبضي مان سرمائيدارن ڇڏيو ته اتي هنن مغربي جمهوريت کي نه رڳو برقرار رکيو، پر جنگ ۾ شڪست کاڌل ملڪن وٽ جيڪي آفريڪا ۽ ايشيا ۾ ڪالونيون هيون، سي انهن ساڳين ملڪن کي واپس موٽائي ڏنائون. جنهن جو واضح مثال فرانس آهي، جنهن کي نه صرف ويٽنام حوالي ڪيو ويو، پر الجزائر، گني، جبوتي ۽ مراڪش موٽائي ڏنا ويا. انڊونيشيا کي ڊچن جي جهوليءَ ۾ ڇلايو ويو. سينگاپور، برما ۽ سيلون انگريزن کي ڏنا ويا. ايشيا جي هڪ وڏي ترقي يافته ملڪ جپان کي غير مسلح ڪيو ويو ۽ هندستان ۾ ڪميونسٽن جي غير مشروط حمايت جي باوجود ان جي غلاميءَ کي برقرار رکيو ويو ۽ آفريڪا ۽ ايشيا ۾ يورپي سامراج جون سموريون ڪالونيون جيئن جو تيئن رکيون ويون- ۽ جيڪا جنگ،

جمهوريت ۽ آزاديءَ جي نالي ۾ شروع ڪئي وئي، تنهن جمهوريت ۽ آزاديءَ جو تحفو صرف مغرب ڪي ڏنو. وري حيرت انگيز ڳالهه هيءَ ته دنيا ۾ پهريون ايٽم بم، ايشيا جي ٻن خوبصورت شهرن تي استعمال ڪيو ويو. حالانڪ، جيڪڏهن انصاف جي نظر سان ڏٺو وڃي ها ته، جنگ جي شروعات به مغرب ۾ ٿي هئي، جنگ جا باني ۽ محرڪ به مغربي ملڪ هئا ۽ گهڻو نقصانڪار ۽ تباهه ڪن جنگ به يورپ ۾ لڙي وئي. جپان ته تمام دير سان جنگ ۾ شريڪ ٿيو هو ۽ هن جي فوجي فتوحات ۽ حملن جو دائرو به صرف ايشيائي ملڪن تائين محدود هو. هن يورپ ۽ آمريڪا ڏانهن پيشقدمي به شروع نه ڪئي هئي، پر پوءِ به ائٽم بم جي سزا ايشيا جي هڪ خوبصورت ۽ سندر ملڪ جپان ڪي ڏني وئي. آن جا مکيه ڪارڻ صرف ٽي هئا:

(١) : ته جپان، ايشيا جو واحد ملڪ هو، جنهن يورپ جي هڪ ملڪ روس کي گهڻو ڪري ٥ - ١٩٠٤ع ۾ زار شاهيءَ جي دور اندر فوجي شڪست ڏني هئي - ۽ يورپ کي آن تاريخي شڪست جو بدلو وٺڻو هو ۽ اهو بدلو اهڙي ته پيانڪ صورت ۾ ورتو ويو، جو موجوده مهذب مغرب جي وحشانيت ۽ بربريت تي چنگيز ۽ حجاج جا روح به شرمندا ٿيا هوندا.

(٢) : ته هن هڪ ايشيائي ملڪ هوندي، اها جسارت ڪئي هئي، جو ان آمريڪي قبضي هيٺ آيل هاربر پيٽن تي حملو ڪيو هو، جيڪا ڳالهه مغرور، طاقتور ۽ برتريءَ جي نشي ۾ چُور مغرب ڪيئن ٿي برداشت ڪري سگهيو.

(٣) : ته هن نه صرف ويتنام پر برما، سيلون ۽ سينگاپور ۾ مغرب وارن کي ذلت آميز شڪستون ڏنيون، پر هو هندستان کي انگريزن جي قبضي مان ڪڍائڻ لاءِ نيتاجي سباش بابوءَ جي مدد سان اڳتي وڌي رهيو هو.

البت انهن سببن سان ”ڇوٽون سبب“ به گڏي سگهجي

ٿو. آهو هيءُ ته گهڻو ڪري سمورو ايشيا مغرب لاءِ پُر امن علائقو هو ۽ هتي جو پورو فوجي ڏيان، يورپ ۽ آفريڪا ۾ هٽلر ۽ مسوليني‌ءَ تي لڳل هو. ايشيا ۾ مغرب جي خلاف جپان محاذ کولي، مغرب جي فوجي طاقت ۽ قوت کي منتشر ٿيڻ تي مجبور ڪيو هو ۽ اهو ڪم به مغرب وارن جي نگاهه ۾ هڪ ذليل ۽ ڪريل ڪميڻي ايشيائي ملڪ ڪيو هو، جنهن جي مقدر ۾ صرف غلامي لکيل هئي. آءٌ هتي جپان جي وڪالت نه ڪري رهيو آهيان، ڇو ته جپان ان وقت شير شاهه جهڙي شڪري وارو ڪردار ادا ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو. پر حيرت مون کي صرف روس جي اسٽالن ۽ مغرب جي ڪميونسٽ پارٽين تي ٿئي ٿي، جن آمريڪا سامراج جي انهيءَ وحشي ائٽمي بمباريءَ تي ڪوبه احتجاج نه ڪيو ۽ نه وري نئين سر ڪالونيون ورهائڻ تي ئي ڪو اعتراض واريو. مون کي خبر ناهي ته آمريڪي ائٽمي بمباريءَ تي ايشيا جي هڪ وڏي ماڻهوءَ ماؤزيتنگ احتجاج ڪيو هو يا نه! جڏهن جنگِ عظيم ختم ٿي، ان وقت لينن جي روس، قومن جي خود مختياريءَ واري حق کي ذري گهٽ وساري ڇڏيو هو.

جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ عالمي سطح تي هندستان جي هن عظيم فرزند، جواهر لال نهروءَ جو ڪردار شروع ٿئي ٿو. هندستان جي آزاديءَ کان پوءِ ابتدائي ڪجهه سال هن کي سامراج جي تباهه ڪيل ۽ فرقي پرستيءَ جي باهه ۾ وڪوڙيل ملڪ کي تعمير ۽ تشڪيل ڏيڻ ۾ لڳي ويا. هن چندر گپت موريا ۽ اشوڪ اعظم جي هندستان جي تصوير ۾ نوان رنگ ۽ روغن ڀرڻ چاهيا ٿي. هن ايلورا ۽ اجنتا کي وري نئين زندگي ڏيڻ ٿي چاهي. انهيءَ ڪم مان ٿوري گهڻي واندڪائي ملڻ سان هن عالمي سطح ڏانهن پنهنجون سياسي بصيرت افروز نگاهون ڦيرڻ شروع ڪيون. هن ڏٺو ته هندستان جي آزاديءَ کان پوءِ به آفريڪا ۽ ايشيا ۾ لا تعداد ملڪ اڃا تائين غلاميءَ جي

جانداهه ۾ پيڙجي رهيا آهن. سندس خيال ۾ انهن ملڪن کي مغرب جا ملڪ آزادي ڏيڻ يا ڏيارڻ ۾ قطعي ناڪام رهيا آهن ۽ هاڻي انهن سياستدانن جي سموري سياست سرد جنگ ۾ تبديل ٿي وئي آهي؛ ان ڪري اهي سياستدان هاڻي سياسي ميدان ۾ عالمي امن ۽ آزاديءَ واري ڪردار ادا ڪرڻ جي لائق ئي نه رهيا آهن. هن روز ويلٽ جي آزادي پسنديءَ، اينٽلي ۽ چرچل جي جمهوريت نوازيءَ ۽ ڪامريڊ اسٽالن جي اشتراڪيت نوازيءَ جا شاندار مظاهرا به ڏٺا. خوش قسمتيءَ سان ملڪ اندر کيس بهترين سياستدانن، عالمن ۽ مدبرن جي بهترين ٽيم ملي وئي هئي، جنهن ڪري هن پنهنجو پورو ڌيان عالمي سياست ڏانهن ڏنو، ۽ پنهنجي شعله نوائيءَ ۽ تدبر سان سامراج کي للڪارڻ ۽ قومن کي آزادي ڏيارڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪري ڏني. نتيجي طور هن جي اسرافيلي صور جي صدا تي آفريڪا ۽ ايشيا جو عوام نوآبادياتي نظام جي ڪندرن مان نون ولولن ۽ اُمنگن سان ڪَرَ موڙي اُٿڻ لڳو ۽ غلاميءَ جون زنجيرون ٽٽڻ لڳيون ۽ اسيرن جا بند ٽٽڻ لڳا.

۱۹۵۰ع، اهو سال آهي، جڏهن برصغير جي هن لافاني انسان، غلاميءَ ۽ بينڪيت جي ڪُک مان جنم وٺندڙ سياستدانن کي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ شروع ڪيو. چو ته ٻي عظيم جنگ کان پوءِ مغرب جا سرمائيدار ناٽو جي ذريعي ۽ ڪميونسٽ وارسا جي عهد نامن وسيلي ايشيا ۽ آفريڪا جي آزاد قومن کي پنهنجي پنهنجي گروپن ڏانهن ڇڪڻ لڳا هئا؛ ۽ انهن آزاد ٿيندڙ ملڪن لاءِ ضروري هو ته آمريڪا يا روس ڏانهن ڊوڙن؛ اهڙي وقت ۾ هن ڏنو ته هن وقت مغرب جا سياستدان پنهنجي خود غرضيءَ جي ڄار ۾ ڦاسي چڪا آهن؛ ۽ هاڻي جيڪو دور اچي رهيو آهي، سو ان نئين انسان جو دور آهي، جيڪو بينڪيت جي ڪندرن مان نڪتو آهي ۽ جنهن جي ڦٽن مان رت ڳڙي رهيو آهي، سو ئي نئين دنيا جي نئين قيادت ڪندو.

انهيءَ سلسلي ۾ نهروءَ هن غلاميءَ ۽ان آزاد ٿيندڙ ملڪن جي بهترين قيادت ڪي هڪ هنڌ گڏ ڪيو. نهرو، ناصر، نڪروما، ٽيٽو، بن بالله ۽ اهڙا ٻيا ليڊر عالمي دنيا ۾ ايري آيا، جيڪي بنيادي طرح سامراج دشمن هئا ۽ آزاديءَ جي تحريڪن ڪي پرپور هٿي ڏيندڙ پڻ. اهو سياسي دور، نهروءَ ۽ ناصر جو دور آهي، سوئيڪارنو ۽ ٽيٽو جو دور آهي، نڪروما ۽ چو.اين. لاءِ جو دور آهي؛ جيڪي غير جانبداريءَ جي جهنڊي هيٺ غلاميءَ جي خلاف بهترين فوج ترتيب ڏئي رهيا هئا. غير جانبداري تحريڪ، جواهر لال نهروءَ جو اهو ڪارنامو آهي، جنهن ڪي پاڪستان جو هندستان دشمن وزير اعظم به پنهنجي مضمونن ۾ ۾ خراج تحسين ادا ڪري چڪو آهي. غير جانبداري ڪا حق ۽ ناحق، ظلم ۽ مظلوميءَ، غلاميءَ ۽ آزاديءَ جي وچ ۾ نه هئي، پر اها ڪميونسٽ ۽ غير ڪميونسٽ مغرب جي دفاعي معاهدن ۽ سرد جنگ جي پسمنظر ۾ هئي؛ جنهن دنيا جي ٻنهي گهٽي گهٽائيءَ ڪي پاڻ سان گڏ ڪري ورتو ـ ۽ اها حقيقت آهي ته ٻي جنگ عظيم کان پوءِ وارو دور عالمي سياست ۾ نهروءَ ۽ ٽيٽو جو دور آهي، جنهن دنيا ڪي اچا تائين ٽين عالمي جنگ کان بچائي ورتو آهي. اها غير جانبداريءَ جي تحريڪ ئي هئي، جنهن ڪي پنهنجي اثر ۾ آڻڻ لاءِ روس ڪي قومن جي آزاديءَ ۽ خود مختياريءَ جو سبق ياد ڏياريو ۽ هن پنهنجي پاليسيءَ ۾ قومن جي آزاديءَ ڪي اولين حيثيت ڏني ـ ۽ روس جي انهيءَ پاليسيءَ ۾ عظيم موڙ جو عظيم ۽ واحد سبب صرف غير جانبدار تحريڪ جي سامراج دشمني ۽ آزادي نوازي آهي، جيڪا نهروءَ ۽ ناصر جي وفات کان پوءِ نظرياتي وابستگيءَ سان مشروط ٿي، پنهنجي اصلي حيثيت وڃائي ويٺي آهي. دنيا ڪي اڄ وري ڪنهن نهروءَ جي ضرورت آهي. دنيا ۾ عالمي امن ۽ ڀائيچاري وارو هڪ ڪردار پوريءَ دنيا ۾ پڌڪي رهيو آهي ته ڪيس نهروءَ ۽ سوئيڪارنو جي روپ ۾ وري ڪو

نئون هيرو ملي.

زنده باد غير جانبداري! زنده باد غير جانبداري تحريڪ جي لا فاني قيادت! عالمي سطح تي نهروءَ جي نعري کي مجيديءَ جي هنن لفظن ۾ بيان ڪري سگهجي ٿو:

آجيون ٿينديون ساريون قومون،
گوريون توڙي ڪاريون قومون،
ٽڪيون مانديون، هاريون قومون،
سوريون جن سينگاريون، قومون!

●

— نه معلوم ڪيترين جاکوڙن، جفاڪشين ۽ مصيبتن کان پوءِ آءٌ اهڙيءَ جاءِ تي پهتس، جنهن جي فضا جي ذري ذري ۾ تنهنجي معصوم ۽ مقدس جسم جو هڳاءُ آهي؛ ۽ جتي جا ساون مون کي بسنت رُت ياسندا آهن؛ جتي جي شامن جي سُرخيءَ ۾ مون کي تنهنجيءَ لوئيءَ جي لالاڻ ۽ گلڙن جي شفق نظر ايندي آهي. گهڻو وقت اڳي آءٌ ڪراچي جيل ۾ هوس. اُتي خبر نه آهي ته ڪيئن منهنجي وات مان هي لفظ نڪتا هئا ته:

تنهنجن ڪارن ڪارن وارن کي، جنهن به ڏٺو سو مست ٿيو!
تنهنجن ڳاڙهن ڳاڙهن ڳلڙن کي، جنهن به ڏٺو سو مست ٿيو!
تنهنجي سدا بهار جوين لٽڻ جي، جنهن لالچ ڪئي، سو ويران ٿيو!
تنهنجي نرمل نگاهن ڏانهن جنهن به ڏٺو، سو حيران ٿيو!

ڪيئي سجدا تنهنجي قدمن تان قربان ڪيم،
جن جي ڪري دنيا کي پاڻ تي مهربان ڪيم!
۽ پوءِ به تنهنجي مهربانيءَ لاءِ واجهائيندو رهيس،
۽ تنهنجي بيخبريءَ تي پاڻ کي جهوريندو رهيس!

اڄ مدتن پڄاڻان تنهنجن قدمن جي روشنيءَ ۾ اونداها رستا لتاڙي، هن يلاريءَ يونءِ ۾ پهتس ته جيئن تنهنجي ڪا

هڪ جهلڪ ڏسي، آن جا رنگ پنهنجي ذهن ۽ روح ۾ رچائي، وري انهن اونداهن رستن ڏانهن موٽي وڃان. پر توکي ڏسڻ ته ٿيو، پر تنهنجيءَ ڪنهن هڪ جهلڪ جو ڪو رنگ به پنهنجيءَ اداس دل ۾ اوتي نه سگهيو آهيان. بيخبري مون کي گهيرو ڪري ويٺي آهي. مون کي خبر ناهي ته تون ڪٿي آهين؟ پر پوءِ منهنجي چوڏاري هيءَ ڇانئل سڃاڻل ڪارن ڀنين وارن جي خوشبو ڪنهن جي آهي؟ هيءَ جوانيءَ جي ڀڳهر جي بوءِ ڪنهن جي آهي؛ جنهن جي هڪ جهوٽي سان انسان ته انسان پر خالق، ڪائنات تي به شيمپئن جو نشو چڙهي ويندو آهي. تون نه ملئين، شايد عمر پر اچي تنهنجي ڳولا ۽ ڳالهيون ڪندو رهندس. ها، اهو منهنجو مقدر آهي!

●

— اڳي نندي هوندي اسڪول ۾ هڪ سبق پڙهيو هوسين ته ايران جو ڪو بادشاهه هڪ جنگ ۾ قيد ٿي، ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ ويو ۽ اتي بيمار ٿي پيو. سوين ويڄ ۽ طبيب گهرايا ويا، پر ڪٿين ڪوبه فرق نه ڪيو. نيٺ تنگ ٿي، اتي جي بادشاهه جي شهزاديءَ، قيدي بادشاهه کان پڇيو ته: ”آخر تنهنجيءَ بيماريءَ جو علاج ڪهڙو آهي؟“ موت جي بستري تي ستل بادشاهه جواب ڏنو ته: ”ايران جي مٽيءَ جو ذرو ۽ اتي جي پاڻيءَ جو ڍُڪ، منهنجيءَ بيماريءَ جو واحد علاج آهي.“ نيٺ علاج جو اهو طريقو آزمايو ويو ۽ قيدي بادشاهه چڱو ڀلو ٿي پيو. ايران جي ماڻهن کي پنهنجي عظيم تهذيبي ۽ تمدني سرزمين سان بيپناهه محبت پئي رهي آهي. ايرانين لاءِ هيءَ سرزمين، ڪورش ڪبير جي سرزمين؛ زرتشت جي ڪڏهن نه اجهامندڙ باهه جي سرزمين؛ لاله و گل جي سرزمين؛ ماني ۽ مزدڪ جي انقلابي فڪر ۽ فلسفي جي سرزمين؛ حافظ

جي سدا بهار شاعريءَ جي سرزمين؛ سعديءَ جي زبان دانيءَ ۽ اخلاقي تبليغ جي سرزمين ۽ فردوسيءَ جي شاهڪار رزميه شاعريءَ جي سرزمين پئي رهي آهي. هن سرزمين جي گود مان نه صرف، اناج ۽ ميون جا ذخيرا پيدا ٿيندا رهيا آهن، پر ان جي ڪنڊ ڪڙڇ مان شاعريءَ ۽ موسيقيءَ جا وڻ ڦلاربا رهيا، پر هتي جي مٽيءَ هر موسم ۾ پنهنجي جهوليءَ ۾ باهه جي ڇڻين جهڙن گلن کي پڻ جنم پئي ڏنو آهي. ايران جي عورت جي ڪک مان صرف حُسن ڦٽندو آهي. اهڙو حُسن جنهن کي ڪينواس تي چٽڻ لاءِ مصور جا هٿ زخمي ٿي پوندا آهن، پر هو ان حسن جي هڪ معصوم ۽ هلڪي جهلڪ به پنهنجي قلم ۽ برش جي قيد ۾ آڻي نه سگهندو آهي. حقيقت ۾ ايران، حُسن، شاعريءَ ۽ سنگيت جو ملڪ رهيو آهي، جنهن سان اتي جي عوام ايئن محبت پئي ڪئي آهي، جيئن ننڍڙو ٻار مامتا سان پرپور ڇاتيءَ سان پيار ڪندو آهي. ايران جي مٽي ۽ پاڻي، اتي جي ماڻهوءَ لاءِ زندگي بخش پئي رهيو آهي. پر ايران جي انهيءَ حسن، شاعريءَ ۽ سنگيت، هر ايرانيءَ جي دل ۾ خود پرستيءَ ۽ لاغرضيءَ جو مادو پيدا ڪيو آهي. جنهن ڪري، ايراني ماڻهن کي ماڻهن سان محبت گهٽ، پر فن ۽ سرزمين سان محبت زياده پئي رهي آهي. نتيجي طور هر ڪنهن ايران کي خوبصورت بنائڻ لاءِ انهن هٿن کي وڍائڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي، جيڪي ايران جي خوبصورتيءَ ۾ واڌاري لاءِ پنهنجي دل ۽ جگر زخمي ڪرائيندا رهيا آهن. ايرانين قرةالعين طاهره جي حُسن جهان سوز لاءِ پنهنجي ديس ۾ ڪاٻه جڳهه نه ڏني ۽ هن جي شاعريءَ کي باهه جي شعلن جي حوالي ڪري ڇڏيو. هيءَ ان ايران جي ڳالهه آهي، جڏهن ايران جي سرزمين تي لاله و گل جي جاءِ تي ڏاڙهين جو جهنگل نه اُڳيو هو.

جڏهن ايران ۾ گلن جي بجاءِ ڏاڙهين جا ٻيلا پيدا

ٿيا، ۽ جتي حافظ ۽ سعديءَ جي لافاني غزلن جي جاءِ تـي علامائن جي واعظن ڪنن کـي ڦاڙڻ شـروع ڪيو، ان وقت اهڙين ٻن ڌرين جو ٽڪر پيدا ٿيو، جـن مان ڪنهن کي ٻه ايران جي عوام سان محبت ڪانه هئي. منهنجو تجربو ٻڌائي ٿو ته هڪ علامه جي دل ۾ انسان سان ايتري محبت به نه هوندي آهي، جيتري هڪ ڪنجوس جي دل ۾ سخاوت. هڪڙي ڌر ايران ۾ مغرب ۽ مشرق جـي ميلاپ سان اهڙو چمن تيار ڪرڻ پئي چاهيو، جنهن ۾ انساني گيتن بجاءِ صرف بي شعور بلبلين جا هزار داستان هجن ۽ ٻيءَ ڌر انسانن سان گڏ انهيءَ بلبل هزار داستان کي ڪُهي، اُن جي رت سان ڌاڙهيون رڱڻ پئي چاهيـون.

هن ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ايران جي بادشاهه کي ايران جي خوبصورت سرزمين سان بيپناهه محبت هئي، پر اتي جي انسانن سان ڪيس ڪابه دلچسپي نه هئي؛ ۽ نه ئـي شايد هو اِهو سمجهي سگهيو ته هڪ انسان مٽڙن ماڻهن کي نظرانداز ڪري صرف سرزمين ۽ ان جي تاريخ سان محبت ڪندو آهي ته اهو پنهنجي سموريءَ حسن نوازيءَ ۽ حسن پرستيءَ جي باوجود هٽلر ۽ فرانڪو بنجي ويندو آهي. شهنشاهه ايران به شايد سمجهيو هو ته آءٌ ايران جي خوبصورت سرزمين سان محبت سبب دواميت حاصل ڪري وٺندس ۽ مون کي ڪوبه لوڏو نه آهي. مون ٻڌو آهي ته جنهن وقت بادشاهه ايران مان روانو ٿيو، ان وقت ساڻس گـڏ هڪ ٿيلهي هئـي، جنهن ۾ فردوسيءَ ۽ حافظ جي سرزمين جي مٽي هئي؛ جنهن ۾ سعديءَ جي غزل جي خوشبوءِ ۽ قره العين جي حسن جي مـهڪ هئي. سندس چوڻ هو ته ”آءٌ مري وڃان ته منهنجيءَ قبر ۾ ايران جي هيءَ سدا سهڻي مٽي وجهجو.“ شهنشاهه، ايران جي مٽيءَ کي ته ضرور پاڻ سان کڻي ويو، پر ايران جي سرزمين تـي لکين ڪنـل بلبلين جي رَت جـون نديون وهنديون ڇـڏي

وڃي رهيو هو. جيتوڻيڪ سندس اکين ۾ ڳوڙها هئا ۽ ملڪ، جي اکين جو ڪجل سندس ڪومل ڳلن تي پکڙجي ويو هو، پر اهو سڀ ڪجهه ايران جي سرزمين کي ڇڏڻ جو ڏک هو، نه عوام کان جدائيءَ جو صدمو.

— ۽ خمينيءَ جڏهن پندرهن سالن کان پوءِ جهاز مان ايران جي سرزمين کي ڏٺو ته سندس ڏاڙهيءَ ۽ مڇن ۾ لڪل چپن تي ڀڙيون پيرو مُرڪ اچي وئي. اها مُرڪ، آءٌ سمجهان ٿو ته ايران جي سرزمين کي ڏسي پيدا ڪانه ٿي هوندي، ڇو ته جنهن ماڻهوءَ سالن تائين مُرڪيو نه هجي، ان کي پنهنجيءَ سرزمين سان ۽ عوام سان محبت جو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿي سگهي. البت اها مرڪ، ايراني عوام جي وهندڙ رت کي ڏسي پيدا ٿي هوندي ته "ترسو! اڃا ته ڪجهه ڪونه ٿيو آهي. اصلي ڪوس ته آءٌ پنهنجي مقدس هٿن سان ڪندس ۽ جڏهن ايران جي سرزمين تان نغمي کي ختم ڪري، گهرن ۾ بي سُرن مُلن کان بانگن جو شور بلند ڪرائيندس، جن کي ٻڌي، ٻار ڊڄي مائرن جي ڇاتين سان لڳي ويندا." آءٌ سمجهان ٿو ته شهنشاهه، خمينيءَ کان وڌيڪ محب وطن هو، جيڪو ايران کان گهڻو وقت جدا جيئرو رهي نه سگهيو ۽ مري ويو.

شاهه وڃڻ وقت ايران جي عوام کي پيغام ڏنو ته "جاڳندا رهجو! ايران جو مستقبل توهان جي جاڳڻ تي دارومدار رکي ٿو. مٿان ٿوري ننڊ ڪريو ۽ ايران هميشه لاءِ تباهه ٿي وڃي." ويچاري بادشاهه کي ڪهڙي خبر ته ايران جي عوام کي مذهب جو نشو ڪارائي سمهاريو ويو آهي — ۽ جنهن قوم کي مذهب جي ڊائيزاپام ڪارائي ويندي آهي، ان جي صدين تائين جاڳڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي.

حقيقت هيءَ آهي ته بادشاهه جي سيني ظلمن جي باوجود خمينيءَ جا پنهنجي مُلن جي فوجِ ظفر موج سميت بادشاهه سان اختلاف خالص نجا ۽ ذاتي هئا:

(۱) شاهه جي "سفيد انقلاب" جا سڀ کان وڏيڪ اثرات مُلن ۽ مذهبي ماڻهن تي پيا. مثال طور اهي سڀ جاگيرون ضبط ڪيون ويون، جيڪي آيت الله حضرات جي مدرسن جي نالي ۾ سندن شاندار ۽ اميرائي ۽ زندگيءَ جون ضامن هيون. ڊاڪٽر ياسين رضويءَ، اهي سڀ انگ اکر گڏ ڪيا آهن، جن جي ذريعي سفيد انقلاب کي ڪامياب بنائڻ جا اپاءَ ورتا ويا هئا.

(۲) شاهه، عورتن کي تعليم، تجارت ۽ سياست ۾ حصي وٺڻ لاءِ مردن جهڙا موقعا ڏنا، جنهن کي ايران جي عالمن ڪفر سمجهي، گوڙ ڪري فساد برپا ڪرايا.

(۳) بادشاهه حلف نامي ۾ "قرآن" جي لفظ جي بجاءِ صرف "آسماني ڪتاب" جو لفظ داخل ڪيو، جيئن ان جي ذريعي هندن، پارسين، زردشتين، بهاين، يهودين ۽ عيسائين کي مذهبي هڪجهڙائي حاصل ٿئي. ايراني عالمن، ان ڳالهه کي بهانو بنائي، پنهنجو اثر رسوخ وڌائڻ شروع ڪيو.

(۴) ايران جي آئين ۾ اها ڳالهه ڪافي وقت کان داخل ٿيل هئي ته ايران جي پارليامينٽ جي فيصلن جي تصديق يا توثيق، جيستائين گهٽ ۾ گهٽ علمائن جي پنج رڪني ڪميٽي نه ٿي ڪري، تيستائين اهو فيصلو نافذ نه سمجهيو ويندو. مرحوم ڊاڪٽر مصدق به اها ڳالهه آئين مان ڪڍائي نه سگهيو هو. عالمن اڳتي وڌندي اهو مطالبو ڪيو ته جهڙيءَ طرح پارليامينٽ جا ميمبر سرڪار وٽان ڪن رعايتن جا مستحق آهن، سي ساڳيون رعايتون علماء ڪرام کي ڏنيون وڃن.

اهي ڳالهيون مڃڻ کان بادشاهه انڪار ڪيو. نتيجي طور خميني ۽ شاهه جو اهو تاريخي تصادم شروع ٿيو، جيڪو شهنشاهه جي وفات ۽ آيت الله جي آمريت تي ختم ٿيو. آيت الله کي جيڪي اختيار ڏنا ويا آهن، تن کي ڏسي بادشاهه جي ڪٽر مخالف، سبط حسن لکيو ته: "ايترا اختيار ته بادشاهه

کي به نه هٿا ۽ هاڻي ايران شخصي آمريت مان بدلجي مذهبي آمريت جي بدترين ڳود ۾ وڃي ڪريو آهي، جيڪا ايران کي صديون پوئتي وٺي ويندي.“ اڄڪلهه ايران تي ملن جو مڪمل قبضو آهي، جن کي حڪومت هلائڻ جو ڪو به ڏانءُ نه آهي.

—— ”جنهن قيد خاني ۾ پرهه مُرڪندي هجي؛ جتي شام، روزانو رات جي سُرمئي پردي ۾ لڪي ويندي هجي؛ جتي جون راتيون ڪڏهن ستارن جي قنديلن سان جڳمڳائينديون هجن ته ڪڏهن چنڊ جي چانڊاڻ ۾ وهنجنديون هجن؛ جتي به-پهرو روزانو چمڪندو هجي؛ جتي شام جي لالاڻ ۾ روزانو نکار ايندو هجي؛ ۽ جتي هر صبح شام پکي چهڪندا هجن، ان کي قيد خاني هجڻ جي باوجود عيش ۽ مسرت جي سامان کان ڪيئن خالي سمجهيو وڃي.“

متيان لفظ ابو الڪلام آزاد جا آهن، جنهن جيل جو گهڻو عرصو انڊين نيشنل ڪانگريس جي صدر ۽ هندستان جي سڀ کان وڏي عالم، اديب ۽ صحافيءَ واريءَ حيثيت ۾ گذاريو هو؛ جنهن ستارن جي جڳمڳاهٽ به ڏٺي هئي ته صبح جو مرڪڻ به ڏٺو هو؛ جنهن سانوري شام کي رات جي ڪارن وارن جي ڇانوَ ۾ ننڊ ڪندي ڏٺو هو ته راتين کي چنڊ جي چانڊاڻ ۾ وهنجندي به ڏٺو هو؛ جنهن صبح جي مرڪ، پنپهرن جي چمڪ به ڏٺي هئي ته پکين جون لاتيون به ٻڌيون هيون؛ ان ڪري ڪيس قيد خاني ۾ ضرور عيش ۽ مسرت جو سامان نظر آيو هوندو. پر جنهن ماڻهوءَ قيد خاني ۾ سالن تائين چنڊ جو چهرو نه ڏٺو هجي، جنهن ڪڏهن رات جا ڪارا ڪارا زلف نه ڏٺا هجن؛ جنهن ستارن جي مرڪ ۽ لڪ لڪوٽي نه ڏٺي هجي؛ جتي ڪو وڻ نه هجي، جتي پکي چهڪن ۽

ڪوٺلون لاتيون لنون؛ جتي شام جي لالاڻ ڏنهي ايترو عرصو گذري ويو هجي، جيترو محبوب جي مهانڊي ڏنهي گذريو هجي؛ جتي پرهه مرڪندي نه پر ڪوڙا وسائيندي ايندي هجي ۽ جتي ٻه پهر تاندن جا ٻڪ ۽ چيچ پيري ڪولين ۾ اڇلائيندا هجن؛ جتي صرف گارين جا گيت، ٻيڙين جي موسيقي ۽ ڦٽڪن ڪوڙن جي ڍولڪ وڄندي هجي؛ جتي جي ماڻهن جي چهرن تان زندگيءَ جي امنگ موڪلائي ويٺي هجي، ته اهڙيءَ جاءِ کي عيش ۽ مسرت چوڻ ته نهيو، پر ان کي دوزخ سڏڻ به دوزخ جي توهين آهي ـ ۽ غلام ملڪن جا جيل هميشه ورڪرن ۽ ڪارڪنن لاءِ ئي نهندا آهن.

❁

ـــ منهنجي دوست ۽ نئڙي، سادي سودي ساٿيءَ، عبدالحليم باغيءَ جو شعر آهي ته:

ڪارونجهر جـي ڪور مٿي ڪــو سائو پيلو مــور نچي،
پـورو پـورو بادلڙو، بـي راهه مسافر جيـان ڀٽڪي،
سـر ۾ آهـي ساهه پيو، تو مينهن وسي، تـي گوڙ گجي،
لهندڙ سج جي لامن ۾ ڪا شام هئي، شمشام هئو،
رات جـي ڪاري روپ اندر ڪــو پرهه سندو پيغام هئو،
منهن ـ مير مهل جا ماڪ اڙئي، ايءَ رات سندو انجام هئو.
ڪرٽو ڍنڍ جهي جهرٽي ۾ اٿين آهه چيپو چڻ تير ڪيپو،
نامــي رنگ جي نئين هـلي، گوراڙهو ڪــو گل اُڳيو،
ولهار سجو آ واسي پيو، انسان اٿيو، انسان اٿيــو!

منهنجو دوست، انتهائي اميد پرست آهي. سندس شاعري هي اٿين لڳندو آهي، چڻ امر ڪوٽ جي راهن تي ناز بوءِ ٻوٽا اپري آيا هجن يـا ڪن ڪنوارن هٿن پنهنجي پريتم ”امراٿهي راي راهه ۾ مـروو روپيو“ هجي، يـا امرڪوٽ جي ريتن ۽ ڏهرن ۾ ڪنهن سورهيه سوڍي جي گهوڙي جي

ٿاپ اپري رهـي هجي - امر ڪوٽ، جيڪو اسان جي لاءِ نه صرف مارئيءَ جي آهن ۽ دانهن جي ڪري مقدس آهي؛ جيڪو نه صرف مدد خان هٿان هاريل ٽالپرن جي رت ڦڙن جي ڪري عزت لائق آهي؛ جيڪو نه صرف راڻيءَ رتن سنگهه جي ڦاسيءَ جي ڦندن جي ڪري چمڻ لائق آهي؛ سو اڄ حليم باغيءَ جي شاعريءَ جي ڪري پوڄا لائق آهي.

آءٌ جڏهن باغيءَ جي شاعري پڙهندو آهيان، تڏهن مون کي امر ڪوٽ جا ڪنگرا، فولاد وانگر مضبوط ۽ هماليا وانگر بلند ٿيندا نظر ايندا آهن، پر سنڌ جي سيني دستاربند شاعرن جا پٽڪا ۽ دستارون ڪرنديون نظر اينديون اٿم؛ سڄيءَ سنڌ ۾ سرهاڻ پکڙيل پاسبي آهي؛ لهندڙ سج جي لامن ۾ وڏيڪ لالاڻ پسندو آهيان؛ امرائي جا ٿر ۽ ٻر، ڏٽ ۽ ڏورا، ٽل ۽ ترايون، واهڻ ۽ وسنديون، زندگيءَ سان پرپور ڪَرَ موڙي اٿنديون نظر اينديون آهن ۽ سڄي ولهار ۾ ڪو انوکو واس، ڪو انوکو گيت، ڪائي انوکي صدا، ڪائي انوکي خوشبوءِ ۽ ڪوئي انوکو تاريخ جو بابُ کُلندو نظر ايندو آهي.

پر اي منهنجا دوست! تنهنجي اميد پرستي پنهنجيءَ جاءِ تي. تون شاعر آهين. شاعر کي شايد ايندڙ وقت وڌيڪ صاف ۽ چٽو نظر ايندو هجي ۽ تون اُن مور، بادل، ناسي نئين، گوراڙهي گلَ ۽ ولهار جي واس کي مجسم صورت ۾ ڏسندو هجين. پر حال ڏاڍو تڪليف ڏيندڙ آهي. آءٌ هنن حالتن ۾ ڪارونجهر جي ڪورَ جهڙي مور جهڙي چاتيءَ ۾ ڪنهن لانگ بوٽ جا چيرا ٿو ڏسان ۽ سمجهندو آهيان ته چٽ ترووٽ جي گولين سان زخمي ٿيل روپلو، سائي پيلي مور جي روپ ۾ رڙندو هجي؛ پوري بادلڙي کي بارود جو دونهون وڪوڙي ويو هجي؛ ناسي نئين جي پاڻيءَ ۾ انساني رت مليل هجي؛ ولهار جي واس ۾ گوليءَ جي بارود جي بوءِ هجي. اڄ نه صرف امر ڪوٽ ۽ پدمات، نه صرف مٺي ۽ ڇاڇرو، نه صرف

ننگر ۽ ڪارونجهر، نه صرف نئين ڪوٽ ۽ گوڙيءَ جو مندر، نه صرف چوڙ ۽ هاسي سر، پر پورو مهراڻو، پورو ولهار، پورو نيٽڙ، پورو ڪانڌ، پورو اڇڙو ٿر ٻڏل آهي، هراسيل آهي، مايوس آهي ۽ محروم آهي. منجهائنس زندگي، امنگ ۽ آرزو جهڙو ڪر موڪلائي ويئي هجي. اڄ ٿر ۾ صرف لانگ بوٽن ۽ چڪڙن جو آواز ٻڌڻ ۾ ٿو اچي، جن جي شور ۾ لاڏا ۽ مورا، راسوڙا ۽ ٻانمون، پڇن ۽ گيت، سميجا ۽ ڏاتيئڙا، ڪجليا ۽ ٻرسارا، پنهنجو آواز وڃائي ويٺا آهن. ڪاڪ ڪڙهي وئي آهي، وڻ ٻري ويا آهن، لڏاڻو لوئيو ٿي ويو آهي. ڪيترين شمشان پوئيون، ڪيترين موملن کي پنهنجي ڇيڇن ۾ وٺڻ لاءِ اڳتي وڌي، اپري ۽ الري رهيون آهن. اهڙي ماحول ۾ صرف تنهنجيءَ شاعريءَ جو آواز آهي، جيڪو روحل فقير جا پير ڪڻندو، بلند ٿيندو پيو وڃي؛ ايترو بلند، جنهن جي بلندي ماپڻ لاءِ اڃا ڪو اوزار ئي ايجاد نه ٿيو آهي ۽ نه وري ٿيندو.

دوست! تون شاعري ڪندو رهجانءِ! تون لکندو رهجانءِ!

خدا اهي ڏينهن نه آڻي، جو گيت تنهنجي گلي ۾ اٽڪي پون ۽ تنهنجن چپن تي مهرون لڳي وڃن. اسان صرف تنهنجي ذريعي سنڌ کي ٻڌائي سگهنداسون ته سرزمينِ سنڌ جو هيءُ وارياسو رڻ پٽ نه صرف برسات جي مُند ۽ ڏُت جي سلن لاءِ پنهنجون ڇاتيون کولي ڇڏيندو آهي؛ پر جڏهن هن پوميءَ تي ڪو ڏکيو وقت ايندو آهي ته، ان جي روير جي ذهن مان تخليق جا سرچشما ڦٽي نڪرندا آهن، جيڪي زماني جي قيد کان آزاد ٿي، هر دور ۾ ڪنوار جي سينڌ ۾ پيل سيندور وانگر تازا توانا رهندا آهن، ۽ ڪنهن جوڙي جي ڪنن ۾ پيل سونين والين وانگر انهن جي چمڪ کي ڪائي ڪٽ نه لڳندي آهي. مون سنڌ جي تاريخ ٿوري گهٽي پڙهي آهي. ان ۾ ڪٿي به ڪونه ڏٺو ويو آهي ته مدد خان جي حملي وقت ٻئي ڪنهن شاعر سنڌ ۾ اُن جي ڪيل قتل ۽ غارتگريءَ جي خلاف عوام کي

آيارينو هجي؛ پر اهو صرف ”پدمات“ جو ٻٽ آهي، جتان
مراد فقير جو آواز بلند ٿيو هو ته:

ماڙي مدد ڪون دور ڪرو، چوڙ وجهي يهودي يزيد، سيان!

منهنجي لاءِ ”روحل واءِ“ رڳو ان ڪري مقدس نه آهي
ته اتي پدمات آهي؛ نه صرف ان ڪري مقدس آهي جو اها
عمرڪوٽ تي چوڪسي رکيو ويٺي آهي؛ نه صرف ان ڪري
مقدس آهي جو اتي ”روحل فقير“ رچلو ڪڍيو هو؛ نه رڳو
ان ڪري مقدس آهي جو اتي منهنجن ڪن پيارن يارن
جون متيون مائٽيون آهن؛ نه صرف ان ڪري مقدس آهي، جو
آتان جا ڏوجهارا امر ڪوٽ کي خالص ماهو کير مهيا ڪندا
آهن؛ نه صرف ان ڪري مقدس آهي، جو اتان جمن دربدر
جو آواز، ساوڻ جي ڪڪر جيان ايري، سموريءَ سنڌ ۾ ٻڪڙي
رهيو آهي؛ پر منهنجي لاءِ ان ڪري به مقدس آهي، جو اتان،
انهيءَ ويران پٽ تان تنهنجيءَ اردّيءَ شاعريءَ جا سرچشما
ڦٽي نڪرندا آهن. هيءَ حيرت انگيز ڳالهه آهي ته جنهن علائقي
مان پاڻي ته مشڪل سان نڪرندو هجي، اتي ذات جا ڏيئا
ايترا تڪڙا ۽ تيز ڪيئن جلندا آهن، تخليق جا سرچشما ڪيئن
ڦٽي نڪرندا آهن! خدا ڪري اهي تخليق جا سرچشما ڦٽندا
ئي رهن؛ اهي ذات جا ڏيئا جلندا ئي رهن؛ لوڪ گيت ايرندا
ئي رهن؛ منهنجي ماروءَ جي اندر جون آهون، ڀاڳيءَ جي آواز
جو روپ وٺنديون ئي رهن؛ ۽ موهن ڀڳت جو آواز، سسئيءَ
جي صورت ۾ ايرندو ئي رهي، وڏندو ئي رهي، پهاڙ ۽ پيچرا
لتاڙيندو ئي رهي، ۽ پٿر جهڙين دلين کي رجائيندو رهي!

هڪ ڀيرو مون سوچيو هو ته، آءٌ ڪٿي چوان ته: توهان
منهنجي مهراڻهي ۽ ملير کي صرف واريءَ جون ڀِٽون، رڃ ۽
رائو نه سمجهو، ڇو ته انهيءَ رڃ ۽ رائي ۾ لوڪ شاعريءَ
جا هنڌين ماڳين رابيل ڦٽل آهن. منهنجي ”موهڙ“ جي ڦوڳسي
جو واس، دلين ۽ دماغن کي موٽئي ۽ چنبيليءَ کان وڌيڪ

سرهو بنائيندي آهي. منهنجي ديس ۽ جاتي، ريبيا اچڻ لاءِ امر
ڪوٽ جي مارڳ تي مروو روپيندي آهي. اهڙو تخيل، سنڌ
جي پوريءَ لوڪ شاعريءَ ۾ نه ملندو. سنڌ تي انگريزن جي
قبضي کان پوءِ صوفي صادق فقير پهريون دفعو سنڌ واسين کي
سنڌ مان انگريزن کي ڪڍڻ لاءِ هوڪو ڏنو هو ۽ اهو هوڪو
اجا هلندو تو رهي، ان جي صدا ڏنتي نــه آهي. مياڻيءَ جي
ميـدان ۾ شڪست کائـڻ کان پـوءِ مير شير محمد جي هڪ
درٻاريءَ، پچندڙ ميرن تـي توڪبازيءَ وارا شعر ٺاهيا هئا. پر
جڏهن ننگر پارڪر ۾ انگريزن خلاف ڪولهين ۽ سوڍن بغاوت
ڪئي هئي، ان وقت هڪ مينگهواڙ ڪنهن انگريز آفيسر کي
چيم جـي چوڙن هيٺان لڪايو هـو ۽ ان جي نتيجي ۾ هـو
انگريز بچي ويـو هو؛ ۽ جڏهن اها ڳالهه (يعني ان مينگهواڙ
جي غداريءَ واري خبر) پارڪر جي عـوام کي پهتي، ته هر
ٿر واسيءَ ان مينگهواڙ جي غداريءَ، وطن دشمنيءَ ۽ انگريز
نوازيءَ تي ٿڪ لعنت ڪئي، ۽ تري سگهڙن جي وات مان
ان غدار مينگهواڙ جي خلاف ۽ محب وطن پارڪرين جي شان
۾، لوڪ شعر ائين وهڻ لڳا هئا، جيئن پريل ڪليءَ جي منهن
کلڻ تي پاڻي وهڻ شروع ڪندو آهي. اهي شعر ڏون ”پراڻي
پارڪر“ ۽ ”تاريخ ريگستان“ جي پهرئين پاڱي ۾ ڏسي، سگهين
ٿـو، جيڪي پارڪري بوليءَ ۾ چيل آهن. مون سوچيو آهي
ته آزاد ٿيڻ کان پـوءِ ڪارونجهر گهمندس ۽ انهيءَ تاريخي
واقعي تي ناول لکندس، جنهن ۾ منهنجي ملڪ جي سرفروشن
جي ڪارنامن کي ڏاڍ ڏاڍن ۽ ملڪ ڦرڻ جي صورت ۾ ڏيکارڻو آهي.

●

— سنڌ جو وڏيرو نه صرف صدرن، وزيرن، ڪليڪٽرن، ڪمشنرن
۽ ڏاڍي جي صوبيدارن جو هر دور ۾ سلامي پئي رهيو آهي؛
پر هن پيري مون کي جيل ۾ خبر پئي ته سنڌ جي وڏيري

جي سلاميءَ جو سڀ کان وڏو ۽ اهم مرڪز جيل آهي، جتي جيل جي سپاهيءَ کان وٺي سپرنٽينڊنٽ تائين هرهڪ کي وڏيرو خوش ڪندو رهندو آهي ته جيئن وقت پوڻ تي سندس ماڻهن کي جيل ۾ گهربل سهوليتون ڏياري سگهي ۽ مخالف ڌر جي ماڻهن کي سارون ڏياري بند وارڊ ڪرائي سگهي. جيل ۾ جن سنڌ جي وڏيرن جي گهڻي هلندي آهي، انهن مان غلام مصطفيٰ جتوئي، حاجي رحمت الله ٻٻر ۽ الله بخش مگسي سر فهرست آهن. آهي حيدرآباد جي جيل سپرنٽينڊنٽ نور الاهي شيخ کان جيل جو اندروني نظام به تبديل ڪرائي سگهن ٿا. پيو ته نهيو پر فاضل راهوءَ جهڙو ماڻهو به آزاديءَ واري حالت ۾ جيل انتظاميه جون حاضريون ڀريندو آهي.

انهن وڏيرن ۽ وڏن ماڻهن کي جيل انتظاميه ڦريندي به ڏوَ تي آهي. مون کي جيل جي هڪ معتبر انتظامي ماڻهوءَ ٻڌايو ته صرف سيٺ ڪالهي خان کان جيل وارن سٺ هزار روپيا ورتا هئا. جتوئي مينهون ۽ حاجي رحمت الله ٻهڻ ترڪون ڪائين جون جيل سپرنٽينڊنٽ ۽ ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ کي پهچائيندو هو، جو ته سندس پاڻتيو جيل ۾ هو، جنهن کي گهربل آسانيون پئي ڏيارائين. جيل ۾ آيل سنڌ جا وڏيرا، سپرنٽينڊنٽ جا اٺ ئي پهر سلامي هوندا هئا.

مون سان حالت هيءَ هئي جو منهنجي وارڊ ۾ سڀ ڪرمنل قيدي دولتمند رهندا هئا، جن پنهنجي پئسي جي زور تي جيل جي ٻنهي اعليٰ عملدارن کي خريد ڪري، اها سهوليت ورتي ته ڪين رات جو ڏهين وڳي بند ڪيو ويندو. جيل ۾ دستور آهي ته قيدي ڏينهن جو پنهنجي وارڊ ۾ کليل هوندا آهن ۽ رات جو ڪين ڪولين يا بيرڪن ۾ بند ڪيو ويندو آهي. وڏيرن ۽ سيٺين ته پئسن جي زور تي بند ٿيڻ جو ٽائيم رات جا ڏهه ڪرائي ڇڏيو، هونئن عام طرح قيدي ڇهين وڳي شام جو بند ٿيندا آهن. اسان جي وارڊ جي حالت هيءَ هئي

ته سڀ وڏيرا ۽ ڪرمنل ڏوهن ۾ قاتل سيمت ته رات جو ڏهين وڳي بند ٿيندا هئا، پر آءٌ ۽ مون جهڙا ٻيا قيدي ڇهين وڳي رات جو بند ٿيندا هئاسون. هڪ دفعي .... مون وٽ آيو ۽ چوڻ لڳو ته جيڪڏهن توهان چئو ته جيل انتظاميه کي چئي، توهان جي بند ٿيڻ جو وقت بدلرايان. مون سختيءَ سان انڪار ڪري ڇڏيو، ڇو ته مون سمجهيو ٿي ته جيڪڏهن هن کي هڪ سنڌي سياسي قيديءَ جي حيثيت ۾ مون سان همدردي هجي ها ته پاڻمرادو جيل انتظاميه کي چئي پئي سگهيو، نيٺ مون کان پڇڻ جي ضرورت ڪهڙي هئي.

.... کي چيم ته ”جيڪا جيل انتظاميه شاگردن کي جيل مان ڪڍي، ايف- آء- يو (F. I. U) وارن جي حوالي ڪندي رهي ٿي؛ جتي اُنهن ابهم ٻارڙن جي جسمن کي ڏتا هڻڻ کان سواء سندن جسم جا نازڪ حصا سگريٽن سان ڏنڀيا وڃن ٿا؛ انهي جيل انتظاميه کان آءٌ ڪابه رعايت طلب ڪرڻ پنهنجي لاء بيغيرتي سمجهان ٿو. نه وري توهان منهنجي باري ۾ جيل وارن کي ڪنهن سهوليت لاء چئجو.“ جيل سپرنٽينڊنٽ نور الاهي شيخ ۽ ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ نواز، جيڪي عقوبتون ۽ ذلتون، جيئي سنڌ جي ڪارڪنن سان ڪيون آهن، تن جي تفصيل لاء هڪ وڏي ڪتاب جي ضرورت آهي. ماڳ ماڻڻ تائين آءٌ زنده هجان يا نه، پر سنڌ جي قومي ڪارڪنن کي عرض ته جڏهن به سنڌ پنهنجن پيرن تي بيهڻ جهڙي ٿئي، اُن وقت نور الاهي شيخ جي اولاد ۽ نواز کي ضرور ياد رکجو! انهن ڪامورن جي دماغن ۾ اها ڳالهه ويٺل آهي ته ايريون ۽ مظلوم قومون هميشه ساڳيءَ حالت ۾ رهنديون، پر تاريخ اُنهن جي سوچن جي چهرن تي موچڙن جو وسڪارو لايو بيٺي آهي.

❁

— پوڙهي چيو :

”آهه! آءٌ پارڻ وانگر آهيان، تمام ويجهڙائيءَ ۾ سڀ ڪانئيون سڙي وينديون. بلڪل سڙي وينديون. اهڙيءَ ريت آءٌ به جلد سڙي ويندس، صفا سڙي ويندس!“

بلبل جو آواز پوڙهي جي ڪنن ۾ پڙڻ لڳو. نااميد پوڙهو بيزار ٿي چوڻ لڳو :

”خاموش! او شور ڪندڙ جهرڪي، ماٺ! جوانيءَ جي ڏينهن جي يادگيري نه ڏيار! انهن ڏينهن جي ياد، جڏهن جسم ۾ قوت ۽ ڦڙتائي هئي، جڏهن نه اکيون ڏسڻ کان ٿڪبيون هيون ۽ نه وري ڪن ٻڌڻ کان! جوانيءَ جي ڏينهن جي يادگيري نه ڏيار! آءٌ هاڻي زنده ۽ پراميد انسان جي جاءِ تي هڏين جي مٺ آهيان. مون کي گذري ويل وقت وسارڻ ڏي!“

”ماضي بعيد مستقبل آهي. جيڪڏهن مستقبل اونداهو آهي ته ماضيءَ جي ياد سان اُن کي روشن ڪرڻ گهرجي. ماضيءَ جي روح پرور نسيم، حال جي تپش کي ٿڌو ڪري ڇڏيندي. زندگيءَ جو سج هر وقت چمڪندڙ آهي. اسان خود ان کي پنهنجي گهٽين جي ڪرن سان ڍڪي ڇڏيندا آهيون!“

ماضي، حال ۽ مستقبل، ٽيئي پوڙهي جي دماغ ۾ اچي هڪ ٿي ويا، سندس دل ۾ ڪتڪتائي پيدا ٿي ۽ اُمنگن جا سرها گل ٽڙي پيا، آهي گل، جيڪي ڇاهٺ سالن جي عمر ۾ مڪڙين کي ٽوڙي مُرڪيا هئا.

پوڙهي آهستي چيو :

”بلبل سچ چيو آهي. زندگيءَ جو سج هر وقت روشن آهي. جواني ۽ پيري هڪ شيءِ جو نالو آهي، ڏاهو انسان، پيريءَ کي جوانيءَ ۾ تبديل ڪري سگهي ٿو، هن شرط سان

ته جوڀيءَ جو پرجوش ڀاڱي، پيريءَ جي بيڻل ڀاڱيءَ ۾ ملايو وڃي. خوشيءَ جي ڏينهن جي ياد کان وڌيڪ ڪا به شيءِ نه آهي، ڪا به خوشي ان کان وڌيڪ نه آهي.“

— ابوالڪلام آزاد

— جنگ کان پوءِ دنيا ۾ جيڪي حيرت انگيز تبديليون آيون آهن، انهن مان ڪا به تبديلي ايتري مؤثر ۽ ڌيان لائق نه آهي، جيترو مشرقي عورت جو پوريءَ ريت مغربي عورت جي روپ ۾ بدلجڻ آهي. هاڻي اسان کي اهي تمام پراسرار قصا وسارڻ گهرجن، جيڪي ڪنهن زماني ۾ مشرقي عورتن ۽ مشرقي حويلين جي داستانن ۾ اسان جي حيرت انگيز دلچسپيءَ جو ذريعو هوندا هئا. هر مغربي سيلاني، جيڪو مشرق گهمڻ ايندو هو، سو پاڻ کي الف ليليٰ جي شاهراهن ۾ سرگردان محسوس ڪندو هو. هاڻي مشرق جي سيني شين وانگر مشرق جي عورت به ختم ٿي وئي آهي. اهو وقت پري نه آهي، جڏهن انهيءَ مشرقي عورت کي ڳولڻ لاءِ تاريخدانن کي ڪتابن جا سوين ورقا اٿلائڻا پوندا.

— ابوالڪلام آزاد

— قومن جي اجتماعي زندگيءَ جو مرڪزي نقطو عورت آهي. سندس زندگيءَ مان اسان سماج جي اجتماعي زندگيءَ جي حالتن جو اندازو ڪري سگهون ٿا. عورت، انساني سوسائٽيءَ جي نبض آهي. قومي مزاج جو پورو حال، ان نبض تي آڱر رکڻ سان ظاهر ٿي پوندو آهي. عورت، قومن جي عروج ۽ زوال جو آئينو آهي. هوءَ پوريءَ قوم کي پنهنجي پوري وجود ۾ پيش ڪري ٿي.

— ابوالڪلام آزاد

— عورت طرفان پنهنجي حُسن تي غرور، سندس طرفان ان ڳالهه جو اقرار هوندو آهي ته وٽس حسن کان سواءِ ڪا به

اهڙي شيءِ نہ آهي، جنهن تي هوءَ فخر ڪري سگهي. سهڻي عورت اڪ لاءِ جنت، دل لاءِ دوزخ ۽ کيسي لاءِ بربادي هوندي آهي. جنهن عورت ۾ حسن کان سواءِ ٻي ڪابہ خوبي نہ آهي، سا مکيل مانيءَ وانگر هوندي آهي، جيڪا تازي تازي ۽ گرم تہ ڏاڍي مزيدار هوندي آهي، پر نرڻ شرط پنهنجي سموري لذت وڃائي ڇڏيندي آهي. مرد کي شاديءَ جي معاملي ۾ اعليٰ حسن کان پاسو ڪرڻ گهرجي، ڇو تہ حسن قبضي ۾ اچڻ شرط گهٽجي ويندو آهي، پر ان جون مصيبتون سڄي عمر باقي رهنديون آهن. — ابوالڪلام آزاد

(ماءُ)

— انسانَ، ٻيءَ کان وڌيڪ ماءُ کان متاثر ٿيندو آهي. سڀ کان پهرين صورت، جنهن کان اسين واقف ٿيون ٿا ۽ جيڪا اسان جي ذهن ۾ نقش ٿئي ٿي، سا اسان جي ماءُ جي ئي صورت هوندي آهي. اسان سڄي زندگي انهيءَ صورت کان متاثر رهندا آهيون. جڏهن اسان حسن جو تصور ڪندا آهيون، تڏهن اسان جي سامهون پنهنجيءَ پياري امڙ جو مهاندو ايندو آهي، جيڪو ننڍپڻ ۾ اسان کي ڪلائيندو هو. ڪڏهن اسان اڻڄاڻائيءَ ۾ سندس نڪتن کي سونهن جو معيار قرار ڏيندا آهيون. اسان پنهنجيءَ ماءُ جي طبيعت جا ايڏا تہ سڄاڻو ٿي ويندا آهيون، جو رڳو سندس نگاهون ڏسي اسان سمجهي ويندا آهيون تہ هوءَ خوش آهي يا ناراض. حالانڪ اسان ٻنهہ ٻار هوندا آهيون ۽ اسان جو ڪچڙو ذهن، دنيا جي ڪابہ ڳالهہ سمجهڻ جي صلاحيت کان محروم هوندو آهي.

دنيا جي ڪابہ زبانَ، ماءُ جي محبت جي قوت، خوبصورتيءَ ۽ همدرديءَ کي لفظن ۾ بيان نہ ٿي ڪري سگهي. مرد هڪڙي بيهي رهندو آهي، سندس طاقت جواب ڏئي ويندي آهي، پر

ماءُ پنهنجي اولاد جي محبت ۾ ڪڏهن به ڪمزور ۽ سست نه ٿيندي آهي. ماءُ هميشه محبت ۽ اخلاص جو ستارو بڻجي، زندگيءَ جي هن رڻ پٽ ۾ پنهنجي ٻار جي رهنمائي ڪندي رهندي آهي. انسان سموري زندگيءَ ۾ جيڪڏهن ڪا هڪ مرڪ ڪڏهن به وساري نه سگهندو آهي ۽ سدائين ان کي ياد رکندو آهي، ته اها صرف ماءُ جي پهرين مرڪ آهي، جيڪا پهريون ڀيرو سندس ٻار جي هلڻ چلڻ تي سندس مقدس چهري تي اڀري ايندي آهي. اي وقت جا بادشاهه! تون ڪڏهن به مون کان ماءُ جي اها مرڪ نه کسجانءِ ۽ نه وسارڻ جي غفلت ۾ مبتلا ڪجانءِ! — ابوالڪلام آزاد

— مان گلن جو عاشق نه آهيان، پر انهيءَ سڪل ٻج جو گولائو آهيان، جنهن جو هڪ داڻو پورو باغ پيدا ڪري سگهي.

— دنيا ۾ ڪيترا انقلاب آيا، ڪيتريون تبديليون آيون، پر دنيا جي پيشانيءَ تي ڪوبه گهنج نه آيو ۽ نه وري اچڻ جي اميد آهي. بادشاهتون مٽجي ويون، نهيون ۽ وري ويران ٿي ويون؛ قومون ڪريون ۽ وري اڀريون؛ نوان نوان تمدن نهيا ۽ فنا ٿي ويا؛ سڀڪجهه ٿيو، پر دنيا جي اطمينان ۽ آرام ۾ ذرو به فرق نه آيو. — ابوالڪلام آزاد

— دنيا هميشه جوان رهي آهي. البت ان ڏينهن سندس سينڌ ۾ پوڙهپڻ جي نشاني اچا وار ظاهر ٿيا، جنهن ڏينهن ڌرتيءَ جي سيني تي پهريون ائٽم بم ڪريو.

— ڪرشنچندر

●

— زمين جو ذرو ذرو تيار، ٻج جا ڪرڙا چمڪندڙ، آسمان جون ٻوندون وسڻ لاءِ تيار، قوتن جو واڌارو، تازگين جو ظهور ۽ محرڪات جو اجتماع هر پاسي موجود آهي. ڪائنات جي ارتقا ۽ واڌاري جا سبب، وقت جا منتظر ۽ ٻج ڇٽڻ جي مرحبا لاءِ نيڻ وڇايو ويٺا آهن. هاريءَ جي قسمت اوج تي ۽ زمين جي قسمت ڪاميابيءَ جي آسمان جي ڪناري تي چمڪي رهي آهي. هيءَ وقت آهي جو سياڻي لڻڻ جا آرزومند اچ پهچي وڃن ۽ سياڻي جيڪي پوکڻ وارا آهن ۽ پنهنجون زمينون پيرڻ وارا آهن، سي اچ پنهنجي دامن کي ڪجهه ٻج کان خالي ڪري وڃن. پر انهيءَ لاءِ ضروري آهي ته هٿ تجربيڪار، داڻا صحيح سالم، هاري محافظ ۽ نگران هجي ته جيئن زمين جي تياري بيڪار نه وڃي ۽ ان کان، سياڻي جهڙي خوراڪ جي خواهش ڪئي وڃي ٿي، اهڙي ئي بهتر غذا، آزاديءَ جي زمين جي حوالي ڪئي وڃي.

— ابوالڪلام آزاد

●

— اسان لڙائيءَ جي ڏينهن ۾ پنهنجون چالون انتهائي سستيون ڪري ڇڏينداآهيون، پر جيڪڏهن امن جي حالتن ۾ اسان ڪان انهن جو اڳهه پڇيو وڃي ته ڏاڍو مهانگو هوندو آهي.

— ابوالڪلام آزاد

●

— منهنجو پٽ جيتوڻيڪ رنگ جو گورو ناهي، پر آءٌ ته پنهنجي ڪاري ڪوجهي پٽ سان بي انتها پيار ڪندو آهيان، جنهن جي ڇاتي ويڪري، ڪلها مضبوط ۽ طاقتور آهن — ڇو ته قومي آزاديءَ جي ويڙهه ۾ ڪاميابيءَ لاءِ حسن ۽ رنگ جي

نہ پر حوصلي ۽ طاقت جي ضرورت هوندي آهي.

●

— قومن جي خود مختياري ۽ آزادي، انهن جي جدوجهد سان ڳنڍيل آهي ۽ جدوجهد جي طاقت جو دارومدار تحريڪ جي مختلف هٿيارن تي هوندو آهي. ڪنهن قوم کان سندس جدوجهد جا هٿيار ڦري وٺڻ جي معنيٰ هيءَ آهي تہ ان کان آزادي ۽ ۽ خود مختياري ڦري وڃي. ان کان پوءِ ان قوم وٽ صرف غلاميءَ واري زندگي وڃي رهندي آهي، جنهن کي زندگي چوڻ، زندگيءَ جي لفظ جي سڀ کان وڏي توهين آهي.

— ابوالڪلام آزاد

●

— جيڪڏهن مون کان ڪوئي پڇي تہ "قومن جي زندگيءَ جي معنيٰ ڇا آهي؟" تہ مان چوندس: "حوصلي جي بلندي ۽ ۽ ارادي جي پختگي."

ناڪامين جا ڏک، مشڪلاتن جون سوچون، خطرن ۽ آفتن جا پيڙو، اهي تمام شيون، انسان جون دشمن آهن، جيڪي ان جي حوصلي ۽ ارادي تي حملو ڪنديون آهن. پر انهيءَ جدوجهد ۾ فتح جو نالو تہ زندگي آهي. جيڪي قومون زنده آهن، تن لاءِ مٿين شين مان ڪابہ هڪ رڪاوٽ بڻبي نہ آهي.

— ابوالڪلام آزاد

●

(يوناني ادب)

•ينهن پڇايس مانگڙي، نيٺ تمايس نينهن؛

— خليفو نبي بخش "قاسم"

— هن چيو:

جڏهن درياهہ جو پاڻي اپامي درياهہ جون چوٽيون ڍڪي ڇڏي،

جڏهن انسان سمنڊ جي موجن تي ڪاٺ ۽ جتو پوکي،

۽ لڙڻ لڳي،
جڏهن سج جي روشني اونداهي ۾ وڃي،
جڏهن چنڊ ڪڪري ٽڪر ٽي وڃي،
ته پوءِ اُن وقت منهنجي لاءِ به جائز هوندو ته تو کان منهن موڙيان،
۽ توکي به حق هوندو ته مون کي وساري ڇڏين،
اي بلتيس! اي منهنجي محبت!

....

— منهنجي ننڍڙي جهوپڙي، جتي اسان جو نرم بسترو رکيو آهي، مون کي پوريءَ ڪائنات کان وڌيڪ پسند آهي. آها مون کي ان ڪري پسند آهي، جو اسان پنهنجون بهترين راتيون ان ۾ گذاريون آهن. اسان جو بسترو وڻن جي پنن ۽ گلن سان ٺهيل آهي. اهو به مون کي ڏاڍو محبوب آهي، ڇو ته اهو اسان ٻنهي کي هڪ ٻئي سان ملائي ٿو.

آهه ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍي ڏکاري ٿي ويندي آهيان. پر جڏهن محبت جي پاسي ۾ هوندي آهيان، تڏهن ته پنهنجي پاڻ کي به وساري ڇڏيندي آهيان، ۽ مون تي هڪ قسم جي بيهوشي ڇانئجي ويندي آهي.

....

يڪاسيءَ خوبصورت بانسري مون کي تحفي ۾ ڏني. هو مون کي بانسري وڄائڻ سيکارڻ لڳو. منهنجيءَ دل ۾ ان وقت ڪو نامعلوم ۽ عجيب اثر پيدا ٿي رهيو هو. يڪاسيءَ نرميءَ سان بانسري منهنجي هٿ مان ورتي ۽ ٻنهه ڌيمي سر ۾ هڪ راڳ ٻڌايو. منهنجي دل زور سان ڌڙڪڻ لڳي. اسان وٽ چوڻ لاءِ ڪا ڳالهه ڪانه هئي. اسان واري واري سان بانسري وڄائي، دل وندرائيندا رهياسين. اسان صفا بيخوديءَ جي عالم ۾ هئاسين. اوچتو ڏيڏر ”ٽر ٽر“ ڪرڻ لڳا، اُن وقت اسان ڇرڪياسين. رات ٿيڻ واري هئي، مون کي ڏاڍي دير

تي ويئي هئي. پوءِ بہ آءٌ پنهنجيءَ ماءُ کي يقين ڏيارڻ جي
ڪوشش ڪنديس تہ آءٌ هن وقت تائين پنهنجي ڪا وڃايل
شيءِ ڳولهي رهي هيس.

....

— جڏهن رات ايندي آهي ۽ اونداهي پکڙجي ويندي آهي،
تہ پوءِ آءٌ خاموشيءَ سان گهر مان نڪري ويندي آهيان. سرسبز
ميدانن ۾ پهچندي آهيان. منهنجو مڙس اُتي بيخبريءَ ۾ سُتو
پيو هوندو آهي. ڪڏهن آءٌ ڪلاڪن جا ڪلاڪ بيٺي ڪيس
ڏسندي رهندي آهيان. صفا مانُ! پر ڪيس پنهنجي ويجهو اڪيلو
ڏسي خوش ٿيندي آهيان. پوءِ آءٌ پنهنجو منهن، سندس منهن
جي ويجهو وٺي ويندي آهيان، آن لاءِ تہ سندس ساهہ جون
چميون وٺي سگهان. آن وقت ستارن جي چمڪندڙ نگاهن کان
سواءِ اسان کي ڪوئي ناهي ڏسندو. صبح ٿي ويندو آهي.
"ايتري جلدي روشني موٽي آئي"، آءٌ دل ۾ چوندي آهيان.
کهڙيءَ جڳهہ روشني نہ پهچندي آهي، کهڙيءَ غار ۾ روشني
نہ ٿي پهچي سگهي، ۽ سج جا ڪرڻا ڪڏهن بہ ڏسڻ ۾ نہ
ايندا هجن، مون کي ڪنهن اهڙيءَ جاءِ جي تلاش آهي– جيئن
اسان جي محبت جو نشو ڪڏهن بہ ختم نہ ٿي سگهي ۽ هميشہ
لاءِ، سج جا ڪرڻا اسان کي پريشان نہ ڪري سگهن.

— (يوناني ادب مان چوند ٽڪرا)

قمر! ڪارو نانگ، تو کي ڪائي ڪڏهين،
سڄڻ آيا مون گهرين، پيرَ ي موتين مانگ،
وڇوڙو وڙانگ، ڏنئي ڏکوين کي!

— خليفو نبي بخش

❁

— مال چراگاهن ۾ پهچي ويو آهي،
وڻ ۽ ٻوٽا ڪلڻ لڳا آهن،

جهرڪيون ۽ آڪيرن مان آڏامي ويون آهن،
هر پکي آڏامي رهيو آهي،
سڀڪو تنهنجيءَ روشنيءَ ۾ زندگي گذاري رهيو آهي،
اي سچ ُ باد شاهه!

....

ٻيڙيون اڇڻ وڇڻ لڳيون، پنهنجا سڙهه هوا ۾ آڏائينديون،
سڀ رستا تنهنجي نور سان روشن ٿي ويا،
مڇيون سطح تي اچي ويون،
اي نورِ ازل آهي تنهنجي لاءِ سجدي ۾ ڪري پيون،
تنهنجن ڪرڻن موجن کي توڙي ڇڏيو ۽ آهي سمنڊ جي تري
۾ وڃائجي ويون!

....

تو ئي عورت مان انسان پيدا ڪيو،
تو ئي مرد ۾ زندگيءَ جو ٻج پوکيو،
ماءُ جي پيٽ ۾ ٻار کي زندگي توکان ئي ملي،
آهو نہ روئي ٿو، نہ گهٻرائي ٿو،
ماءُ جي ڳڀرڻ ۾ سُتو پيو هوندو آهي،
تُنهنجو ٻاجهارو هٿ مٿس رکيل هوندو آهي،
ماءُ جي پيٽ مان نڪرندو آهي ۽ روشني ڏسندو آهي،
تون سندس مُنهن کولي ڇڏيندو آهين،
تڏهن هُو ڳالهائيندو آهي،
پوءِ تون ئي سندس ضرورتون پوريون ڪندو آهين،
اي بادشاهن جا بادشاهه!
تنهنجو نالو سڀني کان وڏو آهي،
ڇو تہ تون سورج - ديوتا آهين!

....

ڪُڪڙ جو بيضو،
منجهس ٻچو،

اها! تنهنجي ئي قدرت آهي،
زندگيءَ جي گرمي تنهنجي ئي وصف آهي،
تو ئي بيضي ۾ ساهه وڌو،
ڏسو! ٻچو ٻاهر نڪري آيو،
پوريءَ طاقت سان ڳالهائيندو،
خالق جي تعريف ڪري ٿو،
پنهنجن پيرن تي هلڻ لڳي ٿو.

....

تو سڄي جهان ۾ ”نيل“* پيدا ڪيو،
پنهنجي پسند مطابق آن کي وهايو،
سيني منجهانئس زندگي حاصل ڪئي،
اي پروردگار! ڪمزورن جا مددگار!
اي زمين جي هر گهر جا مالڪ!
اي روشن سج! توئي سيني کي پيدا ڪيو،
تون ئي جبلن تي جالارو مينهن وسائين ٿو،
پاڻي موجون هڻندو زمين تي وهي ٿو،
سيني ملڪن جا ماڻهو، پنهنجيون ٻنيون آباد ڪن ٿا،
اي لازواليت جا مالڪ! تنهنجا ڪارناما ڪهڙا نه شاندار آهن،
سڀ جانور به تنهنجي ئي پاڻيءَ مان ڍؤ ڪن ٿا،
پر مصر جو نيل ٻيءَ دنيا کان اچي ٿو،
تنهنجا ڪرتا آن تي پون ٿا،
ساوڪ جهومڻ لڳي ٿي،
باغ لڏڻ لڳن ٿا.
تنهنجي روشني زندگي آهي!
تنهنجي ڪري ڪائنات باقي آهي!

(مصري شاعري، ٽي هزار سال آڳاٽي)

(نوٽ: هي سڀ حوالا، مولانا ابوالڪلام آزاد جي ڪتاب
”نيرنگِ خيال“ تان ورتل آهن.)

(*): نيل ندي، مصر جو مشهور درياهه.

— سچائيءَ ۽ سونهن جو آواز، ڪڏهن به تخت و تاج يا ايوان و محل مان نه آئيو آهي. تخت و تاج يا ايوان و محل هميشه کان سچائيءَ ۽ سونهن جا قاتل رهيا آهن. هي فلڪ بوس عمارتون، جن جي سرن ۾ ڪا نه ڪا انار ڪلي جيئري پوريل آهي؛ ڪنهن نه ڪنهن تان سين جا جذبا دفن ٿيل آهن ۽ ڪيترن غريبن جا ڳوڙها ۽ آهون پوريل آهن. اُن جي ابتڙ سچ ۽ سونهن جو آواز، سدائين کان غريبن جي جهوپڙين، بکين پيٽن، قاتل ڪپڙن، ويران جهڳين، ويران رڻ پٽن، پهاڙن جي غارن ۽ گمنام جهنگلن مان بلند ٿيو آهي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته تاج ۽ تخت يا ايوان ۽ محل، انهيءَ سچ ۽ سونهن کي وڏين وڏين عمارتن ۾ قيد ڪن ۽ صرف سندن ذات لاءِ ڪوڙ جو گهانگهو بنائي ڇڏين.

ها! ڪڏهن ڪنهن محل مان به ڪو گيت اُڀرندو آهي؛ انساني اکين جا تارا ناچ ڪندا آهن؛ زندگي ڪرَ موڙيندي آهي؛ جوڀن لتاڙبو آهي؛ آهي جُهڳيون ڍانيون وينديون آهن؛ آهي جهوپڙيون ويران ڪيون وينديون آهن؛ آهي بکيا پيٽ چيريا ويندا آهن؛ آهي غارون متايون وينديون آهن، جتان ڪنهن سچ جي سوجهري ڦٽڻ جو امڪان هوندو آهي. هيءَ اهو وقت هوندو آهي، جڏهن ظلم ۽ جبر پنهنجي انتها کي پهچي، زوال ڏانهن سفر شروع ڪندو آهي. جهوپڙين، جهڳين، جهنگلن ۽ غارن مان سچ جي صدا طوفان بنجي اُٿندي آهي. ڏتڙيل ۽ ڏڪويل انسانن جو قافلو بي سرو سامانيءَ جي حالت ۾ هڪ وڏي عزم ۽ حوصلي سان محلن جو رخ ڪندو آهي، ڇو نه اهو تاريخ جي ڏکيءَ پيڙا جي سفر ۾ پاڻ کي سچائي وٺندو آهي. پنهنجيءَ طاقت جي تور تڪ ڪري ڇڏيندو آهي ۽ ڪيس خبر پئجي ويندي آهي ته سندس وجود اڻ متجندڙ آهي،

ناقابلِ شڪست آهي! جيڪڏهن سمنڊ جون سموريون ڇوليون گڏجي مٿس پلٽجي پون ۽ هماليا جهڙا سڀ ڇپون گڏ مٿس ڪري پون، پوءِ به ڪيس فنا نه ٿيون ڪري سگهن. جڏهن ذرتيءَ جي انسانَ ۾ اهو شعور پيدا ٿيو، تڏهن هُو خود اڻکٽ سمنڊ ۽ لازوال هماليا بنجي ويندو آهي.

--- ملڪن ۽ قومن جي تاريخ ۾ هڪ وقت ايندو آهي، جڏهن انسانن لاءِ زندگيءَ جي خواهش جرم بنجي ويندي آهي ۽ زنده رهڻ کان وڏيڪ ڪوبه جرم نه هوندو آهي؛ جڏهن بلند ديوارن ۽ لوهي دروازن جي آبادي وڌي ويندي آهي ۽ لوهه ... جي سامان جي طلب وڌي ويندي آهي؛ جڏهن وڻن جي ٽارين ۾ رسيون لٽڪايون وينديون آهن ۽ جڏهن ڪاٺيءَ جا تختا تيار بنايا ويندا آهن ته جيئن انهن تي آدم جي اولاد کي بيهاريو وڃي -- اهڙو وقت ايندو آهي ۽ قومي انقلابن جي هڪ قدرتي قانون هيٺ گذري ويندو آهي؛ ۽ پوءِ بربادي ۽ تباهيءَ جو جيڪو ٻج زمين ۾ ڇٽيو ويو هو، سو نئين موسم جي شروع ٿيڻ شرط زندگيءَ ۽ حياتيءَ جو سدائين شاداب رهندڙ ڦل پيدا ڪرڻ شروع ڪندو آهي.

--- ابوالڪلام آزاد

--- تاريخ جي آواز کي ڪوئي بند ڪري نه ٿو سگهي ۽ اُها جيڪو سبق ڏئي ٿي، اهو هڪ ئي آهي ته دنيا ۾ ڪيتريون حقيقتون اهڙيون آهن، جن کي انسان سمجهڻ ۽ اُنهن تي يقين رکڻ تي مجبور هوندو آهي. پوءِ به اُن جي آواز کي ٻڌڻ پسند نه ٿو ڪري. انسانُ چاهي ٿو ته انسانن جي زبانن مان نڪتل صدائون نه پر واقعن ۽ حادثن جي هجوم مان پيدا ٿيل

طاقتون، گجگوڙ ۽ طوفان وانگر ڪيس جهنجهوڙي آچلائي ڇڏين.
— ابوالڪلام آزاد

●

— ڪاش! وقت جا آمر ۽ جابر انساني زبانن مان نڪتل آوازن تي ڌيان ڏين. حقيقت ۾ انساني زبانن جي گهٽائيءَ مان نڪتل آواز تاريخ جو ناقابلِ شڪست آواز هوندو آهي. جيڪڏهن اُن آواز کي دنيا ۾ گهربل اهميت ملي وڃي ته شايد زمين جي ڪنهن بچڙي کي طوفان ۽ گجگوڙ بنجڻ جي ڪابہ ضرورت نہ هوندي آهي. وقت جا حڪمران، جڏهن تاريخ جي آواز کي بند ڪندا آهن، تڏهن تاريخ ڳالهائڻ بند ڪري تلوار ڏانهن هٿ وڌائيندي آهي، ۽ پوءِ انساني رت گندي پاڻيءَ کان بہ سستو ٿي ويندو آهي؛ شاهي ايوانن جي قيمت صرف ماچيس جي هڪ تيلي ۽ گاسليٽ جي هڪ بوتل جيتري ٿي ويندي آهي؛ تاج ۽ تخت، قاتل جوتي جيتري بہ قيمت نہ رکندا آهن.
اي وقت جا فرعون صفت حاڪمو! ماڻهن جي ڇپڻ ۾ سوراخ ڪري ٽالا هٿنڊؤ تہ هر ملڪ انگولا ۽ الجزائر بنجي ويندو.

●

— انگريزن جي هندستان تي قبضي ڪرڻ وقت هندستان جي مختلف حصن ۾ ڌار ڌار قوتون ڪم ڪري رهيون هيون، جن جي اختلاف ۽ انتشار مان انگريزن پوريءَ ريت فائدو ورتو ۽ ويا هندستان تي قدم ڄمائيندا. مثال طور: سراج الدولہ، ٽيپو سلطان ۽ مرهٽا. انگريزن مقامي غدارن جي معرفت سراج الدولہ ۽ ٽيپو سلطان کي شهيد ڪيو، باقي صرف هڪ طاقت مرهٽن جي بچيل هئي، جيڪا انگريزن سان مهاڏو اٽڪايو بيٺي هئي. اُنهيءَ طاقت کي ختم ڪري، هندستان تي انگريزن جو مڪمل

قبضو ڪرائڻ ۾ شاهه ولي الله جو شعوري يا غير شعوري هٿ هو: جنهن پناڻ وحشي حملي آور احمد شاهه ابداليءَ کي هندستان تي ڪاهه ڪرڻ جي دعوت ڏني، پاڻيپت جي ٽين جنگ ۾ مرهٽن جو بيشمار لشڪر ڪهائي، انگريزي اقتدار لاءِ رستو هموار ڪري ڇڏيو. احمد شاهه ابداليءَ کي مرهٽن سان وڙهڻ لاءِ شاهه ولي الله اهڙي وقت لکيو، جڏهن انگريز بنگال تي مڪمل قبضو ڪري ويا هئا. ان وقت جيڪڏهن شاهه ولي الله وطنيت جي جذبي هيٺ پناڻن ۽ روهيلن کي مرهٽن جي اتحاد لاءِ تيار ڪري، بنگال تي حملو ڪرائي ها ته شايد برصغير جي تاريخ مختلف هجي ها. پر شاهه ولي الله انگريزن کي ته ڇيڪ ڇڏي ڏنو، پر مرهٽن کي پنهنجو جاني دشمن سمجهي ختم ڪرايو. اصلي حقيقت هيءَ هئي ته شاهه ولي الله جي نظر ۾ اصلي مسلمان حڪومت صرف دهليءَ جي هئي، باقي مسلمان پرڳڻا ڪنهن جي به قبضي ۾ هجن ۽ اُتي جي رعيت ڪيڏي به دينڌار ڇو نه هجي، ان جي شاهه ولي الله کي پرواهه ڪانه هئي. بهرحال جيڪڏهن اها حقيقت آهي ته شاهه ولي الله، احمد شاهه ابداليءَ کي مرهٽن‌سان وڙهڻ لاءِ اهڙي وقت گهرايو، جڏهن انگريز بنگال تي قبضو ڪري چڪا هئا ته پوءِ اها شاهه صاحب جي ايڏي وڏي غلطي آهي، جنهن کي برصغير جي تاريخ ڪڏهن به معاف نه ڪندي ۽ اسان شاهه صاحب جي انهيءَ قدم جي ڪري شرمسار آهيون.

●

— هندستان جي آزاديءَ جي تحريڪ جي ڪن ليڊرن جي باري ۾ هندستان جي هڪ اڳوڻي وائسراءِ، لارڊ ويول، جيڪي رپورٽون مرتب ڪيون هيون، تن جو نائون جلد شايع ٿيو آهي: جنهن ۾ هن هندستان جي چئن وڏن سياستدانن جي باري ۾ هن ريت پنهنجيءَ راءِ جو اظهار ڪيو آهي:

(١) گانڌي: برطانيا جو پراڻو دشمن.
(٢) جواهر لال نهرو: وڏا وڏا ناقابلِ عمل منصوبا ڏاهيندڙ، جذباتي، سوشلسٽ.
(٣) ولڀ ڀائي پٽيل: سخت، ضدي ليڊر، پنهنجي انداز ۾ دلڪش پر بيرحم، ڪٽر، فرقي پرست، سرمائيدارن جي اثر هيٺ، جن مان هڪ جي. ڊي. برلا جي ڪيسي ۾ رهندو هو.
(٤) ابوالڪلام آزاد: دل آويز پوڙهو، شريف ماڻهو، عربيءَ جو عظيم اسڪالر، مخلص، محب وطن ۽ پارٽي سياست جي سيني ڪان پُرڪشش شخصيت.

—

— الجزائر جي جنگِ آزاديءَ ۾ شهيد ٿيندڙن جي قبرن تي هيءَ عبارت لکيل آهي:

”شهيدو! سُتا رهو. اسان جاڳندڙ، توهان جي مشن کي اڳتي وڌائيندا سون. توهان انقلاب ۽ آزاديءَ جي جيڪا شمع روشن ڪئي آهي، تنهن کي سدائين روشن رکندا سون!“

—

— ”منهنجي پٽن جي ماءُ، منهنجي باري ۾ پڇا ڪندي آهي. حالانڪه هن آسمان هيٺان منهنجي خبر سيني کان وڌيڪ اُن کي آهي.
تون مون کان فرينچن جي باري ۾ پڇ!
تو کي خبر پوندي ته اُنهن جو موت منهنجيءَ تلوار ۽ نيزي جي اڻيءَ ۾ آهي.
ٻيا سردار پنهنجي لشڪرن جي پناهه وٺندا آهن،
منهنجو لشڪر منهنجي پناهه وٺندو آهي،

۽ منهنجا بهادر منهنجي ڪري محفوظ رهندا آهن.“
(الجزائر جي جنگِ آزاديءَ جي باني
امير عبدالقادر جا لفظ)

— واقعي قومون زنده رهنديون آهن ۽ ملڪ به دائم رهندا آهن. قومون ڪن سٺن ۽ بچڙن ماڻهن کي جنم ڏينديون رهنديون آهن. ملڪ به پنهنجو جهول پکيڙي مادر وطن جي فرزندن جي خوشيءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ پنهنجا وسيلا اُڇلائيندا رهندا آهن. وطن جي سر زمين تي شام لالاڻ پکيڙيندي رهندي آهي. رات ستارن کي مُرڪائيندي رهندي آهي. واهونڊا ورندا رهندا آهن. ڪنواري مٽيءَ جي خوشبوءِ، دل ۽ دماغ ۾ سرهاڻ پکيڙيندي رهندي آهي. ڪيتن ۾ ڪلٽيون ڪيڪاريندون رهنديون آهن. هوائن جي هيڪار لڳندي رهندي آهي. ساوڻ سانت ڪندا رهندا آهن. مُنهن ۾ موتي سامهون سيارا ايندا رهندا آهن. سمندن جون ڇاتيون چيري جهاز به هلندا آهن. بلند ۽ بالا قلعن تي آزاديءَ جا جهنڊا به ڦڙڪندا آهن. انهن سڀني جي باوجود ڪي ڪي شخص هوندا آهن، جيڪي پوري ملڪ جو اصلي سرمايو هوندا آهن. سندن شخصيت پوري ملڪ جو معنوي سرمايو هوندي آهي، پوريءَ قوم جي اصلي سونهن ۽ سموري سگهه، اُن شخصيت ۾ گڏ ٿي ويندي آهي، ۽ اها شخصيت اُن قوم جي عظمت جو موهن دڙو ۽ اُن ملڪ جي شانَ جو بلند ترين جهنڊو بنجي ويندي آهي. ملڪَ انهيءَ شخصيت جي نالي سان سڃاتا ويندا آهن. قومون اُن شخصيت جي ڪري پرڪيون ۽ پروڙيون وينديون آهن. تحريڪون اُن شخصيت جي نالي جي ڪري پنهنجي جوين ۽ جنسار کي مچرائينديون آهن — ۽ پوءِ جڏهن اها شخصيت نه رهندي آهي ته اُنهن عظمتن ۽ عزتن، سونهن ۽ سوڀيا جا مُنارا، وقتي طرح ٿي سهي ڍهي اچي پٽ

پوندا آهن. گانڌي، مائو، هوچي منه، سوئيڪارنو، ناصر، نڪروما، لينن ۽ مجيب الرحمان اهڙيون ئي شخصيتون هيون. لطيف سائينءَ به ايڏانهن هلڪو اشارو ڪيو آهي:

”مومل مٿي ڪان پوءِ، ڪنگ رڙندا ڪاڪ تي!“

●

— اڄ اسپتال جي وارڊ جو اسسٽنٽ رجسٽرار آيو ۽ چيائين ته: ”اسان کي مارشل لا حڪام ڪان د بنامو پهتو آهي ته آريسر سان سڄو ڏينهن ۽ سڄي رات ملاقاتون ٿينديون رهن ٿيون، سو آئينده اهو سسٽم بند ڪريو“

آءٌ حمران ٿيس ته مون کي اسپتال ۾ ٻن مهينن کان مٿي عرصو ٿيو آهي، ان سموري عرصي ۾ مارشل لا انتظاميه هڪڙي ڏينهن لاءِ به اهڙيون هدايتون ڪونه ڏنيون، پر اڄ هنن اوچتين هدايتن جو مطلب منهنجي خيال ۾ اهو ساڳيو آهي، جنهن جي بنياد تي رسول بخش پليجي کي جيل بدلي ڪيو ويو ۽ جيل ۾ اسان جي تلاشي ورتي وئي هئي: جنهن ۾ منهنجا ذاتي خط ۽ ڪن دوستن جون ائڊريسون به ڪٿايون ويون هيون. مون کي افسوس آهي ته اهو سمورو ڪم هڪ اهڙو ماڻهو ڪرائي رهيو آهي، جيڪو اسان جي تحريڪ ۾ اعليٰ عهدي (ج-س-ا-ف جو صدر) تي فائز آهي. مون ڪڏهن اهو سوچيو به ڪونه هو ته اسان هيڏي عظيم متحد هوندي به ابترو ڪري ٻوندا سون، جو اسان مان ڪي ماڻهو سرڪار جي باقاعدي دلالي ڪندا. اڄ منهنجي خلاف اهو فيصلو انهيءَ ڪري ڪرايو ويو آهي ته جيئن آءٌ سندس اقتدار کي لوڏو ڏيڻ لاءِ ڪي مشورا نه ڏئي سگهان. مون کي اهو به امڪان نظر اچي رهيو آهي ته اهو ماڻهو، جيڪو منهنجي سامهون سجدا ڪري روئي رهيو هو، سو مون کي مارشل لا جي ذريعي اسپتال مان ڪڍائي، ڪنهن اهڙيءَ جاءِ تي نه پهچائي، جتي منهنجيءَ

زندگيءَ کي خطرو پيدا ٿي پوي. چيو ته انهيءَ اقتدار جي بکئي شخص جي نظر ۾ اسان ٻه ماڻهو سندس واڌاري جي راهه ۾ رڪاوٽ آهيون، هڪ آءٌ ۽ ٻيو مولا بخش لغاري. آءٌ اڄ ڏينهن تائين اها ڳالهه سمجهي نه سگهيو آهيان ته ماڻهو عهدن لاءِ ايتري ڪريل ذهنيت جو مظاهرو ڇو ڪندا آهن. آءٌ هن وقت جيتوڻيڪ جسماني طرح ڏار ڏار بيمارين جو ميڙ بڻجي چڪو آهيان ۽ مون کي اسپتال ۾ ڪافي عرصو ٿي ويو آهي، پر منهنجو علاج صفا نه ٿيو آهي. مون کي ساڄيءَ طرح ٻانهن ۾ سور آهي ۽ ٻنهي گردن ۾ به تڪليف آهي. اهڙيءَ حالت ۾ واپس جيل وڃڻ منهنجي لاءِ ڪيتريقدر خطرناڪ ٿي سگهي ٿو، سو آءٌ ئي ٿو سمجهان. ان حالت ۾ جيڪڏهن مون کي ڪجهه ٿي پيو ته اُن جو جوابدار اسان جي تحريڪ جي هڪ حصي جو اڳواڻ حبيب الله ناريجو هوندو، جنهن مون کي انتهائي ذهني شاڪ رسايا آهن.

●

— آءٌ صدين کان لڪيءَ جي چوٽيءَ تي، ڪراچيءَ جي بندر تي، ڀالوا جي ريت تي انتظار ۾ ويٺو آهيان. منهنجون نگاهون بدلجندڙ موسمن تي آهن.

اي بادلو! توهان ڪڏهن گرجي ورجي وسندؤ؟ اي ساوڻ! تون ڪڏهن سانول کي سانئڻ سوڻن سان آڻيندين؟ اي برکا! تون ڪڏهن ايندينءَ؟ جڏهن ڪاٽي ڪويل ڪنهن نم جي اهڙيءَ ٽاريءَ تي ڪوڪندي، جنهن جي هيٺان ڪنوارين جي پينگهه لڏندي! اي واهوندؤ! توهان ڪڏهن ورندؤ ۽ پرينءَ جي پيار جي سرهاڻ کڻي ايندؤ ۽ منهنجي انگ انگ کي سرهاڻ جيئن سُرهو ڪري ڇڏيندو؟ اي اسوءَ جا اوهيرؤ! توهان ڪڏهن بلند ٿيندؤ ۽ ٿَل ترايون، سايون ڍاهون ٿينديون؟ اي آتر! تون ڪڏهن اوت ڏيندين، جو ڪنوارن جسمن مان

سُرت جا سيڪارا نڪرندا ؟ اي سٽايون هوائون ! توهان ڪڏهن ڳهلنديون ۽ ڳلي ڳليءَ ۾ بيا ملڻ جو هڳاءُ تي ويندو؟ اي سيارؤ ! توهان ڪڏهن موٽندؤ، جو اسان توهان جي ٿڌين سردين ۾ ٻنڌن جي مڇن جي چوڏاري ڦانگون ڪيي، ويهي سنڌ جي تاريخ جي شاندار دورن جون آکاڻيون، لـوڪ گيت ۽ ڏور ڏينداسون؟ اي سمنڊ! اسان نہ آکا وجهي وجهي تڪجي پيا آهيون، تون ڪڏهن سُرت ۾ ايندين ۽ اسان جا وڻجارا ورندا ۽ اسان جون دليون مسرتن سان پرجي ويندون؟ اي گهنگهور گهٽائون ! توهان ڪڏهن ايندؤ، ڇو جو اوهان جـي اچڻ تي شايد اسان کي پنهنجو ملڪ ۽ ماڳ موٽي ملي ! جتي ڪوبہ خوف ۽ خطرو نہ هجي؛ جتي علم بندوق جي نشاني تي بيٺل نہ هجي؛ جتي ايپران کان فوجي ورديءَ جي اهميت وڌيڪ نہ هجي؛ جتي دولت، علم جي پيوسيءَ تي ٺهڪ نہ ڏيندي هجي! آهو منهنجو ملڪ ۽ ماڳ شل موٽي ملي، شاد ۽ آباد هجي، اڳتي وڌندو رهي، ايتريءَ حد تائين جو دنيا جي سڀني ملڪن لاءِ امن ۽ انسانيت جو ڪعبو ۽ قبلو بنجي وڃي! اي ڪاش! اهڙو ڏينهن جلدي اچي ۽ آءٌ آن ڏينهن لاءِ صدين کان ويٺو آهيان، انتظار ۽ اوسيئڙي ۾ !

— دنيا جو ڪوبہ نشو صرف ڏسڻ يا ڇُهڻ سان مدهوشي ۽ خُمار طاري نہ ڪندو آهي، پر پيئڻ يا واپرائڻ کان پوءِ ڪيف ۽ سُرور پيدا ڪندو آهي. هڪ جوان جماڻ عورت ئي اهڙو ئي نشو آهي، جيڪو ڏسڻ ۽ ڇهڻ سان مدهوشي ۽ خمار طاري ڪندو آهي، ۽ پيئڻ ۽ واپرائڻ کان پوءِ مدهوشي ۽ خُمار لهي ويندو آهي.

— عورت هڪ اهڙي موسيقي آهي، جيڪا صرف اکين سان ٻڌي سگهجي ٿي.

—— جواني بجاءِ خود خوبصورتي آهي. عورت جيڪڏهن مٿيءَ
جي ذهين هجي، پوءِ به جوانيءَ ۾ انتهائي سندر ۽ پر ڪشش
لڳندي آهي. —— (ڪرشنچندر)

—— تون ايڏي ته خوبصورت ۽ نازڪ آهين، جو جڏهن پير
اگهاڙا ڪري ڌرتيءَ تي هلين ٿي ته تنهنجن پيرن جي رنگ
جا ڳوڙها نشان زمين تي چٽجيو وڃن.
—— (ٿري لوڪ شاعري)

—— ”رات اوپر طرف کان ڪنوڻ تجلو ڏنو. سوچيم بنا منڊ
۽ بنا ڪنهن چمر جي چانڊ جهڙي، وڄڙي ڪتان ٿي وراڪا
ڏئي؟ پر پوءِ پروڙيم ته اهو تجلو ڪنوڻ جو نه هو، پر تو
مرڪيو هوندو ۽ اهو آهاءَ تنهنجن ڏندن جي سفيديءَ ۽ چپن
جي لالاڻ جي سنگم جو نتيجو هوندو.“ —— (ٿري شعر)

—— ”هن جي چيلهه اهڙي سنهي هئي، جهڙي ڏيئي جي لاٽ —
سندس ميت، جڏهن هن جي چيلهه ڏانهن ڏٺو، تڏهن ڏ پ
ٽيس ته جيڪڏهن پاڪر وڌم ته اها چيلهه ڪٿي ٽٽي نه پوي.
—— (ٿري شعر)

—— ”تون آڪ جي پن کان سنهي آهين ۽ شيشي وانگر جرڪي
رهي آهين، جيڪڏهن تون سچ پچ آها آهين، جنهن جي لاءِ
آءٌ ڪشالا ڪڍي آيو آهيان ته پڪ ڄاڻ ته منهنجي همت لڳي

سان مري ويندينءَ!"

— "مورک! منهنجي چپاهه ڇهبک جهڙي آهي، آءٌ ڪومل ڪنيا آهيان، پلا ڪلن پريل تاري ڪا پونر جي وينهڻ سان ڪڏهن پڳي آهي؟"

— (ٽري لوک شعر)

⊛

— آءٌ اسپتال جي گندي وارڊ جي بدبودار ماحول ۾ انتهائي بيزار ويٺو هئس. پوليس جي پهري ۽ دوائن جي بوءِ، منهنجي دماغ جي نسن کي قاتل جي قريب ڪري ڇڏيو هو. هڪ ڏينهن اوچتو سڄو ماحول سرهاڻ سان واسجي ويو ۽ مون ڏٺو فضا ۾ ڪيترا پونئر پنيوليا وتن. مون پڪ سان سمجهيو ته تو پنهنجا وار کولي ڇنڊيا هوندا ۽ انهن وارن جي جوانيءَ سان پرپور خوشبوءِ نه صرف ماحول کي واسي ڇڏيو هو، پر آڪاش تان ڪيترا پونئر به اها خوشبوءِ جهٽڻ لاءِ هيٺ لهي آيا هئا. ڪاش! تون مون وٽ اچين ها ۽ هڪ ڀيرو مُرڪين ها ته آءٌ تنهنجي مرڪ جي ڪير مان ڪا هڪ ڦوٽي پنهنجي اندر ۾ اوتي ڇڏيان ها ته سڀ سور لهي وڃن ها ۽ تنهنجن نيڻ - ڪٽورن جي نشي ۾ مدهوش ٿي، آءٌ هر ايذاءَ ۽ عذاب جي پيڙا کان بيپرواهه ٿي وڃان ها. ڪافي وقت کان سوچيو هوم ته آءٌ تنهنجو راڻو ٿيندس ۽ تون مومل بنجي، منهنجون راهون نت نهاريندينءَ. پوءِ آءٌ فرهاد بنجي ويس ۽ زندگيءَ جي پهاڙ کي تنهنجيءَ حاصلات لاءِ ٽڪڻ شروع ڪيم. ڪير جي نهر جاري ڪرڻ کان پوءِ ڏٺم ته منهنجن هٿن مان رت پيو ڳڙي ۽ تنهنجن هٿن تي ميندي لڳي پئي آهي.

⊛

— "تون جيئن اڄ منهنجيءَ پونءِ کي ڏسي رهيو آهين، آها

سدائين اهڙي نہ هئي. گهڻا ڄڱ اڳي هتي حا چانڊاڻا ۽ ماندائا آزاد هئا؛ نہ سونهن تي چاري وينل هئا، نہ اکڙين جي پيار تي پهرا؛ هتي جا نر ۽ ناريون آزاد فضائن جا رهواسي هئا. جڏهن وڻ - ڦوٽ جي مند ايندي هئي، تڏهن هتي جا چارڻ ڪينر ڪلهي ۾ وجهي، جهول ۾ ڏار ڏار وڻن ۽ بوٽن جا رنگا رنگي گل پڙي ڳائيندا، راڇن ۾ نڪرندا هئا. سندن ڪينرن مان راڳ جي باهہ جون چڻيون ڇرڪنديون هيون ۽ جهولين مان گلن جي رنگن جو هڳاءُ ايندو هو. آن ڪري فضا ۾ ڪيئي رنگ رتول ۽ ٻهہ ٻهہ ٻول ٻري پوندا هئا ۽ سڄيءَ پونءَ تي اڻ لٺ ريڪائون پکڙجي پونديون هيون. آءٌ پنهنجي آهـا پونءَ وري ڳولي ۽ ناهــي راس ڪرڻ جا جتن ڪري رهيو آهيان."

هن حيران ٿيندي چيو: "۽ هتي جيل ۾!" "ورائيم "ڏرتين جي سينڌن ۾ سهاڳ لاءِ پونڊڙ سيندور هميشہ جيل ۾ تيار ٿيندو آهي."

❀

— مون ڪٿي لکيو آهي تہ: "قيد انسان جي مرضيءَ جي خاتمي جو ٻيو نالو آهي." پر اڄ سوچيان ٿو تہ جيل نہ رڳو انسان جي مرضيءَ جي خاتمي جو نالو آهي، پر معصوم ۽ ڪومل خواهشن جي هتيا جو نالو آهي؛ گرم گرم ڀاڪرن ۽ منهن - زور جذبن جي ميلاپ کان رڪاوٽ جو نالو آهي؛ چيٽ جي چانڊوڪين ۾ چاهت وارين چمين جي قرجڻ جو نالو آهي؛ ۽ مٺڙيءَ مٺڙيءَ مرڪ جي امرت ڌارائن کان محروميءَ جو نالو پڻ آهي.

❀

— هن چيو: "توهان تہ ڪامريڊ آهيو، توهان کي جيل ۾

آداس ٿيڻ نہ گهرجي!“

ماڻهن جي خيال ۾ قومي ڪارڪن يا ڪميونسٽ ورڪر جڏهن جيل ۾ وڃو ويندو آهي، اُن وقت دل ۽ دماغ ٻاهر ڇڏي پوءِ اندر ويندو آهي، جتي سندس سيني ۾ پٿر ۽ دماغ ۾ رڪ پرجي ويندو آهي. اها سندن ڀل آهي. اسان بہ انسان آهيون، اسان جي دلين ۾ بہ درد جا وڻ ڦلاربا آهن. اسان جي دماغن ۾ بہ سورن جا سلا انگوربا آهن، اسان جي پنبڻين ۾ بہ ڳوڙهن جا موتي ٽانڪيل هوندا آهن. اسان جي اندر ۾ بہ وڇوڙي جا ڪيئي گيت ڪَرَ موڙيندا رهندا آهن. اسان جي هانوَ ۾ بہ ڪن جوان وارن جي هٻڪار سانڍڻ جا ارمان اُپرندا آهن. اسان جي دلين ۾ بہ مسرت سان پرپور ٿهڪن ۾ شريڪ ٿيڻ جون تمنائون تڙڦنديون آهن. اسان جا جسم بہ دوزخ جي ڪوري ۾ ڪتين جي ڪَرَ موڙڻ وقت جلندا آهن. اسان جا ڪن بہ رات جي طويل تنهائين ۾ ڪي سرها سرٻاٽ ٻڌڻ لاءِ آتا هوندا آهن. اسان جي اندر ۾ بہ ڪيئي ارمان ۽ آدَما، ڪيئي خواهشون ۽ چاهتون، ڪيئي محبتون ۽ نفرتون پاسا ورائينديون آهن— ۽ وڇوڙي جا واسينگ، مندن متجڻ تي اسان جي سرير ۾ ڪيئي زهريلا ڏنگ هڻندا آهن. اِن سڀ جي باوجود، اسان ميڻ جهڙا ماڻهو، ڪنهن بهتر آئيندي جي آس ۽ اوسيئڙي ۾، آنهن شين ۽ جذبن کي گُهٽي، جيل گهاريندا آهيون. ٻاهر جا بيحس ماڻهو، اهي سڀ شيون ڄاڻڻ جي باوجود، اسان کي اهو حق بہ نہ ٿا ڏين تہ اسان جيل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ ويهي، پلڪن ۾ اٽڪيل وڇوڙي جي موتين کي چائيون، يا تارن ڀري رات ڏسي ڪو ٽڏو شوڪارو ڀريون، يا جهڙاتيل موسم ۾ ڪو خزان جو گيت جهونگاريون! جنهن انسان کي ڪنهن جوان جسم مان نڪرندڙ پگهر جي بوءِ ڪي شئمپئن جي بوتل وانگر مدهوش نہ ڪئي بنائي؛ يا جنهن کي اها خبر نہ آهي تہ ڪائي ڪومل ناري، جڏهن ڦلن ڀريل

تاريءَ وانگر جهومندي ۽ مکڻ چاڻا آڇيندي آهي، تڏهن سنڌس اکين ۾ ڳاڙهيءَ يا لال ليار جو رس ڇو پيرجي ايندو آهي؛ ته پوءِ آهو انسان، انسان نه پر روبوٽ آهي. ياد رکو! اسان انسان آهيون، دل ۽ دماغ رکندڙ انسان!

⁂

— پريم جي کهاڻي، گونگي جي خواب مثل آهي، جنهن جي اندر ۾ مچ پيا مچندا آهن، پر چئي ڪجهه به نه سگهندو آهي.

"جه منهن مقابل ٿياس، ته سيئي ويئون وسري!
(شاهه)

⁂

— عام طرح چيو ويندو آهي ته اديب ۽ فنڪار دنيا جا حساس ترين انسان ٿيندا آهن. مون به ڪجهه وقت اڳ زرتشت جي هڪ قول جي بنياد تي چيو هو ته: "سياست ڪتن جي قئي آهي. سياستدانن جي اڳيان انسانن جا ڳوڙهن ۽ پنيان لاشن جا ڍير هوندا آهن. سياسدان نفرت جا پيغمبر ۽ اديب محبت جا ريبارا هوندا آهن. سياستدانن جي ڪتل انسانن جي ڍير ڏانهن مون ڏٺو ته آتي هڪ اديب پنهنجن ڳوڙهن سان انسانيت جا زخم ڌوئي رهيو هو."

پر هن وقت تائين جي تجربي مون کي ٻڌايو ۽ سيکاريو آهي ته اديب ۽ شاعر دنيا جو ذهين ترين فرد ضرور هوندو آهي، پر رڳو آهو ئي حساس ترين فرد نه هوندو آهي - جيسين تائين احساس ۽ دردمنديءَ جو تعلق آهي ته آن معاملي ۾ هڪ انقلابي سياسي ڪارڪن، دنيا جو حساس ترين ۽ دردمند فرد هوندو آهي. آهو، آهو فرد هوندو آهي، جيڪو انسانيت جي ڇهري تان پيڙا ۽ آزار جون ريکائون ختم ڪرڻ لاءِ ٻاٽ اونداهين ۾، بيوسيءَ ۽ بيڪسيءَ واريءَ حالت ۾ ڦاسيءَ جي

تختي تي چڙهي ويندو آهي، بندوق جي گوليءَ جي سامهون هليو ويندو آهي، ۽ انسان جي شاندار مستقبل جي تعمير لاءِ پنهنجي زندگيءَ جا بهترين ڏينهن ۽ راتيون، زندانن جي حوالي ڪري ڇڏيندو آهي.

—— زندگيءَ ۾ انسانُ ڪي اُصول ناهيندو آهي ۽ اُنهن کي پنهنجيءَ زندگيءَ جو سرمايو سمجهي، اُنهن تي هلڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، پوءِ ڪٿي اُنهن اصولن تي هلندي، ڪيس زندگيءَ مان ڪوبه لاڀ پلئہ نہ پوي. پر آءُ انسان پنهنجي انانيت کي تسڪين ڏيڻ لاءِ پنهنجي اُنهن بيجان اُصولن سان چُهٽيو پيو هوندو آهي. ساڳيءَ ريت قومون، تنظيمون ۽ تحريڪون بہ ڪي اُصول مرتب ڪنديون آهن. زندگيءَ جي ڊوڙ ۾، جدوجهد جي واٽ ۾ آهي اصول انهن ڪسي پلي روڪ روڪ تي شڪستن جي اوڙاهن ۾ اڇلائيندا رهن، پر پوءِ بہ آهي انهن اصولن سان چنبڙيل ۽ چهٽيل رهڻ ڪي پنهنجي سوڀ ۽ وڏي جيت سمجهڻ جي خوشفهميءَ ۾ مبتلا هونديون آهن، پر پنهنجن اصولن ۾ ڪابہ تبديلي يا ترميم ڪرڻ لاءِ ڪنهن بہ صورت ۾ تيار نہ هونديون آهن. اُنهن جو رات ڏينهن نعرو هوندو آهي تہ اسان اُصولن تي ڪابہ سوديبازي ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهيون. حقيقت ۾ اها سندن ڀُل هوندي آهي. جيڪڏهن پراڻا اصول بيڪار ٿي چڪا آهن ۽ آهي ڪابہ سوڀ ڏياري نہ سگهيا آهن، تہ اُنهن کي ڇڏي، نوان اصول مرتب ڪري، اُنهن تي هلڻ گهرجي. جهڙيءَ ريت اُصولن تان ڦرڻ کي غداري سڏيو ويندو آهي، اهڙي طريقي سان سُڌي خارج نظرين يا اُصولن سان چُهٽيو رهڻ وڏي نا اهلي ۽ نالائقي آهي.

—— پر هتي هڪڙي ڳالهہ ياد رکڻ گهرجي تہ اُصولن جي تجديد يا نواڻ جو مطلب آهي پنهنجي مقصد کي بهتر طريقي

سان حاصل ڪرڻ جا نوان، تازا ۽ فتح مند طريقا اختيار ڪرڻ؛ ۽ موقعي پرستيءَ جو مطلب آهي بي ايماني، غداري ۽ دلالپ. مثال طور عدم تشدد هڪ اُصول يا نظريو آهي، پر هڪ وقت اهڙو اچي ٿو، جو اُهو هٿيار پنهنجو اثر وڃائي ويهي ٿو، ته اُن جي جاءِ تي فوري طرح اُن جو متبادل اُصول اختيار ڪرڻ گهرجي. يا مثال طور ”هٿيار بند سياست“ هڪ اُصول آهي، پر جيڪڏهن ان سان بيپناهه قومي ۽ ملڪي نقصان ٿئي ٿو ته اُن اصول جي بجاءِ ٻيو ڪو اصول اختيار ڪرڻ گهرجي. اڄ جي دور ۾ ڪنهن تنظيم، تحريڪ ۽ پارٽيءَ کي ڪنهن هڪ واٽ ۽ ڏگ تي ٻڌي ڇڏڻ، سڀ کان وڏي سياسي ڀُل آهي. اُن ڪري تنظيم، تحريڪ يا پارٽيءَ لاءِ سڀ رستا کليل هئڻ گهرجن ۽ ان ۾ ايتري صلاحيت پيدا ڪرڻ گهرجي، جو اُها پنهنجون راهون تبديل ڪري سگهي ۽ ٻنهي آسانيءَ سان جدوجهد جون شڪليون ۽ صورتون مٽائي نه صرف پنهنجو وجود برقرار رکي سگهي، پر انتهائي چستيءَ ۽ ڦڙتائيءَ سان پنهنجو مقصد ۽ منزل ماڻي سگهي. اڄ جي سياستدانن جي ناڪاميءَ جو وڏو سبب به اهو آهي ته اُهو پارٽيءَ ۾ اها صلاحيت پيدا ٿيڻ نه ڏيندو آهي، يا پيدا ڪرڻ ۾ ناڪام ويندو آهي، يا خود منجهس اها صلاحيت نه هوندي آهي.

— ”اصول مقصدن لاءِ هوندا آهن، نه مقصد اُصولن لاءِ. توهان جا مقرر ڪيل اصول جيڪڏهن مقصد ماڻڻ ۾ ناڪام ويا آهن ته انهن کي ڇڏي ڏيو؛ ڇو ته هميشه عظيم ۽ اعليٰ شيءِ جي پيٽ ۾ گهٽ شيءِ ڇڏڻي پوندي آهي.“

— (ابوالڪلام آزاد)

— ”اسان جي ملڪن ۾ جيترو فصل اصولن جو تيار ٿيندو آهي، اوترو جيڪڏهن ڪڻڪ جو فصل تيار ٿئي ته اسان کي مغرب وٽ اناج لاءِ جهولي جهلڻ جي ڪابه ضرورت نه رهي. ڪاش! اسان جا سياستدان ۽ دانشور اصولن جي پوک تي

مغز ماري ڪرڻ بجاءِ ڪو بڻيءِ ٽڪرو ڪيڙين.“
— (امرتا پريتم)

●

— ”توهان ضد جو نالو استقامت نه رکو. استقامت درياهه جي وهڪري وانگر هوندي آهي، جنهن جو پاڻي ڪڏهن به گندو نه ٿيندو آهي؛ ۽ ضد ڍٻي جي پاڻيءَ وانگر آهي، جنهن ۾ سينور جمي ويندو آهي. ڀريون پاڻي ڪائنات ۾ نوان گل پيدا ڪندو آهي ۽ ٻيون پاڻي مڇر پيدا ڪندو آهي. ساڳي حالت هڪ انقلابيءَ جي استقامت ۽ مُلي جي ضد جي هوندي آهي. ظاهري طرح ٻئي پنهنجي پنهنجي نظريي تي قائم هوندا آهن؛ پر انقلابي، پنهنجيءَ سوچ ذريعي تخليق جا ڳوڻيچ پيدا ڪندو آهي ۽ رجعت پسند، مڇر!
(مرڪزي خيال گورڪيءَ جي ليک تان ورتل)

●

— هيڏي هجوم ۾ هيڏي اڪيلائيءَ جو احساس آهي، جڏهن هڪ انسان ڪنهن اهڙي جهنگ مان گذري رهيو آهي، جنهن جو هر وڻ سُڪل ٺوٺ ٻُنڊ آهي. هن اڪيلائيءَ جي سمنڊ ۾ دل چاهي ٿي ته ڳهٽ ۾ ڳيهٽ ڪا سڪٽي ”عيد واڌائي“ ٿـي ڪٿان اچي. هر پيري ڪُلنڊڙ دروازي ڏانهن نيڻ ڪجي وري خالي موٽي اچن ٿا. اُن وقت وارڊ ۾ هيتري وڏڪار هوندي، اڪيون جلڻ لڳن ٿيون، جڏهن منجهن ڪنهن ڪنور ماڻهوءَ راڻهي جي لپ پيري وجهي ڇڏي هجي. ڇا اسان جي مقدر ۾ هميشه اها راڻهي جي لپ لکيل آهي. اڄ دل ڏاڍي اُداس آهي ۽ تن ۾ ڪاڏي تؤنس سمنڊ جيان گهري ٿي ويئي آهي. آها اُداسائي دور ڪرڻ لاءِ ساز ۽ آواز جي دنيا جو سهارو ورتم؛ پر اُئين محسوس ڪيم ڄڻ سيني سنڌي آوازن

مان زندگي موڪلائي ويئي آهي، ۽ سيني سازن مان روح نڪري ويو آهي؛ ساڳيون ڌنون، ساڳيا آواز، ساڳيا ساز! ڄڻ ڪنهن قبرستان ۾ ڀٽڪيل روح رڙندا هجن. آءٌ ۾ تلندڙ ڪڪريون، ڪنول "لاڪي چاچين" جي ڪوهيل ڪنين وانگر لڳي رهيون آهن. خبر ناهي ڇو هن مند ۾ منهنجيءَ دل ۾ ارمانن جا مچ نہ ٿا مچن؛ منهنجي قلم مان لفظن جي امرت ڌارا ڇو نہ ٿي وهي؟ هن اُداسيءَ جو ڪارڻ ڇا آهي؟ ڇا، هن دنيا ۾ هن هيڏيءَ ساريءَ ڪائنات ۾، هن وشال ڌرتيءَ ۽ آڪاش ۾ اُداسائيءَ ۽ نراسائيءَ جي سموري پيلاڻ، صرف منهنجي ڀاڱي ۾ آئي آهي؟ دل ٿي چاهي تہ ان ڪيفيت کي بيان ڪريان، پر ڪنهن جي اڳيان؟

— مون نہ سمجهيو هو تہ زندگيءَ جي اُمنگن پريءَ وهيءَ جي هڪ هلڪي من-ڇڪ زندگيءَ جي هيڏيءَ پيڙا جو ڪارڻ بنجي ويندي. آها من-ڇڪ دل ۾ اوچتي اُڀري ۽ ناسور بڻجي ويئي. ڪن ماڻهن کي انهيءَ من-ڇڪ مان ڪڏهن ڪڏهن ڪيف ۽ سرور جهڙا پياليون پلئہ پونديون آهن؛ پر منهنجي حصي ۾ جيڪي ڪجهہ آيو، اُن مان شايد مسرت ۽ محبت جو سمورو رس نڪري چڪو هو، باقي صرف وياڪلتا جو زهر ٿي وڃي بچيو هو.

مون پنهنجي خيال ۾ پنهنجي امنگن ۽ آرزوئن جو هڪ چمن تيار ڪيو هو، پر جڏهن آهو تيار ٿيو، تڏهن ڏٺم تہ سمورا گل پنهنجي سرهاڻ سميت ڪونجن وانگر ڪيڏانهن اڏامي ويا هئا ۽ منهنجي جهول ۾ ڪنڊن کان سواءِ ڪجهہ ڪين بچيو هو. مون پنهنجي قلم وسيلي محبت ۽ رنگينيءَ جي پلر جي پالوت ڪئي. ان پلر تي ڪارونجهر کان ڪشمور تائين ڪيئي اجايل سرير اچي گڏ ٿيا هئا. جڏهن مون انهن ڏانهن چتائي ڏٺو تہ منجهن اها مستي نہ هئي، جنهن جي ڪارڻ

آءٌ ڪارونڀار جي ڪڪر وانگر وسيو هئس. شايد آءٌ انهن ماڻهن مان آهيان، جن جي هٿن جي ٺهندڙ رت مان جڳ جي لاءِ مينڌي تيار ٿيندي آهي، ۽ ڪيترين سيندن لاءِ سيندور راس ٿيندو آهي. پر پوءِ به آءٌ وسندو رهندس، انهيءَ نيت سان ته ان جي ڪائي ٻُوند، ان جي نڙيءَ ۾ پوندي!

❁

— زندگي! تون ڪيڏي نه حسين آهين. تون ايڏي مٺي آهين، جهڙي ٿُوهر جي ماکي! تون ايڏي دلڪش آهين، جهڙو لطيف جو سُر سارنگ! تون اهڙي من موهيندڙ آهين، جهڙو ڪارونجهر جي چوٽيءَ تان ڪرندڙ جهرڻي جو آواز! تون ايڏي پياري آهين، جهڙي ڪير جي برسات! تون سرنهن جو گُل آهين؛ چيٽ جي چانڊوڪي آهين؛ ميگهه ملهار جي رُت آهين؛ وڻ - ڦوٽ جي سڳند آهين؛ ڪنهن البيلي شاعر جو اڻ چيل گيت آهين؛ ٻار جي پهرين مرڪ آهين؛ جوانيءَ جو حسين خواب آهين. تون اها پهرين چمي آهين، جيڪا ڪنهن امنگ پرڻي انگ ۾ زندگيءَ سان پيار جا رنگ رتول پري ڇڏيندي آهي. تون ڪائنات جي سونهن ۽ سوڀيا آهين. تون ايڏي پياري آهين، جو موت جي بستري تي سڪرات ۾ ڪنجهندڙ انسان به تنهنجي چپن چمڻ لاءِ هٿوراڙيون ڏيندو آهي. پر تون ان سڀ جي باوجود ايڏي ته ڏڇڻي آهين، جو موت جي راڪاس کان هردم گهايل هرڻيءَ جيان ڀڄندي ٿي رهين؛ ۽ موت تنهنجي پٺيان ڦهري ڪانُ ڪٺي، ائين ڊوڙندو ٿو اچي، جيئن ٻاگهيءَ جي پٺيان علاؤالدين جو لشڪر — ۽ نيٺ تون ٻڌي ستي ۽ ساڻي ٿي، موت جي ياڪرن ۾ ڪري ٿي پوين ۽ موت، تنهنجي حُسن ڪي ڪي ڪوڙهه جو داغ بنايو ڇڏي!

—

—— اڄ عيد رات آهي. عربيءَ ۾ عيد جي معنيٰ آهي ”اُها خوشي، جيڪا بار بار ايندي رهي.“ پر ڇا اسلام يا هندو مت، عيسائيت يا يهوديت جا سڀ ڏڻ وار سچ پچ جڏهن موٽي اچن ٿا، تڏهن سيني انسانن لاءِ خوشي ڪٺي اچن ٿا؟ منهنجي خيال ۾ اهي ڏڻ وار، انسانيت جي اڪثريت لاءِ غمن جا سنيها کڻي ايندا آهن.

اڄ رات، ڪنهن جي هٿن تي مينديءَ جي گلڪاري هوندي، ته ڪنهن جي نيڻن ۾ نيرن جون نهرون. اڄ ڪنهن جي پيٽيءَ ۾ نون ڪپڙن جو نئين فيشن وارو جوڙو هوندو پر ڪيس آن جي قيمت تمام گهري ادا ڪرڻي پئي هوندي، شايد جسم جي وڪري تائين!

قيدين لاءِ عيد بار بار خوشيءَ نه پر غم جي زهر جا ڍڪ کڻي ايندي آهي. ان ڪري، اهي مقدس ڏڻ وار مجموعي طرح انسان ذات کي ڏک ۽ درد ڏين ٿا، ايذاءَ ۽ عذاب پهچائين ٿا. پوءِ انهن کي خوشيءَ جا موقعا ڇو سڏيو ويو آهي؟ گهٽ ۾ گهٽ منهنجيءَ زندگيءَ ۾ عيد ڪڏهن به خوشيءَ ۽ مسرت جا پيغ کڻي نه آئي آهي. هونئن به غلامن جي ڪهڙي عيد، مسڪينن جي ڪهڙي عيد؟ فقيرن، محتاجن ۽ يتيمن جي ڪهڙي عيد؟ اسان مسلمانن جا مقدس ڏينهن ته پنڻ جو سبق ڏيندا آهن. فطرو ۽ قربانيءَ جون کلون گڏ ڪرڻ آن جا واضح مثال آهن.

❂

—— هن ملڪ جي مختصر تاريخ ۾ هتي جي سياست لڳاتار خوف ۽ دهشت جو شڪار ٿي رهندي آئي آهي. آن خوف ۽ دهشت جو نتيجو هيءُ نڪتو آهي جو هتي جا سياستدان ڪڏهن به کليل طريقي سان پنهنجي نظريي جو اظهار نه ڪيو آهي. مثال طور هو جيڪڏهن هن ملڪ ۾ سيڪيولر نظام حڪومت

جو خواهشمند هوندو ته اها ڳالهه هميشه پنهنجيءَ دل ۾ رکندو. پنهنجيءَ پارٽيءَ جي منشور، پروگرام يا تقرير ۾ اُن جو اظهار ڪرڻ بدران مذهبي حڪومت قائم ڪرڻ ۽ قرآن ۽ سنت جي برخلاف ڪوبه قانون نافذ نه ڪرڻ جو ڪلمو ڪلا ۽ وڏي واڪي اعلان ڪندو.

سياستدانن جي ان بزدلانه روش جو نتيجو اهو نڪتو آهي، جو هتي جي عوام جي صحيح سياسي تربيت ٿي ئي نه سگهي آهي. هتي جو سياستدان جيڪڏهن پنهنجي صوبي، علائقي يا خطي جي علحدگي يا آزادي چاهيندو ته کليل طرح اُن جو اظهار ڪڏهن به نه ڪندو، ته متان وقت جي سرڪار ناراض ٿي، ڪيس ڪان ۾ نه وجهرائي ڇڏي. اها روش حقيقت ۾ پنهنجي عوام کي گمراهه ڪرڻ ڪان سواءِ ڪجهه نه آهي. اهوئي سبب آهي جو سياستدانن جي خوف ڪنهن حد تائين عوام ۾ پڻ خوف ۽ هراس پيدا ڪري ڇڏيو آهي. اهڙن سياستدانن جا پيروڪار ۽ پوئلڳ بند ڪمرن ۾ پنهنجي سُس پس واري سياست ۾ سيڪيولرزم ۽ پنهنجي علائقي جي آزاديءَ تي ڀرپور طريقي سان ڳالهائيندا آهن. پر اُن ڳالهه ٻڌڻ وقت جيڪڏهن مالڪ مڪان جو نوڪر چانهه کڻي آيو ته هڪدم خاموش ٿي ويندا آهن. اهڙن ماڻهن کان جڏهن پُڇبو آهي ته بابا! اهو ته توهان جي پارٽيءَ جي پروگرام ۽ منشور ۾ نه آهي ته هڪدم ورائيندا ته: ”منشور ته رڳو سرڪار کي ڏيکارڻ لاءِ آهي، حقيقت ۾ اسان جي دل ۾ اها ئي ڳالهه آهي، جيڪا هينئر ڪري رهيا آهيون.“ ان مان اهو سمجهڻ گهرجي ته هتي جي پارٽين جا منشور عوام لاءِ نه، پر صرف حڪومت جي پڙهڻ لاءِ هوندا آهن. اُن ڪري عوام کي انهن منشورن کي پڙهڻ بدران پنهنجن ليڊرن جون دليون ۽ دماغ پڙهڻ گهرجن. پر انهيءَ شرط سان ته آهي ليڊر پنهنجي شاندار بنگلن مان نڪري، عوام کي اهڙو موقعو ڏين.

دنيا جو هڪ ڪليل اُصول آهي ته پارٽيون ۽ فرد ته انڊر گرائونڊ ٿي سگهن ٿا ۽ ٿيندا رهيا آهن، پر منشور ۽ پروگرام هميشه ڪليل ۽ ظاهر ظهور هوندا آهن. اهوئي سبب آهي جو ليڊرن کي سالن جا سال جيلن ۾ رهڻو پوندو آهي يا جلاوطنيءَ جي زندگي گذارڻي پوندي آهي. پر هتي جي پاڪستاني سياست جو ڏاڍو آدم ئي نرالو آهي، جو پارٽيون ۽ ليڊر ته ظاهر ظهور ڪم ڪندا آهن ۽ سندن منشور انڊر گرائونڊ هوندا آهن، سي به پنهنجي عوام کان: جو ته سرڪار ته بهرحال پنهنجي بيپناهه ذريعن سان سندن ارادا معلوم ڪري وٺندي آهي. جڏهن انهن نام نهاد انقلابين کي چيو ويندو آهي ته تنهان جو طريقو ڪار سموريءَ دنيا جي سمورين انقلابي جماعتن جي تسليم ٿيل طريقي جي خلاف آهي: ته هڪدم ورائي ڏيندا تـه اسان هتي نئون تجربو ڪري رهيا آهيون. بزدلي، مڪاري ۽ عوام سان منافقيءَ جو نالو نئون تجربو هرگز ناهي. اهـي پارٽيون ۽ سياستدان سخت فاش ۽ ناقابل معافي غلطيون ڪري، انهن کي نون تجربن جي خوبصورت غلافن ۾ پردن ۾ ڍڪڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اهو بلڪل ائين آهي، جيئن شاديءَ کان اڳ ڪنواري ڇوڪري زنا ڪرائيندي پڪڙجي پوي، ۽ پوءِ پنهنجي گناهه کي لڪائڻ لاءِ چوي ته آءٌ اهو تجربو ڪري رهي هيس ته شاديءَ جي لائق ٿي آهيان يا نه: باقي منهنجي نيت صاف آهي ۽ آءٌ پنهنجي ٿيندڙ مڙس سان سورنهون آنا وفادار آهيان. سياسي عمل ۾ نيت سان گڏ نتيجي کي ڏٺو ويندو آهي ته چڱيءَ نيت سان ڪيل عمل قوم کي شعوري يا مادي سطح تي ڪيترو فائدو پهچايو ۽ ڪيترو نقصان ڏنو. صرف نيت جو خلوص، رڳو مذهب ۾ ڏٺو ويندو آهي، نـه سياست ۾. چڱيءَ نيت سان ڪيل غلط ۽ احمقانه فيصلا ۽ طريقا، تاريخ ۾ ناقابل معافي جُرم بڻجي ويندا آهن.

پوري پاڪستان ۾ سائين جي. ايم. سيد مون کي واحد

سياستدان نظر آيو آهي، جنهن ڪڏهن به پنهنجي پروگرام ۽ منشور کي وقت جي حڪمران جي خوف کان اندر گراڊونڊ نه ڪيو آهي؛ ڇو ته هن پنهنجي پروگرام ۽ منشور جي باري ۾ پنهنجي عوام کي ڪڏهن به انڌاري رات ۾ ڀٽڪڻ لاءِ نه ڇڏيو آهي.

١٩٧٩ع ۾ يحيي حڪومت سڀني سياستدانن کي ريڊيو ۽ ٽيليويزن تان تقرير جو موقعو ڏنو ته اهي پنهنجي پروگرام ۽ منشور جي وضاحت ڪن. ان موقعي تي جي- ايم- سيد واحد سياستدان هو، جنهن چيو هو ته "آءٌ هن ملڪ ۾ سيڪيولر نظام حڪومت قائم ڪرڻ جو ارادو رکان ٿو. آءٌ ملڪ جي دستور کي مذهبي عقيدن جو مجموعو بنائڻ نه ٿو گهران." باقي سمورن سياستدانن چيو هو ته "اسان قرآن ۽ سنت جي خلاف ڪوبه قانون ملڪ ۾ رائج ٿيڻ نه ڏينداسون."

انهيءَ سلسلي ۾ مون مفتي محمود مرحوم کان هڪ ڀيري پڇيو هو ته "توهان کي يقين آهي ته هن ملڪ ۾ اسلامي نظام حڪومت قائم ٿيندو؟" مفتي صاحب مرحوم مون کي جواب ڏنو ته: "مون کي يقين آهي ته هن ملڪ ۾ اسلامي نظام نه ايندو." پڇيومانس "پوءِ هي اسلامي نظام حڪومت جو منشور، پروگرام ۽ تقريرن ۾ ذڪر ڇو؟" جواب ڏنائين "ثواب لاءِ!" انهيءَ جواب مان مون پروڙيو ته اصلي جواب کان لنوائي ويو آهي. مون کانئس سوال اَن ڪري ڪيو هو، جو مون سندس استاد مولانا حسين احمد مدنيءَ جي سوانح حيات ۾ پڙهيو هو ته "هن دور ۾ جيڪو ماڻهو اسلامي حڪومت قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، سو احمقن جي جنت ۾ رهي ٿو. اَن ڪري جماعتن کي يا ته ملڪي سياست ۾ دنياوي قانونن موجب انسانيت جي اجتماعي بهتريءَ لاءِ حصو وٺڻ گهرجي يا مذهبي بنيادن تي صرف مذهبي معاملن جي سڌاري لاءِ رضاڪار ٿي ڪم ڪرڻ گهرجي."

مون کي افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته مفتي محمود صاحب، پنهنجي عظيم استاد جي نظريي تي صرف ان ڪري عمل نه ڪيو، جو پاڪستان جي سياست ۾ خوف ۽ دهشت واري فضا، منافقيءَ واري عنصر کي ايترو ته داخل ڪري ڇڏيو هو، جو ڪوبه ان مان دامن بچائي نه سگهيو هو، سواءِ جي-ايم-سيد جي!

اين ڪار از تو آيد و مردان چنين ڪنند!

”اي انسانو!

”اوهان جيڪي روز بي موت ماريا ويچو ٿا؛

”اوهان جيڪي نئين نموني سان هر نئين ڏينهن ذلت ۽ خواريءَ جي ڪاتيءَ سان ڪُٺا، وڍيا ۽ ٽُڪرا ڪيا وڃو ٿا؛

”اوهان جيڪي پنهنجي ملڪ ۾ رهنديءَ به ڏنل، هراسيل ۽ هيسيل زندگي گذاريو ٿا ۽ اوهان جي اندر جي آهن کي بوٽن هيٺان لتاڙيو وڃي ٿو

”اوهان جيڪي هر وقت ڪورٽن، ٿاڻن، آفيسن ۽ اسپتالن سان ڏڪجي، گاريون کائي، ڳوڙها ڳاڙيندا، ڳوڻن ڏانهن موٽو ٿا؛

”اوهان جيڪي پنهنجيءَ ڌرتيءَ، پٽن ۽ پوٺن تان بيدخل ڪيا وڃو ٿا؛

”اوهان جيڪي تعليمي ادارن سان خارج ڪيا وڃو ٿا ۽ زنجيرن ۾ جڪڙجي، جيل جي هيبتناڪ ۽ جوانيءَ جي ڏينهن ۽ راتين کي آڏوهيءَ وانگر ڪائيندڙ ڪولين جي حوالي ٿيو ٿا؛

”اوهان جيڪي هڪ ويلو ڊل گهرڻي ڪاڏي لاءِ سڪنديءَ قبرن پيڙا ٿيو ٿا، ۽ وري پنيان پنهنجي اولاد کي ورثي ۾ اها سڪ ڏئي وڃو ٿا؛

”اوهان جيڪي ڪنهن هڪ محبت ڀرئي ٻول لاءِ واجهائيندي عمريون گذاري ڇڏيو ٿا، پر آها محبت توهان کي نصيب نه ٿي ٿئي؛

”اوهان جن جي جسمن کي روز نفرتن جا جهولا ساڙيندا رهن ٿا؛

”اوهان جيڪي پنهنجي قلم ذريعي پنهنجيءَ پسند جو ڪوئي گيت لکي نه ٿا سگهو؛ مُدتون گذريون توهان جي قلمن تي لڻين جا پهرا ويهاريا ويا آهن ۽ ڪيترا لطيف جذبا، ڪيتريون ڪومل آرزوئون، اوهان جي دماغن ۽ دلين ۾ گهٽجي ويون آهن، دفن ٿي ويون آهن ۽ توهان جون دليون اڻ چيل گيتن، ڪهاڻين ۽ ڪوتائن جون قبرون بنجي ويون آهن؛

”اوهان جيڪي مادر وطن جي هر اوڙ ۾ پگهر جا سير هاري فصل تيار ڪريو ٿا ۽ پوءِ به اوهان جي جسم کي ڪو خوبصورت ڪپڙو ڪڏهن ڇمي به نه ڏئي سگهيو آهي؛

”اوهان جيڪي هن سرزمين جا بهادر ۽ دلير فرزند آهيو، تن جون ڀرين ٿاڻن ۾ پنيئون ڏاڙهيون ۽ ڪاڪن جي سنگن جهڙا شهپر پٽيا وڃن ٿا ۽ پوءِ جيلن ۾ اوهان جي هٿن ۾ ٻهارا ڏئي، ڀنگين وارو ڪم وٺي، وک وک تي ذلتن جي زهر جا ڍُڪ پيئاريا وڃن ٿا ۽ اوهان ۾ جڏهن پنهنجي فطري ۽ تاريخي ارڏائي گهڙيءَ کن لاءِ موٽي ٿي ته اوهان کي ڪتن وانگر سنگهرن ۾ جڪڙي بند ڪيو ٿو وڃي. اهڙيءَ ريت اوهان جي خوداعتماديءَ، خوديءَ ۽ غيرتمنديءَ کي مڏيءَ ڇُريءَ سان ختم ڪري، اوهان کي بيحس جانورن ۾ تبديل ڪيو ٿو وڃي؛

”اوهان جيڪي سرڪاري ملازم آهيو، اوهان جي مٿي تي هميشه غير ملڪي آقائن جي خوف جي تلوار لٽڪيل رهندي آهي ۽ اوهان نوڪريءَ کي پنهنجو حق نه پر چوريءَ جي مال وانگر سمجهي، هر وقت ائين ڏڇندا رهندا آهيو، جيئن

هڪ ڪاٽڪو چوڙن چوريءَ جي مال جي موجودگيءَ ۾ بچندو رهندو آهي. پوءِ اوهان انهيءَ نوڪريءَ جي حفاظت لاءِ پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي ٻچڙن کي آقائن جي اشاري تي سگريٽن سان ڏمبيندا آهيو، انهن جي جوان اُمنگن کي گوليُن سان پرڻ بڻائيندا آهيو ۽ اُنهن جي سرميناڪ اکين ۾ ڳوڙها آڻيندڙ گيس اڇلائيندا آهيو.

”اوهان جيڪي ڊاڪٽر آهيو ۽ پنهنجي حيثيت ۽ اهميت برقرار رکڻ لاءِ پنهنجي قومي پاڙن کي ٽڏا هڻيو، سرڪاري اسپتالن مان ڪيڏندا آهيو. آقائن جي اشاري تي پئسي خاطر قومي ڪارڪنن کي بيماريءَ جي حالت ۾ اسپتالن مان ٻاهر اُڇلائڻ تي مجبور ڪيا ويندا آهيو؛

”اوهان جيڪي سنڌ جون نياڻيون آهيو ۽ محبت جي هڪ سڏ جي جواب يا روح جي ريلي ۾ وقتي وهڪري سبب ڪهاڙين جو ڪاچ ڀنجنديون آهيون، اوهان جا جواڻ جماڻ جسم ڳجهن جو ڪاچ ڀنجندا آهن، پر اوهان جي مَن جي آس پوري نه ٿي سگهندي آهي؛

”اوهان جيڪي سهاڳ رات جا خواب ڏسندي ڏسندي ڪيئي ارمان دل ۾ کڻي، سيج سُرهي ڪرڻ بدران قبرن پيڙيون ٿينديون آهيو؛

”اوهان جيڪي پنهنجن ورن جي وڇوڙي ۾ سرد راتيون لُڇندي لُڇندي گذاريندي آهيو؛

”اوهان جيڪي پنهنجي قيدي ٻچڙن ۽ پائرن جون هر عيد ۽ براد جي ڏڻ تي واتون تڪيندي، نيڻن مان نير وهائينديون آهيو؛

”اوهان جيڪي پارڙا آهيو، ۽ پنهنجي اُميدن کي ٻوتن هينان چيپاٽيندي ڏسي رڙيون ۽ پڪارون ڪندا آهيو؛

”آن ڪان سواءِ — ڪنهن ڌرتيءَ جا سڀ مظلوم انسانؤ! مائرن جا وڇڙيل ٻچڙئو! غلام قوم جا بيوس انسانؤ! راهه

ٿڪيل مسافرو! اچو! پاڻ ۾ گڏجون. اچو! دنيا جي هن گولي تي هڪ نئين صف بندي ڳاهيون، جنهن کي ڪابہ قوت ٽوڙي نہ سگهي. هن ڪائنات ۾ هڪ نئين جنت تعمير ڪريون، جنهن کي ڪوبہ شيطان اجاڙي نہ سگهي. هڪ نئين ڪاڪ تعمير ڪريون، جنهن جي ڪائي مومل، ڪنهن بہ سوڍي لاءِ نہ سڪي ۽ ڪوبہ مينڌرو، پنهنجيءَ مومل تي شڪ نہ ڪري سگهي. جتي پيار جو ڪاڪ محل، هماليا کان بلند ۽ سمنڊ کان وڌيڪ گهرو هجي.

”ڦريل ۽ ڦٻايل ڌرتيءَ جا مايوس ۽ محروم انسانو! منهنجي من ۾ اوهان سڀني لاءِ بيپناهہ محبت ۽ پيار آهي. مون هڪ گس ڳولي لڌو آهي ۽ مون ان جو مزو چکيو آهي، اهو آهي ڪنهن قوم، جماعت ۽ تنظيم جي ٻڌي، اتحاد ۽ ايڪتا جو مزو! مون کي قسم آهي هن ڌرتيءَ تي رهندڙ ڌرتيءَ ڄائي هر ماءُ جي ٿڃ جو ۽ آءٌ سڱهن ٿو کڻان هر سنڌي ماءُ جي بيپناهہ محبت جو! ۽ مون کي ويساهہ آهي هر ڪنواري هٿ جي تقدس جو، جيڪو مون وٽ گيتا، بائيبل ۽ قرآن کان وڌيڪ پوتر ۽ پاڪ آهي تہ توهان کي قومي اتحاد ۽ قومي ٻڌيءَ ۾ اهو مزو، اهو سرور ۽ اهو ڪيف ملندو، جيڪو ڪنهن ڪنواري جسم جي وصال ۾ نہ آهي؛ جيڪو شيمپئن جي پوريءَ بوتل ۾ نہ آهي؛ جيڪو هڪ ارب روپيا خرچ ڪري، سموريءَ دنيا گهمڻ ۾ نہ آهي. قومي اتحاد ۾ اها خوشي لڪل آهي، جيڪا آمريڪي صدر کي اليڪشن کٽڻ سان حاصل نہ ٿيندي آهي. مون انهيءَ وصال جا مزا ڏٺا، چکيا ۽ حاصل ڪيا آهن. اوهان ان جا نظارا، آفريڪي ڪارن ۾ ڏسي سگهو ٿا! ويٽنامين کان پڇي سگهو ٿا! الجزائري شهيدن جي قبرن کان معلوم ڪري سگهو ٿا! نئيڙن بنگالين جي گيتن جي گونجارن مان ان جي لذت معلوم ڪري سگهو ٿا! اوهان جڏهن ٻڌي ڪري ورتي تہ پوءِ سموريءَ دنيا جون

تينڪون ڳڌجي، اوهان جون عمارتون ته ڊاهي سگهن ٿيون، پر اوهان جي بدڙيءَ واري جذبي کي ختم نه ٿيون ڪري سگهن. آءٌ سچ ٿو چوان: مون کي هر ماءُ جي سيند جو قسم، آءٌ سچ ٿو چوان!

❁

— ٻه جهرڪ پاڻ ۾ وڙهي رهيا هئا، اصلي هڪ ٻئي کي رنوڇاڻ ڪري وڌو هئائين، ۽ ڪنهن به صورت ۾ هڪٻئي کي ڇڏڻ لاءِ تيار نه هئا. اها صورتحال ڏسي، آءٌ اڳتي وڌيس. ان خيال کان ته ٻئي پنهنجيءَ ويڙهه ۾ ايڏو ته مصروف آهن، جو مون کي جاچي نه سگهندا، ۽ آءٌ آسانيءَ سان کين پڪڙي وٺندس. پر آءٌ جيئن ئي کين ويجهو پهتس ته ٻئي هڪ ٻئي کي ڇڏي، آڏامي وڃي پٽ تي ڪلهو ڪلهي ۾ ڏيئي، ويهي مون کي گهوري تڪڻ لڳا. ڄڻ چوندا هجن ته: ”اسان پاڻ ۾ ڪيترو ئي ڇو نه وڙهندا هجون، پر ڌارئين جي حملي وقت پنهنجي اندروني ويڙهه وساري، پنهنجي وجود جي بچاءَ جو بندوبست ڪندا آهيون.“ جهرڪن جي اها حالت ڏسي، مون کي پنهنجيءَ قوم جي حالت تي روئڻ اچي ويو ته آءٌ جي حملي وقت به پنهنجيءَ اندروني ڏاڙهيءَ پٽ ۾ لڳي پئي هوندي آهي. صرف منهنجي قوم ايڏي بدقسمت آهي، جو ڌارين جي حملي وقت به پنهنجا ويڇا نه وساريندي آهي. سنڌ تي جڏهن عربن حملو ڪيو، اُن وقت به سنڌين جا اندروني اختلاف پنهنجي عروج تي رهيا هئا، سنڌ جي ڪيترن گورنرن، مذهبي مهندارن ۽ سردارن، مهاراجا ڏاهر يا سنڌ جي قومي حڪومت جي خلاف عربن جو طرف ورتو ۽ ملڪي دفاع جي اهم رازن کان دشمن کي واقف ڪيو. اهڙيءَ ريت سنڌ پنهنجي قومي حڪومت کان محروم ٿي ويئي. اڳتي هلي جڏهن دهليءَ وارن، سومرن جي عظيم منصفانه قومي حڪومت تي حملو

ڪيو، تڏهن پڻ ننگر سنڌ لاءِ وڙهي رهيو هو ته ٻيءُ چنيسر سنڌ جي غلاميءَ لاءِ ڌارئين لشڪر جي مهنداري ڪري رهيو هو. پوءِ جڏهن ارغونن سنڌ تي حملو ڪيو ته سنڌ جا ڪيترا سردار ۽ مذهبي اڳواڻ، ارغونن جي پيشوائيءَ لاءِ تيارين ۾ مصروف هئا. مغلن جي قبضي وقت، سنڌ جو هر گهٽ ۽ گهيٽ سنڌي عوامُ، مغلن لاءِ موت جي کوهن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو؛ ان وقت به سنڌ جا ڪي قبيلا، آنهن حريت پسند قبيلن سان وڙهڻ ۾ مشغول هئا، جيڪي مٽن سان ڪفن ٻڌي، مغلن کي سنڌ مان ڪڍڻ لاءِ جنگ ۾ جنٽيل هئا. انگريزن جي حملي وقت، سماٽن ۽ بلوچن جا اختلاف ۽ خود ميرن جا اختلاف، ايتريءَ حد تائين وڌيل هئا، جو سنڌ جي ٻن مشهور ميرن، مير صوبدار ۽ مير علي مراد خيرپوريءَ، انگريزن جو پورو سات ڏنو؛ ۽ مير علي مراد، ڪيترن آزادي پسند انسانن کي ختم ڪرائڻ ۾ انگريزن ڪان به اڳيرو ٿي بيٺو. جڏهن ٿرپارڪر ۾ سوڍن ۽ ڪولهين، انگريزن جي خلاف ١٨٥٧ع واري مشهور جنگ ڪان پوءِ آزاديءَ جي جدوجهد شروع ڪئي. تڏهن آن کي دبائڻ ۽ ختم ڪرائڻ ۾ ماڻڪا. ميرن ۽ خاص ڪري مير شير محمد ۽ ڪن ٻين سوڍن ڀرپور حصو ورتو ـ ۽ اهڙيءَ ريت هنن محب وطن ماڻهن کي قتل ۽ گرفتار ڪرائي، انگريزن سان وفاداريءَ جو پورو پورو ثبوت ڏنو. آن ڪان پوءِ سنڌ کي بمبئيءَ ڪان الڳ ڪرڻ واري تحريڪ شروع ٿي ته آن تحريڪ جي ڪن متعصب هندو دانشورن سان گڏ هڪ موقعي تي معروف سنڌي سياستدان، سر شاهنواز ڀٽي به مخالفت ڪئي ۽ ڪن سائينءَ جي سنوارين ته انهيءَ نازڪ مرقعي تي سنڌ کي پنجاب جي جهوليءَ ۾ آڇلائڻ جون تجويزون ڏنيون. بمبئيءَ ڪان سنڌ جي آزاديءَ ڪان پوءِ، شهيدِ سنڌ الهه بخش سومرو جي قيادت ۾ صحيح معنيٰ ۾ سنڌ اندر هڪ قومي حڪومت قائم ٿي ته ان کي به راشديءَ، کهڙي ۽ سر غلام

حسين جهڙن مفاد پرستن هلڻ نه ڏنو. هڪ موقعي تي مذهبي جوش ۾ اچي، شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ، سنڌ اسيمبليءَ ۾ سنڌ جي حقيقي قومپرست ليڊر الهه بخش سومري کي مارائڻ جي ڌمڪي ڏني، جنهن تي اُتي هلي واقعي ڪن ماڻهن عمل ڪري ڏيکاريو. سنڌ ۾ پير سائين پاڳاري صبغت الله شاهه جي منصوبن کي ناڪام بنائڻ ۽ کيس شهيد ڪرائڻ ۾ سنڌي سياستدانن اهم ڪردار ادا ڪيو. جنهن جي نتيجي ۾ حر تحريڪ، هڪ آزاديءَ جي تحريڪ مان ڦري، ڪٽر فرقي پرست ۽ مذهبي مجنونن جو ٽولو ۽ ڇڙواڳ گروهه بنجي وئي، جنهن سنڌي ماڻهن کي ئي قتل ڪرڻ شروع ڪيو ۽ اُها تحريڪ آزاديءَ جا پروانا پيدا ڪرڻ بجاءِ دهشتردن ڌاڙيل پيدا ڪندي رهي آهي. پير صاحب جي شهادت کان پوءِ حر تحريڪ، سياسي يا سماجي جماعت هجڻ بدران چورن ۽ ڌاڙيلن پيدا ڪرڻ جي فيڪٽري بنجي ويئي، ۽ اُها سنڌين ۾ وڏيڪ اختلاف ۽ انتشار جو ڪارڻ بنجي رهي آهي.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جڏهن سنڌ جي گاديءَ وارو شهر ڪراچي، سنڌ کان ڦرڻ لاءِ مرڪزي سرڪار منصوبا ٺاهي رهي هئي، اُن وقت سنڌي سياستدانن جي گهٽائي، پير الاهي بخش پيرزادي جي قيادت ۾ سنڌ کي ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ جي اُنهيءَ سازش ۾ پنهنجي مڪمل شرڪت سان مصروف هئي. اُنهيءَ منصوبي ۾ جڏهن ڪجهه سنڌي سياستدان رڪاوٽ بڻيا، ته غدارن جو ٽولو، سائين جي. ايم. سيد کي نظرانداز ڪري، ۽ کهڙي کي وڏيءَ وزارت تان ڌڪو ڏئي ڪيرائي، پير الاهي بخش جي قيادت ۾ سنڌ جي اقتدار تي قبضو ڪري، ڪراچي ڏيئي ويهي رهيو.

ونيونٽ ٺهرائڻ ۾ به سنڌي غدارن پنهنجي روايتي اختلافن ۽ ذاتي دشمنين جي ڪري سرڪار کي هٿي ڏني. ونيونٽ ٽوڙائڻ واريءَ تحريڪ ۾ سنڌين وقتي اتحاد جو مظاهرو ڪيو،

ته ان کي مرڪز جو هڪ پڙهايل طوطو ڪُڪ پڻ وانگر وهائي ويو ۽ ونيونٽ جي ٽٽڻ جي نتيجي ۾ سنڌ اندر ڪنهن به قسم جي قومي درد رکندڙ حڪومت نهي نه سگهي. هن وقت به حالت هيءَ آهي، جو ٻن ٽرين سان واسطو رکندڙ سنڌي سياسي قيدي هڪ وارڊ ۾ نه ٿا رهي سگهن. هڪ طرف حبيب الله ناريجو ڪميونسٽن خلاف سرڪاري شاهد جو پارٽ پيو ادا ڪري ته ٻئي جوان وري حيلي انتظاميه جي دلالي ڪري، جيئي سنڌ جي ڪارڪنن کي تنگ پيا ڪرائين.

اسان جي سنڌي قوم جي باشعور ماڻهن جي حالت ابتري ڪري چڪي آهي، جو جيڪڏهن هڪ ڏر جي ماڻهوءَ کي ماريو ٿو وڃي ته ٻي ڏر خوشيءَ مان ڪڇيون هڻڻ شروع ٿي ڪري. اسان مان هرهڪ ڏر جي اها ڪوشش آهي ته سرڪار جي نظر ۾ ڪيئن خوشنودي حاصل ڪريون. ساڳي حالت چام ساقيءَ وارن ڪامريڊن جي آهي. وري اسان مان هرهڪ جي دعويٰ اها آهي ته اسان سياست جا ابا ڏاڏا ۽ پير پيغمبر آهيون. سموريءَ دنيا جو علمي ذخيرو اسان جي اکين اڳيان آهي، ۽ اهو علمي ذخيرو اسان صرف پنهنجيءَ قابليت ظاهر ڪرڻ لاءِ استعمال ڪندا آهيون.

ٻئي پاسي دنيا جون قومون ڪيترو به پاڻ ۾ وڙهنديون ڇو نه هجن، پر جڏهن ڪنهن ٻاهرئين دشمن مٿن حملو ڪرڻ جي ڪا ڪوشش ڪئي آهي ته اهي قومون پنهنجا سڀ اندروني ويڇا وساري، ٻاهرئين دشمن جي خلاف متحد ٿي ويون آهن.

اسلامي تاريخ جي ابتدائي دور جو واقعو آهي ته جڏهن حضرت علي ۽ امير معاويي جون فوجون هڪٻئي سان وڙهي رهيون هيون، عين ان وقت رومي بادشاهه حرقل جو خط امير معاويي کي مليو ته ”آءٌ علي رضه جي خلاف تنهنجي مدد ڪرڻ چاهيان ٿو، ان لاءِ تون هاڪار ۾ جواب ڏي ته آءٌ فوجون روانيون ڪريان.“ اهو خط پڙهي، امير معاويي حرقل

کي خط لکيو ته: ”اي رومي ڪتا! منهنجي ۽ عليءَ جي وچ ۾ ٻن ڀائرن وارو جهڳڙو آهي، اُن جهڳڙي هلندڙ جيڪڏهن تو عليءَ تي حملو ڪيو ته آءٌ عليءَ جي جهنڊي هيٺان بيهي تنهنجو مقابلو ڪندس.“ امير معاويي جي جواب جي جڏهن رومي دربار جي درٻارين کي خبر پهتي ته اهي ڏاڍا حيران ٿيا ته اهو ورڇي ڪيئن ٿيو. اُن تي حرقل ٻه ڪتا گهرائي ويڙهايا. ويڙهه هلندڙ هڪ بگهڙ کي آڻي ڪتن جي سامهون ڇڏيائين. ڪتن جڏهن بگهڙ کي ڏٺو ته پنهنجي ويڙهه ڇڏي، بگهڙ جي پٺيان لڳا. اُن تي حرقل چيو ته ”ٻنهي عربن جي ويڙهه ائين آهي، جيئن ٻن هم جنس جانورن جي ويڙهه، ۽ اُٿون انهن ٻنهي جانورن لاءِ بگهڙ وانگر آهيان، ٻنهي جو جاني دشمن!“

ٻي جنگ عظيم هلندڙ، جڏهن هٽلر يورپ تي ڀرپور حملا شروع ڪيا، تڏهن هٽلر جي خلاف روس جو اسٽالن، برطانيا جو چرچل ۽ آمريڪا جو روز ويلٽ هڪ ٿي ويا، انهيءَ عرصي دوران جپان، چين تي حملو ڪيو ته چين جو ڪميونسٽ مائوزيتنگ ۽ سرمايي پرست چيانگ ڪائي شيڪ، جپان جي خلاف متحد ٿي ويا هئا؛ ڇو ته نظرياتي اختلافن جي باوجود ٻئي محب وطن چيني هئا ۽ هن عظيم چين کي سلامت رکڻ ٿي چاهيو.

تازو بنگلاديش جي مسئلي تي پروفيسر مظفر سخت نظرياتي اختلاف هوندي به شيخ مجيب الرحمان جي قيادت ۾ آزاديءَ جي جنگ وڙهڻ لاءِ پنهنجي پوئلڳن کي هدايتون جاري ڪيون هيون.

هن وقت جڏهن ايران جي وجود کي خطرو لاحق ٿيو، تڏهن ايران جي اڳوڻي بادشاهه جي پٽ، آيت الله خمينيءَ کي اپيل ڪئي ته مون کي پنهنجيءَ قيادت ۾ مادر وطن ايران لاءِ پنهنجي رت جو آخري ڦڙو وهائڻ جي اجازت ڏني وڃي.

١٩٦٧ع واري عرب-اسرائيل جنگ کان اڳ اردن ۽

مصر جا اختلاف ڪنهن ڪان وسريا هوندا. پر جڏهن اردن جي بادشاهه جي محل تي اسرائيلي جهازن بم گولا وسايا ۽ شاهه حسين ڏڪندڙ آواز ۾ اهڙو اطلاع جمال عبدالناصر کي ڏنو ته ناصر کيس جواب ڏياري موڪليو ته ”ياهه! توهان ڪوبه فڪر نه ڪر، آئون کي تو تائين پهچڻ لاءِ پهرين منهنجي لاش تان گذرڻو پوندو.“

اسان جي گذريل تاريخ جي اختلافن ۽ ذاتي دشمنين، اسان کي ناقابلِ معافي چيهو رسايو آهي. هئڻ ته ائين گهربو هو ته اسان پنهنجي ماضيءَ مان سبق پرائي، هن وقت پاڻ ڪنهن مضبوط اتحاد کي جنم ڏيون ها؛ پر اسان پنهنجي ماضيءَ مان ڪوبه سبق نه ورتو آهي. ان مان ٻه ئي نتيجا نڪري سگهن ٿا ته يا اسان پنهنجيءَ سرزمين ۽ ان جي عوام سان وفادار نه آهيون، يا دنيا جا احمق ترين ۽ انتهائي بيوقوف انسان آهيون. جيڪڏهن نه، ته پوءِ اسان کي هڪدم سنڌ جي عوام جي آزاديءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ، سنڌي تهذيب ۽ زبان جي بچاءَ ۽ واڌاري لاءِ هڪ عظيم ۽ ناقابلِ شڪست متحده محاذ ناهڻ گهرجي. اهو محاذ شاگرد سطح تي، ادبي ميدان ۾ ۽ سياسي پليٽفارم تي هئڻ گهرجي. هئڻ ته ائين ڪجي ته اسان ڪنهن هڪ بنيادي مسئلي تي، ڪنهن هڪ حڪمت عملي تحت هڪ ئي پارٽيءَ ۾ گڏجي وڃون. دنيا جون آهي قومون خوش قسمت هيون، جن جي حقن جي جدوجهد دوران صرف هڪ ئي پارٽي هئي، جيئن الجزائر، ڪينيا، گني بساءُ ۽ موزمبيق. ظاهر ڳالهه آهي ته هتي اسان وٽ في الحال ائين ٿيڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. آن ڪري ڪن حدن اندر رهندي هڪ گڏيل محاذ، سنڌ جي بنيادي ضرورت آهي. گذريل ڏهن ٻارهن سالن جي تاريخ ۽ تجربي اسان کي سيکاريو آهي ته سنڌ جي اندر ننڍڙا ننڍڙا ٽولا پنهنجيءَ تمام داناائيءَ، ڏاهپ ۽ طاقت جي دعوائن جي باوجود ڪوبه ڪڙ تيل ڪڍي نه سگهيا آهن. وڌ

۾ وڏ اسان جي ٽولن مان هرهڪ اها دعوي ڪندو ته منهنجو ٽولو، گروپ ۽ گروهه ٻين سڀني کان وڌيڪ سٺو آهي. پر اها دعوي ڪوبه ڪونه ڪندو ته اسان پنهنجي قوم ۽ عوام کي ڇا ڏنو آهي؟ يا ان کي تحرڪ، چرپر ۽ هلچل ۾ آڻڻ ۾ ڪيترا ڪامياب ٿيا آهيون. ظاهر ڳالهه آهي ته تحريڪون، تنظيمون، يا پارٽيون صرف سهڻ يا برداشت ڪرڻ لاءِ وجود ۾ نه اينديون آهن، انهن جي نهڻ جو مکيه ڪارڻ ٿي اهو هوندو آهي ته عوام، جيڪو صدين کان ظلم ۽ ستم سهندو پيو اچي، ان کي انهيءَ سهڻ واري عذاب مان ڇوٽڪارو ڏيارڻ وڃي. اهي پارٽيون ٿي جيڪي ڏهن صرف سهڻ واريءَ قربانيءَ کي پنهنجي لاءِ سڀ کان وڏو سرمايو سمجهن ته پوءِ انهيءَ سرمائي ۽ قربانين جي عوام وٽ ڪابه ڪوٽ نه هوندي آهي. جيسين تائين مون سمجهيو آهي ته اهڙي اتحاد ۾ ڪن شخصن ۽ گروپن جي ذاتي انانيت وڏي رڪاوٽ آهي، ۽ پيو ليڊريءَ جو شوق. ان ڪري، قومي اتحاد تي سوچيندڙن کي انهن شين تان هٿ کڻڻو پوندو.

⚫

— آءٌ اسپتال ۾ علاج هيٺ هوس ته اتي ڪجهه دوست مون سان ملڻ آيا. اهي دوست جيل ۾ هئا ۽ تازو آزاد ٿيا هئا. انهن ٻڌايو ته ڪين جيل مان ڪڍي، آرميءَ جي برگيڊيئر وٽ وٺي ويا، جنهن سندن انتهائي بيعزتي ڪئي ۽ ڌمڪيءَ واري انداز ۾ چيائين ته ”آئينده جيڪڏهن شرارت ڪيو ته اسان جا هٿ توهان جي گريبانن ۾ هوندا.“

انهيءَ ڳالهه ٻڌڻ کان پوءِ گذريل ٽيهن سالن ۾ اسان جي حاڪمن جا بيان، منهنجي ذهن تي تري آيا. انهيءَ سموري عرصي ۾ اسان جي حڪمرانن جو لهجو، پنهنجي ملڪ جي عوام لاءِ هميشه ڌمڪي آميز پئي رهيو آهي. پنهنجي ملڪ

جي عوام سان اهڙي لهجي ۾ ڳالهائيندا آهن، جهڙي لهجي ۾ هڪ فاتح پنهنجي مفتوح سان ڳالهائيندو آهي. جڏهن انهن حاڪمن، هن ملڪ ۾ ان جي عوام کي فتح ڪيو هجي ۽ هن ملڪ جي تعمير يا تشڪيل ۾ هتي جي عوام جو ڪوبه حصو يا ڪردار نه رهيو هجي. هن ملڪ جي اها بدقسمتي رهي آهي ته ناظم الدين کان پوءِ هن ملڪ تي اهڙن ماڻهن حڪومت ڪئي آهي، جن آزاديءَ جي جدوجهد ۾ ٿورڙي به شرڪت نه ڪئي هئي. نه صرف شرڪت نه ڪئي هئي، پر آزاديءَ جي راهه ۾ جدوجهد ڪندڙن کي ڪچلڻ ۾ غير ملڪي طاقت جا ٻانهن ٻيلي ٿي رهيا آهن. ظاهر ڳالهه آهي ته اهڙا ماڻهو پنهنجي عوام سان اهڙيءَ زبان ۾ گفتگو ڪندا، جهڙي زبان ۾ سندن آقا ڪندا هئا. اهوئي سبب آهي جو اسان جي حاڪمن جي ذهنن ۾ عوام لاءِ ڪوبه احترام جو جذبو موجود نه آهي ۽ هنن پنهنجي عوام کي ايتري انداز ۾ قتل ڪيو آهي، جو پاڙيسري ملڪ سان لڳل ٽن جنگين ۾ به ٻنهي ملڪن جي مجموعي قتل ٿيل ماڻهن کان اهو تعداد ڏهوڻو وڌيڪ آهي. اسان جا حاڪم جيئن ته غير ملڪي آقائن جي نوڪر شاهيءَ مان ابري آيل هئا، ان ڪري اهي اڄيءَ چمڙيءَ وارن حاڪمن وٽ هميشه عاجز، هيٺا ۽ نمڻا ٿي رهندا پئي آيا آهن. چو ته اهي ذهني ۽ نفسياتي طرح پاڻ کي هميشه انهن جو نوڪر سمجهندا رهيا آهن ۽ وڏيون دعوائون ڪندا آهن ته عوام وٽ ملڪ هلائڻ ۽ ان کي بچائڻ جو ڪوبه ڏانءُ ڪونهي، صرف اسان ئي ملڪ کي بچائي ۽ هلائي سگهون ٿا. پر مصيبت اها آهي جو اهي دعوائون ڪرڻ وقت آهي اها ڳالهه وساري ڇڏيندا آهن ته عوام ئي هو، جنهن پنهنجيءَ جدوجهد يا ووٽ ذريعي هيءُ ملڪ حاصل ڪيو هو. ملڪ حاصل ڪرڻ وقت انهيءَ عوام کي ڪنهن به نوڪر شاهيءَ يا فوج جي ڪابه تائيد يا حمايت حاصل ڪانه هئي.

اها ته ٻاڻ مخالف ۽ دشمن صف ۾ سيليوٽ ڪري رهـي هئي.
دوستن وڏيڪ ٻڌايو ته برگيڊيئر ڪين وڏيڪ چيو ته
”اوهان پنجابين جي سنڌ اندر مخالفت ڇوٿا ڪريو، جڏهن ته
هنن سنڌ جـي زمينن تـي محنت ڪري، انهن کي سرسبز ۽
شاداب بنايو آهي!“

تاريخ جي هيءَ ستم ظريفي آهي ته اسان تي اهڙا ماڻهو
حڪومت ڪري رهيا آهن، جن جي ذهانت جي ذخيري ۾
مٿئين قسم جي دليلن جي تيرن جي ڪاٻه ڪمي ڪانهي. انهن
ماڻهن کان جيڪڏهن پڇيو وڃـي ته اوهان جي ڏيءَ يا ڀيڻ
کي ڪو اغوا ڪري، ان کي بهترين ڪپڙا پارائي، ميڪ-اپ
ڪرائـي، پنهنجي گهر ۾ زوريءَ ويهاري ڇڏي ۽ اوهان جي
مطالبي تي جواب ڏئي ته انهيءَ ماڻيءَ سڳوريءَ تي مون هيڏي
ساري محنت ڪئي آهـي، ان ڪري ڪيس واپس ڪرڻ جو
ڪوبه سوال پيدا نه ٿو ٿئي — ته ان وقت توهان جو جواب
ڇا هونـدو؟ آنهن داياڻ فوج کان جيڪڏهن پڇيو وڃي ته
جنهن علائقي تـي اڄ پاڪستان آرمي حڪومت ڪري رهي
آهـي، آن ۾ روڊن، پلين، بندرگاهن، واهن، بيراجن ۽ بجليءَ
جو چار انگريزن پکيڙيو آهـي: ۽ انگريز ٻه جيڪڏهن جناح
صاحب کي اهو دليل ڏيئي، ته ڪري وڃڻ کان انڪار ڪن
ها ته اسان محنت ڪري هـن علائقي کي آباد ڪيو آهي،
آن ڪري اسان جـي نڪري وڃڻ جـو سوال ئي پيدا نه ٿو
ٿئي: ته پوءِ فوج جي منطق مطابق جناح جو پاڪستان وارو
مطالبو غداري ڪرڻ جي برابر هو. اهو علائقو، جنهن تي اڄ
هندستان جـو عوام راڄ ڪري رهيو آهي، ان کي به ابتدائي
طرح فني ۽ ٽيڪنڪي راهه تـي انگريزن لڳايو هو: ته پوءِ
ڇا ڪانگريس کي آزاديءَ جي مطالبي ڪرڻ يا پنهنجي ملڪ
جا وسيلا پنهنجي هٿ ۾ واپس وٺڻ جي گهر ڪرڻ جو ڪوبه
حق ۽ جواز نه هو؟

اسان جي حاڪم قوم جي فردن جي دليلبازي، ايڏي ته ڪريل ۽ واهيات، عقل جي خلاف ۽ علم جي ابتڙ آهي، جو گندريل ادائي سؤ سالن ۾ اهڙي قسم جي گندي، غليظ ۽ ڪراهت آميز دليلبازي، ڪنهن مغربي فاتح ۽ جارح استعمال نه ڪئي آهي. ڪو ماڻهو اسان جي جائداد تي قبضو ڪري، ان کي ڪيترو به سينگاري ۽ سنواري، ته ڇا آنهيءَ آرائش ۽ زيبائش جي ڪري، ان جو قبضو جائز ٿي ويندو؟ آءٌ سمجهان ٿو ته جنهن به ماڻهوءَ ۾ عقل نالي ڪا ٿورڙي به شيءِ موجود هوندي ته اهو اهڙي قبضي کي ڪنهن به صورت ۾ جائز ڪونه سمجهندو. مسلمانن جي ذهنيت ايتري ته ڪري پئي آهي، جو هو جنهن به شيءِ تي زوريءَ يا چوريءَ قبضو ڪري ٿوري به محنت ڪن ٿا ته ان کي پنهنجي لاءِ قرآن جي ختمي جي مٺائيءَ وانگر مقدس سمجهڻ لڳن ٿا. ان جي ابتڙ غيرملڪي ڪميونسٽ ۽ عيسائي، پنهنجو پئسو ۽ هنر خرج ڪري، پٺتي پيل ملڪن کي ترقي وٺائڻ پنهنجو انساني فرض سمجهن ٿا.

— اڄ پياري ساٿيءَ، رسول بخش ٿيبي ٻڌايو ته مولا بخش ڪوسي ڪيس ڇيو ته هو هڪ ڀيري ”پاڪستان فورم“ جي ايڊيٽر، ڊاڪٽر فيروز احمد وٽ ويو ته ان جي مطالعي واريءَ ميز تي عبدالواحد آريسر جو ڪتاب ”قومي تحريڪ“ رکيو هو. مولا بخش جي ويهڻ شرط ڊاڪٽر فيروز ڪانئس پڇيو ته ”هيءُ ڪتاب، سچ پچ عبدالواحد آريسر لکيو آهي؟“ هن کيس جواب ڏنو ته ”ان ڳالهه ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته اهو ڪتاب آريسر ئي لکيو آهي.“ ان تي ڊاڪٽر فيروز ورائيو ته ”سڄيءَ دنيا ۾ قومي تحريڪ تي باضابطي نموني هن جهڙو ڪو به ڪتاب نه لکيو ويو آهي، ۽ پنهنجيءَ نوعيت جو دنيا

۾ هيءَ اڪيلو ڪتاب آهي، جنهن ۾ قومي تحريڪ جي مختلف رخن تي نئين نموني روشني وڌي ويئي آهي.“

جيڪڏهن اها روايت سچي آهي ته پوءِ آءٌ انتهائي خوش ۽ مطمئن آهيان ته گهٽ ۾ گهٽ منهنجي هڪ سخت نظرياتي مخالف، منهنجيءَ محنت ۽ سوچ جو داد ۽ اعتراف ڪرڻ ۾ ڪابه هٻڪ محسوس نه ڪئي— يا ته ان ڪتاب ۾ ايترو واضح سچ آهي، جنهن جي تسليم ڪرڻ تي هڪ مخالف مجبور ٿيو آهي. مون ڪي پنهنجيءَ ڪم علميءَ ۽ فڪري اثاث جو هميشه اعتراف پئي رهيو آهي. انهيءَ اعتراف ۾ انگريزي نه ڄاڻڻ ڪي وڏو دخل آهي. شورش ڪاشميريءَ ڪنهن جاءِ تي لکيو آهي ته ”مون کي سموري زندگي، ڪنهن ڪاليج يا يونيورسٽيءَ ۾ نه پڙهڻ جي ڪري افسوس ۽ حسرت پئي رهي آهي. آءٌ جڏهن به ڪنهن ڪاليج يا يونيورسٽيءَ جي شاگردن ۽ شاگردياڻين کي ڏسندو آهيان ته پنهنجيءَ عمر جا قيمتي سال اجائي وڃڻ جو افسوس ٿيندو اٿم. مون ڪوشش ڪئي آهي ته آءٌ اهو خال پنهنجي مطالعي جي ذريعي پرڻ جي ڪوشش ڪريان، پر انهيءَ سلسلي ۾ به آءٌ خاطرخواه ڪاميابي حاصل ڪري نه سگهيس. پوءِ به سنڌي ماڻهن جي هڪ باشعور حصي، منهنجيءَ ڪوشش کي قدر سان ڏٺو ۽ انهيءَ کي گهربل مان ڏنو آهي. هڪ ماڻهوءَ ڳالهه ڪئي ته هڪ محفل ۾ سائين جي- ايم سيد چيو ته ”موجوده سنڌي اديبن ۾ مون کي صرف ٽن ماڻهن جي نثر نگاريءَ متاثر ڪيو آهي، جي آهن: محمد ابراهيم جويو، شيخ اياز ۽ عبدالواحد آريسر.“ جيڪڏهن اها ڳالهه سچي آهي ته پوءِ سائين جي-ايم-سيد جي اها راءِ منهنجي لاءِ نوبل پرائيز يا لينن پرائيز کان به وڏو اعزاز آهي، ۽ ان اعزاز تي آءٌ جيڏو فخر ڪريان سو گهٽ آهي. مون کي پنهنجيءَ تحرير جي باري ۾ انتهائي خوشي ان

وقت ٿي، جڏهن عزيزالرحمان ڀڳهيءِ، مون کي ٻڌايو ته ”پيٽي صاحب کي تنهنجي تقريرن جي ڪتاب “ پڙهڻ جو پيغام“ پڙهڻ جو ايڏو شوق ٿيو، جو هن انهيءَ ڪتاب جو راشديءَ جي معرفت سون ڪان انگريزي ۾ ترجمو ڪرائي پڙهيو هو.“ ٻيو دفعو ڊاڪٽر فيروز جي راءِ ٻڌي خوشي ٿي. ”قومي تحريڪ“ جيڪڏهن واقعي پنهنجي نموني جو منفرد ڪتاب آهي ته پوءِ آءٌ ڏاڍي ڏک سان چوان ٿو ته ان کي سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن ۽ جماعتن طرفان گهربل اهميت نه ملي سگهي آهي. ان جو سبب، سواءِ ادبي رقابت ۽ ساڙ جي ٻيو ڪجهه به نه آهي. اهو ڪتاب، اڃان اڻپورو آهي. آءٌ پيٽي صاحب مرحوم جي اقتدار واري زماني ۾ خيرپور جيل ۾ هوس، ان وقت انهيءَ ڪتاب جو آخري حصو ”قومي حڪومتن جي ناڪاميءَ جا سبب“ لکي، سنڌي ادبي سنگت جي هڪ گڏجاڻيءَ ۾ (جيل اندر) پڙهيو هوم، تڏهن سنڌي زبان جي انتهائي ضدي ۽ سرڪش دانشور، رسول بخش پليجي، ان تي تنقيد ڪندي لکيو هو ته: انهيءَ قسم جو تجزيو، سڄي برصغير ۾ ڪنهن به نه ڪيو آهي ۽ ان موضوع تي انهيءَ نموني سان ڪڏهن لکيو ئي نه ويو آهي. جيتوڻيڪ مضمون سان اختلاف جي ڪافي گنجائش آهي، پر پوءِ به مون کي خوشي آهي ته سنڌ فڪري طرح پاڪستان جي سمورن صوبن کان اڳتي آهي. موجوده پاڪستان ۾ سنڌ کي اهو اعزاز حاصل آهي ته هتان سياسي انقلاب جي شروعات ڪتابن جي ذريعي ٿي آهي- ۽ پيرن ۽ ميرن جي پريل سنڌ ۾، جي-ايم-سيد جو اهو ڪارنامو بي مثال آهي ته هن ”ڪتابي سياسي انقلاب“ جي شروعات ڪري، ان کي اوج ۽ عروج تي پهچايو. انهيءَ ڪارناميءَ ۾ سيد سان ڪوبه شريڪ نه آهي.“ ان وقت مون چيو هو ته ڪاش! هي تجويزون، پيٽو صاحب ۽ شيخ مجيب الرحمان مرحوم پڙهن ها ته، پوءِ سندن حڪومتون ائين ختم نه ٿين ها.

مون کي ڏاڍي حيرت آهي ته مائوزيتنگ ۽ گانڌيءَ، لينن ۽ ڪائوتسڪيءَ، فوجي بغاوتن جي سدباب لاءِ ڇو نه لکيو ۽ سوچيو. انقلابي دانشورن مان "فينن" پهريون ماڻهو آهي، جنهن فوجي بغاوتن تي لکيو، پر اهو به اڻ پورو ۽ ٽڙيل پکڙيل حالت ۾ آهي. منهنجو لکيل حصو مربوط ۽ منظم آهي، جيتوڻيڪ علمي ۽ فڪري طرح اُن جي سطح ڪٿي ايتري بلند نه به هجي. اهو ڏک اٿم ته اهو آخري حصو ڇپجي نه سگهيو آهي، نه ڏي آها خبر اٿم ته اهو ڪٿي ۽ ڪنهن وٽ آهي؟

دنيا جا ماڻهو ڪتاب انهيءَ لاءِ لکندا آهن ته جيئن کين شهرت ۽ پئسو ملي، پر مون کي ڪتابن لکڻ جي عيوض سُڃاڻي ۽ جيل نصيب ٿيو آهي. اهو اُن ڪري جو آءٌ سيد جو پوٽلڳ آهيان ۽ سيد کي به دنيا جا بهترين ڪتاب لکڻ جي عيوض ۾ پئسي جو زيان ۽ قيد و بند پلئه پيا آهن. گويا "بيڪس" جي لفظن ۾:

ڏاج ڏنو مادر مون کي، سُورن جو سامان!
دردن منهنجيءَ دل ۾، ڳوڙ ڪيو ڳهمسان!

دل ۾ دردن جي انهيءَ ڳوڙ ۽ ڳهمسان کي مون قلم وسيلي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته مادر طرفان مليل سورن جو سامان ملڻ ۾ وسڻ لڳو. هاڻي ته سورن جو سات آهي، سُڃاڻيءَ جي سنگت آهي، جيل جون ديوارون آهن، دوستن جي بيپرواهي آهي، دشمنن جون سازشون آهن، ڏاڍو انڌيرو آهي ۽ ڏور سويرو آهي. پرينءَ جو پنڌ ڏاڍو پري آهي. زندگي، تلخين جي زهر سان ڀرجي ويئي آهي، نه ڪوئي هم ذوق ساٿي آهي، نه همخيال دوست! پوءِ به قلم کي وهائيندو رهان ٿو، انهيءَ نيت سان ته تحرير دلين ۾ زنده رهندي آهي.

۞

آپ ۾ ڪڪر آهن. آءٌ هاڻي نند مان سجاڳ ٿيو آهيان. نند مان سجاڳ ٿيڻ شرط پنهنجيءَ کوليءَ مان ٻاهر نڪتس ته سارو آپ ڪڪرن سان ڇانيل ڏٺم. آڪاش جي وسعتن ۾ ڪڪرن جو ميڙ ڏسي سدائين منهنجو مَن اُداس ٿي ويندو آهي. ڪڪر اسان جي شاعريءَ ۾ ڪٿي ميلاپ ۽ ڪٿي وڇوڙي ۽ دانهن ڪرڻ جو سنيهو کڻي ايندا آهن. اسان ترين لاءِ ته ڪڪرن جي مند ڏوراپن، سڌن ۽ آرزوئن جي علامت هوندي آهي. پر اڄ آڪٽوبر جي پڇاڙيءَ تي ڪڪر ڏسي، منهنجي دل ڏڪوئجي ويئي آهي. منهنجي هانوَ ۾ پيڙا جي ٻچار ٿيڻ لڳي ته هي ڪڪر مينهن جا آهن ۽ واقعي پٽ ڏٺيءَ جي يار وسڻ جا ويس ڪيا آهن، يا هي ڪڪر، انهيءَ هولناڪ تباهيءَ جو دونهون آهن، جيڪا عراق جي فردوس نظر وادين ۽ ايران جي جنت نظير ميدانن ۾ مينهن وانگر وسي رهي آهي. ڪجهه ڏينهن کان اسان جي صدر جو لهجو به جنگ جو ساز پيو ڇيڙي. حيرت رکيو انهيءَ ڳالهه تي آهي ته اڄ جي حڪمرانن لاءِ جنگ ڪرڻ جي ڌمڪي ڏيڻ ايتري آسان ٿي نظر اچي، جيترو ڪنهن ٿرڊ ڪلاس اڙدو فلم ۾ بي سُري هيرا محمد عليءَ لاءِ محبت جو مصنوعي ڊائيلاگ ادا ڪرڻ. انهن حڪمرانن کي شايد خبر ناهي ته جنگ ڇا ٿيندي آهي! جنگ هلاڪت ۽ تباهيءَ جي اها ڏائڻ آهي، جنهن جي وات مان موت، تباهيءَ ۽ بربادي‍ءَ جي باهه ڳڙندي رهي ٿي. جنگ هڪ اهڙي تباهي آهي، جيڪا انسان جي صدين جي جسماني ۽ روحاني پورهئي کي ڪجهه ڏينهن، مهينن ۽ سالن ۾ نيست و نابود ڪري ڇڏيندي آهي. جنگ، ثقافتي، تاريخي، ادبي ۽ مذهبي ميدانن ۾ ايڏي ته اٿل پٿل پيدا ڪندي آهي، جو صحيح سوچڻ جا رخ ۽ رستا

تبديل ٿي ويندا آهن. جنگ دوران انساني آبادين اُئين ختم ٿي وينديون آهن، جيئن ايٽم-بم ڪرڻ سان اُنهن بم جي اثر هيٺ آيل شهر جي هزارين انسانن جي دلين ۾ امن جا خواب ۽ پريت جون خواهشون ختم ٿي وينديون آهن. اڄ جڏهن ڪنهن حڪمران جي وات مان جنگ ۽ هٿيارن جي گهٽائيءَ جي لباڙ ٻڌندو آهيان، ان وقت منهنجو روح پوريءَ امن پسند انسانيت کي دعوت ڏيندو آهي، ته اي اهي انسانؤ! جن کي انسانيت جو مستقبل پيارو آهي؛ جن کي ڪنهن معصوم ٻار جي مُرڪ ۾ ڪا دلڪشي محسوس ٿئي ٿي؛ جن کي ڪنهن ڪنواريءَ جي ارمانن جو احترام آهي؛ جن کي ڪنهن سهاڳڻ جي سيندڙ ۾ پيل سيندور، شفق جي سُرخيءَ کان وڌيڪ پائيدار لڳي ٿو؛ سي سڀ اچو! پنهنجين سمورين طاقتن ۽ توانائين سان، پنهنجن ارادن ۽ حوصلن سان اچو، ۽ اچي جنگ باز ٽولن جون زبانون ڪاٽڻ کان چڪي ڪيو!

اي دم مسيح! اچ! اچي ڏس ته تنهنجيءَ امت، تنهنجي امن ۽ پيار جي پيغام کي ڪيئن نه فوجي بوٽن هيٺان لتاڙيو آهي. هُو آڪاش جي وسعتن مان تمندڙ رت ڏس، جيڪو امن جي ڪبوتر جي ڇاتيءَ مان وهي رهيو آهي، ۽ ان تنهنجي امن جي ڪبوتر کي تنهنجيءَ ئي امت جي هٿراڏو جانبازن ڇرا هڻي ڦٽيو آهي!

اي ابن مريم! تون پنهنجن پوئلڳن جي دماغن کي سوچڻ کان محروم ڪري ڇڏ، جن تنهنجي پياريءَ انسانيت ۽ ڪائنات کي صرف ڇهن سيڪنڊن ۾ پوريءَ ريت تباهه ڪرڻ جو بارود تيار ڪري ورتو آهي! ۽ اهي پوءِ به تنهنجيءَ مقدس تصوير جي سامهون جُهڪن ٿا؛ جن جي ڪراين مان انسانيت جي تباهيءَ ۽ قتلام جو رت وهي رهيو آهي؛ جن جي دماغن مان ايٽم جون ڇيپون نڪري، ڪائنات کي ساڙي رهيون آهن!

اي روح محمد! هي ڏس تنهنجي نالي وٺندڙن جي

ڏاڍن ۾ هوس ۽ هٿن ۾ بندوقون، ڪوڙا ۽ ڦاسين جا رسا آهن. سامهون انسانن جا لاش، زخمي سرير ۽ تپاسن تي ٽنگيل جسم آهن. تنهنجي پوٽلڪ حڪمرانن جي دلين مان درد، پيار، محبت ۽ امن جون خواهشون موڪلائي ويون آهن، ۽ اهي اڄ جلاد آهن؛ تباهيءَ جا راڪاس آهن؛ نفرت جا شيطان آهن؛ امن ۽ انسانيت جا دشمن آهن! هنن پنهنجي دماغ جي ڪيني، بغض، حسد، ساڙ ۽ هيڄ جو نالو تنهنجو پيغام رکيو آهي. مون کي يقين آهي ته اهي ڪوڙا آهن ۽ تون پنهنجي پروردگار کان انهن جي هٿن ۽ دماغن مان سمت نڪرڻ جي دعا گهر!

❁

”آءٌ هڪ پيغام توهان تائين پهچائي، توهان جي دلين جي دروازن تي دستڪ ڏئي رهيو آهيان. اهو پيغام عزت جو رستو آهي، خدمت جو رستو آهي. اهڙي خدمت، جيڪا خدا ڪارڻ ڪئي وڃي. اهو ڪانگريس جو نئون تعميري پروگرام آهي. ڪانگريس جو پراڻو تعميري پروگرام ڏاڍو سٺو هو. هوند اُن تي گڏجي ڪم ڪريون ها. اسان چوندا هئاسين ته ملڪي شيون استعمال ڪريو، پر توهان ڌيان نه ڏنو. هاڻي سامونڊي رستا بند ٿي ويا آهن. اُهي جهاز، جيڪي پرڏيهي مال کڻي اچي منهنجي ملڪ ۾ پکيڙيندا هئا، سي ٻڏي چڪا آهن، اُن ڪري هاڻي وقت آهي ته ٻهراڙيءَ جي شين کي ترقي ڏباري وڃي....

”آءٌ توهان جي دلين کي جهنجهوڙي واضح ڪرڻ ٿو چاهيان ته جنگ جون رت پياڪ لهرون، هندستان جي ساحل سان ٽڪرائجي رهيون آهن. منهنجون نگاهون رت جو اهو نتشو ڏسي رهيون آهن، ان ڪري اسان غافل نه آهيون. جنگ توهان کي گهٽين جي سيج تي سمهڻ جي اجازت ڪانه ڏيندي. اها پنهنجي لهرن ۾ تباهين، بربادين، رتوڇاڻ ۽ هلاڪتن جو طوفان آڻيندي آهي.“ — ابوالڪلام آزاد

— هڪ سنڌي ڪهاڻيڪاره جو هڪ جملو پڙهيم: ”سچ صرف اهو ناهي، جيڪو ڪنهن اوچي نعري ۾ چئي ڏجي!“

ها! واقعي سچ صرف اوچي نعري ۾ چوڻ واري ڳالهه، جملي، سٽ يا پئرا جو نالو نه آهي. پر اي چري سنڌي ڇوڪري! سچ ڪي ڇا چئجي يا ڪجي، جو اهو خود هڪ اوچو نعرو، گونج ۽ للڪار بنجي ويندو آهي. ايڏو اوچو، جو هماليا جون چوٽيون ان جي اڳيان ڪول جيڏيون ننڍڙيون بنجي وينديون آهن، اهڙي گونج، جنهن سان ڪارونجهر جون ڪورون (چوٽيون) ڪري پونديون آهن؛ اهڙي للڪار، جنهن سان نه صرف آڪاش جي ڇاتي ڦاٽي پوندي آهي، پر وقت جي چارين ۽ ڏاڍن جا ڏيل پڻ ڏري پوندا آهن. ڪي ڪي لفظ، سٽون ۽ جملا، صرف چپن جي چرڻ پرڻ ۾ يا سٽن پردن ۾ ڪنهن بيبيءَ وانگر لڪائي رکيا آهن، پوءِ به اهي پنهنجيءَ اندروني سگهه ۽ فطري سچائيءَ سبب زمان ۽ مڪان جون سرحدون اورانگهي، انسانيت جو لازوال منشور بنجي ويندا آهن. — ۽ دنيا جي سمورن ڏاهن، مصلحت پسندن ۽ ڪانئر قلمڪارن جي سيني تاويلن ۽ منطقي هيرا ڦيرين کي توڙي، ڪنوارن چپن تي گيت ۽ سگهارين مڇريل زبانن تي سچ، سونهن، امن، انسانيت ۽ انسان ذات جي گڏيل ڀيڙا جا نعرا بنجي ويندا آهن.

اي هراسيل قوم جا هراسيل اديبؤ! نعرن کان ڇو ٿا ڇرڪو؟ انهن نعرن کان ڪيترو به ڇرڪو، پر اهي توهان جو مقدر ۽ ڳچيءَ جون نسون بنجي ويا آهن. توهان انهن کي هضم ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو. هن دور ۾ ته نه صرف سچ جو اعلان ڪرڻو آهي، پر ان کي ڪنهن ريٽي ڪينبي جو رنگ ڏئي، ڪنهن مٿي اگهاڙيءَ بيوهه جي مٿي کي ڍڪڻ لائق بنائڻو آهي. اهڙي دور ۾ سچ کي جيڪڏهن ڳجهارتن

۽ سينگار جي بيتن وانگر ڪهاڻين ۾ استعمال ڪرڻو ائو ته پوء اوهان کي هن پڻون جي هر پيچري ۽ رند جو قسم، ته اهو چپاڻ بند ڪريو! باهمي تعريف جون انجمنون ناهي، پنهنجن سينگاريل ڪمرن ۾ هڪ ٻئي کي پڙهي ٻڌايو ۽ هڪ ٻئي جي نيل پالشن ۽ هٿ - رنگائن کي ڏسڻ جو شوق پورو ڪريو. جنهن دور ۾ لفظ جي بدلي ڪوڙو (ڦڏڪو) هجي؛ نعري جي عيوض گولي ملي ۽ اڳتي وڪ وڌائڻ جي عيوض قاسيء جو تياس تڪميل هجي؛ ان وقت نعرو ابترو ڏي مشڪل سان جنم وٺي ۽ آيري سگهي ٿو، جيترو هڪ ماءَ جي گهيرڻ مان ٻار جو نڪرڻ! مشڪل دورن ۾ سڀ کان وڌيڪ دلڪش ۽ سريلو، وڌيڪ سندر ۽ من موهيندڙ، وڌيڪ جاندار ۽ آفاقي ڪهڙو گيت ۽ نغمو ٿي سگهي ٿو؟ جيڪڏهن مون کان ڪو اهو پڇي ته آءٌ جواب ڏيندس؛ اهو سچ، جنهن نعري جو روپ ورتو. جيڪو سچ، نعري جو روپ نه ٿو وٺي، سو سچ نه آهي!

●

— ”تل تتالو، سامهين واجهولا پهياه،
مهانڪم ڪهيم جم ڪم گهر بيٺا رهيا!“
(گجراتي شعر)

(ترجمو: تر ملڪ تتل هوندو، سامهون لڪ پئي لڳندي، جهولو تنهن کان سواءِ جلائيندو، جي منهنجو چوڻ مڃين ته مات ڪري گهر ويٺو رهه!)

— آنهيءَ ۽ اهڙي تر ملڪ ۾ جڏهن ڪنوٽيون ڪيجن ٽيون؛ ڪڪر ڪارونيار ڪري اچن ٿا؛ ابر آمارو ڪري وسن ٿا؛ ڌرتي ساوا ويس ڪري ٿي؛ ان وقت وکيون وٽن سان ائيس ويڙهجي وڃن ٿيون، جيئن پاريءِ پوندڙ رات ۾ سنهاڳڻيون پنهنجن ڪانڌن جي جسمن سان چنبڙي پونديون آهن. اهڙيءَ مند ۾ تو منهنجو ديس ڏٺو آهي؟ تو ان جي سندرتا ۽ نرملتا

بسي آهي؟ تو شهرن ۾ ويهي ٽافيون کاڌيون آهن، پر تنهنجن چپن ڳولاڙي جو رس نه چوسيو آهي! تنهنجي لولي پاپ جي هريل زبان تي ڪڏهن ڳاڳيءَ جي امرت ڌارا جا رت ڦڙا نه ڪريا آهن! تو مينهن وسندي مورن کي ڪڏهن ٿهوڪندي ۽ پٽن جي چوٽين تي چڙهندي نه ڏٺو آهي! تنهنجا چپ ڪڏهن ڏوهر جي مولهين تي پيل ماک ڦڙن کي چُهي نه سگهيا آهن! تو توپن ۾ پيل پلر تي آجايل هرڻن جا ڳاهٽ نه ڏٺا آهن! جڏهن ڪڪرن کي ڪس لڳندو آهي؛ سج پڙيءَ ۾ ابندو آهي؛ ٻڪرال ٻهڪا ڪندي آهي ۽ منهنجي ديس جي واري، پنهنجي ڪنواري خوشبوءِ ٻکيڙيندي آهي؛ تون آهو سڀڪجهه ڏسين ته اي شهري بابُو! تنهنجي اندر جو ڪهاڻيڪار ڪڏهن به نه مري؛ انسان جي اوجل منُ تان تنهنجو ويساهه ڪڏهن به ختم نه ٿئي؛ ۽ تو کي ماڻهوءَ جو منُ ڪڏهن به ميرو نظر نه اچي!

—— صبح جو ملٽريءَ جي سرسري سماعت واري ڪورٽ ۾ شنوائي آهي. اُن لاءِ تيون ڏينهن چارج شيٽ ڏني ويا آهن. اُنهيءَ چارج شيٽ جي بچاءَ ۾ مون کي ڪجهه به چوڻ جو حق نه آهي ۽ ڪورٽ ترت فيصلو ڏيندي، جيڪو عام طرح ملزم جي خلاف ئي هوندو آهي. عام طرح ملٽري ڪورٽ کي هڪ سال سزا ڏيڻ جو اختيار آهي. آءٌ ته بنا ڪيس هلائڻ جي چوڏهن مهينا جيل ۾ ڪاٽي چڪو آهيان. انهيءَ حساب سان ڪورٽ کي ملٽريءَ وارن جي قانون تحت مون کي آزاد ڪرڻ گهرجي، پر ائين ڪندا ڪونه؛ ڇو ته هن ملڪ ۾ قانون ناهيندڙ ئي ان تي عمل نه ڪندا آهن، پر بين کان اُن تي عمل ڪرائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. آءٌ جڏهن پنهنجيءَ سزا جي باري ۾ سوچيان ٿو ته مون کي پنهنجي متعلق ڪابه پرواهه نه آهي، ڇو ته جيل منهنجي لاءِ نئين شيءِ ناهي. تاهم آءٌ پنهنجن ڀاڻرن، ڀينرن، ماءُ، پيءُ ۽ خاص ڪري زال جي

ٻاري ۾ سوچي پريشان ٿي وڃان ٿو. مون ۱۹۷۸ع ۾ شادي ڪئي هئي ۽ ۱۹۸۰ع ۾ جيل هليو آيس. آءٌ ڪيس ڪاٻه خوشي، ڪاٻه مسرت ۽ ڪي چند ڏينهن پيار جا ڏيئي نه سگهيو آهيان. هن مون کي بي انتها چاهيو آهي. هڪ ڀيري چوڻ لڳي: "منهنجي لاءِ سڀ صرف تنهنجي ڪري آسري لهي ٿو."

❁

— هڪ وقت هو جڏهن آءٌ رومانوي قسم جا ناول پڙهندو هوس. اُن وقت دل ۾ ڏاڍي چاهنا پيدا ٿي هئي ته ڪنهن جديد تعليمي اداري جو شاندار آڊيٽوريم هجي، جنهن ۾ زندگيءَ ۽ سونهن جي اُمنگن سان ڀرپور نينگر ۽ نينگريون هجن ۽ آئي آءٌ پنهنجيءَ جادو بيانيءَ سان اُن هال کي مُندي ڇڏيان، ۽ منهنجي لفظ لفظ تي پرجوش نعرا لڳن ۽ تاڙيون وڄن، جن ۾ چوڙين جي ڇنڪار به شامل هجي- ڇو منهنجا لفظ نه پر ڪائي ڀهريَن چُمي هجن، جيڪا نئين نڪور جسم ۾ ٿرٿلو پيدا ڪري ڇڏي! اُن وقت اهو سڀڪجهه سوچڻ مهل اهو نه سوچيو هوم ته اها چاهنا اهڙي وقت پوري ٿيندي، جڏهن هٿڪڙين ۽ ڏنڊا ٻيڙين جا اگهه وڌي ويندا؛ منهنجي ڌرتي، سرنهن جا گل پيدا ڪرڻ بدران ڪوڙا ۽ ڦٽڪا پيدا ڪندي؛ ۽ جڏهن پيارن ماڻهن کان وڌيڪ جلاد نظر ايندا. منهنجي سوچڻ يا نه سوچڻ سان ڇا ٿو ٿئي! نعرن ۽ تاڙين جو لازمي نتيجو اهو نڪرندو آيو آهي. چون ٿا هٽلر، خودڪشيءَ کان اڳ "ايوا براڻون" جي هنج ۾ مٿو رکندي چيو هو "آهو وقت ڪيڏو نه حسين هو، جو آءٌ ميونخ ۽ برلن جي جلسي گاهن ۾ تقرير ڪندو هوس ۽ لکين ماڻهن جا نعرا ۽ تاڙيون مون کي مدهوش ڪري، عرش جي بلندين تي کڻي ويندڙيون هيون. ان وقت ڪاٻه عورت منهنجيءَ زندگيءَ ۾ نه آئي هئي، پرائيوا! تون يقين ڪر اهو منهنجيءَ زندگيءَ جو حسين ترين وقت هو. اڄ جڏهن حسن جي هنج ۾ آهيان، پوءِ به ڏڪوٻل آهيان!"

— انقلاب جو لفظ انهيءَ دوشيزه وانگر آهي، جنهن جي هڪ هٿ ۾ ماکيءَ جو پيالو ۽ ٻئي هٿ ۾ تلوار آهي. ماکيءَ جو پيالو انسانيت جي گهڻائيءَ لاءِ، صدين کان ستايل مظلوم ماڻهن لاءِ، جبر ۽ ڏمر جي گهاڻي ۾ پيڙجندڙ طبقن لاءِ، غلاميءَ ۽ مجبوريءَ جي آزار ۾ سڙندڙ قومن لاءِ – ۽ تلوار آهي، انهن بدمعاش قاتلن ۽ رت پياڪ رهزنن لاءِ؛ جن پنهنجي مفادن جي نگرانيءَ ۽ حفاظت لاءِ هر وقت ۽ هر دور ۾ جاوا ڪيا آهن. اها تلوار دنيا جي هر خطي ۾ ايترو ته وڏي چڪي آهي، ايتري ته تيز ۽ تکي ٿي چڪي آهي، جو رت پياڪ رهزنن جو هاڻي وڌيڪ وقت لاءِ ان جي وار کان بچڻ ناممڪن آهي. مون ان تلوار جا گهاءُ ڏنا آهن. روس ۾ اُن جو وهڪرو ڏٺو آهي؛ چين ۾ اُن جي چمڪ ڏٺي آهي؛ ويتنام ۾ اُن جو جوهر ڏٺو آهي؛ بنگلاديش ۾ اُن جا ڪارناما ڏٺا آهن؛ الجزائر ۾ ان جي ڌار ڏٺي آهي؛ الڪرامه ۾ ان جو وار ڏٺو اٿم؛ ڪانگو، گهانا، گني بسائو، موزمبيق، انگولا ۾ ان جا جلوا ڏٺا آهن؛ ڪيوبا، ڪمبوڊيا ۽ ڪوريا ۾ انجي تباهي ڏٺي آهي. ايترو ڪجهه ڏسڻ جي باوجود ان جون ڪارگذاريون منهنجي مادر وطن ۽ هن سون ورنيءَ ڌرتيءَ تي ڏسڻ جو تمنائي آهيان، آسروند آهيان. آءٌ منهنجي وطن ۾ به ان دوشيزه کي ائين ڊوڙندو ڏسڻ ٿو چاهيان، جيئن ڪاٿي جابلو ڇوڪري ڇيلڙن پٺيان ڊوڙندي آهي. ها آءٌ ان دوشيزه کي هتي ڏسڻ ٿو چاهيان، جنهن جي هڪ هٿ ۾ ننگر جهڙن نينگرن لاءِ ماکيءَ جي بدران کير جو وٽو هجي ۽ ٻئي هٿ ۾ وطن جي بچاءُ لاءِ تلوار يا اسٽين گن!"

(عبدالواحد آريسر جي ١٩٧٦ع جي ڊائريءَ
"ترم ياترا" مان ورتل ٽڪرو)

نيو فيلڊس پبلڪيشنس جي ڪجهہ اهم ڪتابن جو تفصيل

هو ڏوٿي هو ڏينهن (-/300)	سيد حسام الدين راشدي
اُهي ڏينهن اُهي شينهن ـ جلد 1 (-/300)	پير علي محمد راشدي
اُهي ڏينهن اُهي شينهن ـ جلد 2 (-/150)	پير علي محمد راشدي
اُهي ڏينهن اُهي شينهن ـ جلد 3 (-/250)	پير علي محمد راشدي
ڏسي ڏوهہ اکين سين ـ آتم ڪٿا ـ 1 (-/130)	جمال ابڙو
اونهي ڳالهہ اسرار جي ـ آتم ڪٿا ـ 2 (-/130)	جمال ابڙو
ٿوهڙ ۾ ڳاڙها گل ـ آتم ڪٿا ـ 3 (-/110)	جمال ابڙو
ايندو نہ وري هي وڻجارو ـ آتم ڪٿا ـ 4 (-/120)	جمال ابڙو
خواب خوشبو چوڪري ـ ناول (-/100)	ماهتاب محبوب
پيار پناهون چانورا ـ ناول (-/100)	ماهتاب محبوب
چانديءَ جون تارون / پرهہ کان پهرين بہ ڪتاب گڏ (-/80)	ماهتاب محبوب
اوڙاهہ ـ ناول (-/150)	غلام نبي مغل
دونهاتيل راتيون ۽ رولاڪ ـ ناول (-/80)	غلام نبي مغل
مونکي ساهہ کڻڻ ڏيو ـ ناول (-/120)	غلام نبي مغل
جهولي لال ـ سفر نامو (-/80)	آغا سليم
اونداهي ڌرتي روشن هٿ ـ ناول (-/80)	آغا سليم
بہ ننڍا ناول (بہ ناولَ) (-/80)	آغا سليم
ڌرتي روشن آهي ـ ڪهاڻيون (-/60)	آغا سليم
همہ اوست ـ ناول (-/90)	آغا سليم
اسان جيئڻ جيئي ڪو (-/100)	عبدالواحد آريسر
روح جا ريلا (-/70)	عبدالواحد آريسر
سر جي صدا سر ۾ (-/60)	عبدالواحد آريسر
مٽيءَ هاڻان ماڻهو (-/110)	عبدالواحد آريسر
جام جاموت جامڙا (-/100)	علي احمد بروهي
ڳجهہ ڳجهاندڙ ڳالهڙيون (-/80)	علي احمد بروهي
ماڻهو (ماڻهوءَ جي ارتقا) (-/250)	بدر ابڙو
پڳوانن جي يورپ ـ سفرنامو (-/90)	بدر ابڙو
نيلسن منڊيلا جي ڪهاڻي ـ آتم ڪٿا (-/150)	نيلسن منڊيلا